DOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA NARMAN BÖLGESİ KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe Nur MORKOÇ

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2013
Her Hakkı Saklıdır

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Ayşe Nur MORKOÇ

DOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA NARMAN BÖLGESİ KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM–2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

16.09./2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Narman Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐☐Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐☐Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

[redacted]Tezimin/Raporumun 5 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

16.09.2013

Ayşe Nur MORKOÇ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU danışmanlığında, Ayşe Nur MORKOÇ tarafından hazırlanan bu çalışma 16/ 09 / 2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. ..... / ..... / .....

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET V
ABSTRACT VI
KISALTMALAR DİZİNİ VII
ÖNSÖZ VIII
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ 3
1.2. İKLİM 4
1.3. TOPRAK YAPISI 5
1.4. BİTKİ ÖRTÜSÜ 6
1.5. HİDROGRAFYA 7
1.6. YOLLAR 9
1.7. YERALTI KAYNAKLARI 10
1.8. ERZURUM İLİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ 11
1.8.1. Erzurum ili yeryüzü şekilleri 11
1.8.2. Erzurum İli İklim Özellikleri 12
1.8.3. Erzurum İli Bitki Örtüsü 12
1.8.4. Erzurum İli Hidrografyası 13
1.8.5. Erzurum İli Yol Ağı 14
1.8.6. Erzurum İli Yeraltı Kaynakları 15
1.9. NARMAN İLÇESİ COGRAFİ ÖZELLİKLERİ 17
1.9.1. Jeolojik Özellikler 17
1.9.2. İklim 19
1.9.3. Toprak Yapısı 19
1.9.4. Bitki Örtüsü 19
1.9.5. Hidrografya 20
1.9.6. Yeraltı Kaynakları 20

İKİNCİ BÖLÜM
PREHİSTORİK ve TARİHİ ÇAĞLAR

2.1. JEOLOJİK DEVİRLER 22
2.2. ÇAĞ KAVRAMI 23
2.3. ÇAĞLAR 24
2.3.1. Paleolitik Çağ 24
2.3.1.1. Alt Paleolitik Çağ 25
2.3.1.2. Orta Paleolitik Çağ 26
2.3.1.3. Üst Paleolitik Çağ 27
2.3.2. Mezolitik Çağ 28
2.3.3. Neolitik Çağ 29
2.3.4. Kalkolitik Çağ 32
2.3.5. Tunç Çağı 36
2.3.5.1 Karaz Kültürü 41
2.3.6. Demir Çağı 44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TUNÇ VE DEMİR ÇAGLARINDA BÖLGEDE KURULAN ÖNEMLİ DEVLETLER

3.1. HURRİLER 48
3.2. HAYAŞA-AZZİ 52
3.3. DAİA(E)Nİ /DİAU(E)Hİ 60
3.4. URARTU DEVLETİ 64
3.4.1. Urartu Kültür ve Medeniyeti 68
3.4.1.1. Mimari ve Sanat 68
3.4.1.2. Ulaşım 71
3.4.1.3. Dil ve Yazı 76
3.4.1.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri 77

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KERAMİK

4.1. KERAMİK 81
4.2. KERAMİK YAPIM AŞAMALARI 82
4.2.1. Keramik Hamuru 83
4.2.2. Yüzey İşlemleri 84
4.2.2.1. Islak sıvazlama 84
4.2.2.2. Açkı 85
4.2.2.3. Astarlama 85
4.2.2.4. Sır 85
4.2.3. Bezeme 85
4.2.3.1. Açkı/ Perdah Tekniği 85
4.2.3.2. Baskı Tekniği 86
4.2.3.3. Boya Tekniği 86
4.2.3.4. Dolgu Tekniği 86
4.2.3.5. Kazıma Tekniği 86
4.2.3.6. Kabartma Tekniği 87
4.2.3.7. Oyma Tekniği 87
4.2.3.8. Sıyırma Tekniği 87
4.2.4. Pişirme 87
4.2.5. Renk 88
4.3. KERAMİK BİÇİMLERİ 89

BEŞİNCİ BÖLÜM
NARMAN İLÇESİNDE BULUNAN ARKEOLOJİK MERKEZLER VE KERAMİK ENVANTERİ

5.1. ALABALIK KALESİ 91
5.2. BAŞKALE KALESİ 91
5.2.1.Değerlendirme 91
5.3. BOĞAKALE KALESİ 107
5.3.1.Değerlendirme 107
5.4.GÖKDAĞ KALESİ 114

5.4.1. Değerlendirme 114
5.5. SAMİKALE KALESİ 119
5.6. YANIKTAŞ (EKREK) KALESİ 119
5.7 YANIKTAŞ YERLEŞMESİ 119
5.7.1.Değerlendirme 120

SONUÇ 131
KAYNAKÇA 133
EKLER 149
EK-1: Haritalar 151
EK-2: Resimler 155
EK-3: Figürler 161
EK-4: Grafikler 174
ÖZGEÇMİŞ 178

ÖZET

YÜKSEKLİSANS TEZİ

DOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA NARMAN BÖLGESİ KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ayşe Nur MORKOÇ

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2013 – 178 Sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU (Danışman)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

Anadolu, bulunduğu konum itibariyle, dünya tarihi için son derece önemli bir noktadadır. Coğrafi özellikleri, iklimi ve zengin yeraltı-yerüstü kaynakları nedeniyle tarih boyunca yerleşmelere sahne olmuş ve istilalara maruz kalmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi, Anadolu için doğunun giriş kapısı olarak nitelendirilebilir. Zengin maden ve su kaynaklarına sahip olan bölge, birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Hayaşa, Daiaeni ve Urartu Devletleri Eskiçağ'da bölgede hâkim olan siyasi güçlerdir.

Araştırma bölgemizi oluşturan Narman ilçesinin uygun iklim ve coğrafi özellikleri nedeniyle, Eskiçağ'da yerleşme görmüş olduğu düşünülmektedir. Ancak yapılan kazı ve yüzey araştırmalarının yetersizliği kesin veriler elde edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu araştırma sonucunda, Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen yerleşim yerleri ve keramik verilerinin değerlendirilmesiyle Narman Eskiçağ Tarihi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Narman, Daiaeni/ Diauehi, Urartu, Keramik.

ABSTRACT

MASTER THESIS

EVALUATION OF NARMAN REGION'S CERAMICS IN THE LIGHT OF EASTERN ANATOLIA STUDIES

Ayşe Nur MORKOÇ

Advisor: Assist. Prof. Yasin TOPALOĞLU

2013 - 178 Pages

Jury: Assist. Prof. Yasin TOPALOĞLU (Advisor)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Assist. Prof. Zerrin KÖŞKLÜ

Considering its location, Anatolia has great importance for the world history. Because of its geographical features, climate, and substantial underground and overground sources, Anatolia has been exposed to invasions, and it has been a place of Settlement throughout the history.

The Eastern Anatolia Region can be described as the front door to the east. The region which has rich mines and water springs has been home to many states. In prehistoric period, Hayaşa, Daiaeni, and Urartu States were the supreme powers over the region.

Due to its suitable climate and geographical conditions, Narman, our research area, is thought to be a settlement in prehistoric time. However; lack of excavation and surface research complicates obtaining precise information. Following this research, Narman prehistoric time will be aimed to be enlightened by interpreting the settlements and ceramic found in the surface research which was made within the scope of The Eastern Anatolia Surface Exploration Project.

Key Words: Eastern Anatolia, Narman, Daiaeni/ Diauehi, Urartian, Ceramic.

KISALTMALAR DİZİNİ

AAA : Annals of Archaeology and Anthropology. London.

AFO : Archiv für Orientforschung. Berlin-Graz.

AJA : American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord. New York.

AMI : Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Berlin.

AS : Anatolian Studies. London.

AST : Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara.

BiOr : Bibliotheca Orientalis, Leiden.

Bkz : Bakınız.

CAH : Cambridge Ancient History. Cambridge.

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi.

DTCFD : Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.

JCS : Journal of Cuneiform Studies. New Haven

JNES : Journal of Near Eastern Studies. Chicago.

KST : Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.

M.Ö. : Milattan Önce

MTA : Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.

MVAEG : Mitteilungen der Vorderasiatisch- ägyptischen Gesellschaft. Leipzig.

RHA : Revue Hittite et Asianique: Organe de la Societe des Etudes Hittites. Paris.

TAD : Türk Arkeoloji Dergisi. Ankara.

TAY : Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri. İstanbul.

TCD : Türkiye Coğrafya Dergisi.

TTK : Türk Tarih Kongresi. Ankara.

TÜBİTAK : Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.

vd. : ve devamı

vdd. : ve devam eden sayfalar

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, stratejik öneme sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kilit noktası konumunda bulunan Erzurum İli Eskiçağ Tarihinin aydınlatılmasında, Narman ilçesinde tespit edilen arkeolojik yerleşmeler ve keramik verileri kullanılarak birtakım sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Narman İlçesinde yapılan araştırmaların azlığı nedeniyle bu çalışmada tespit edilen merkezler ve keramikler dikkate alınarak, ortaya konacak verilerin ilçe Eskiçağ Tarihi hakkında önemli bilgiler sunacağı kanaatindeyim.

Tez çalışmam süresince bana destek olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na, beni her konuda destekleyen çok değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a, manevi desteğini her zaman hissettiğim hocam Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU'ya, her konuda yardımlarını esirgemeyen hocalarım Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI'ya, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e, Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ'ye, Dr. Nezahat CEYLAN'a, Arşt. Gör. Hatice UYANIK'a ve arkadaşlarım Özlem BAKAN, Özlem ALBAY, Kerem DERZİYEV, Gökhan KALMIŞ, Seval SALIN ve Emel YILMAZ'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca hayatımın her aşamasında sabırla ve sevgiyle yanımda olan aileme sonsuz teşekkürler…

Ayşe Nur MORKOÇ **Erzurum 2013**

GİRİŞ

Amaç

Bu tez çalışmasının amacı, Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi (DYAP) kapsamında, Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında yürütülen çalışmalarda elde edilen keramik verilerinin değerlendirmesidir. Tez kapsamında yapılan keramik verileri değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan bilgilerle, tez konumuz olan Narman ve bölge Eskiçağ Tarihinin aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Yöntem

Tez çalışmamızın yazım aşamasında aşağıdaki sıra takip edilmiştir.

Birinci Bölümde, Doğu Anadolu, Erzurum ve Narman bölgelerinin coğrafi özellikleri anlatılmıştır. Bu bölümde ana başlıklar altında bölgenin jeolojik özellikleri, toprak yapısı, bitki örtüsü, iklimi ve hidrografyası hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm içeriğinde, Prehistorik ve Tarihi Çağların dönemsel özellikleri aktarılmaya çalışılmıştır. Bölgenin bahsi geçen çağlardaki tarihi süreci ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm, çalışma bölgesinde varlığı arkeolojik verilerle tespit edilen Hurri, Diaeni, Hayaşa ve Urartu devletlerinin kuruluş, gelişme ve bölgedeki izleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü Bölümde, tez konusu olan keramik kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için keramik, keramik yapım aşamaları ve keramik biçimleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Son Bölümde ise Narman ilçesi yüzey araştırmalarında elde edilen keramikler envanterlendirilmiştir. Keramik bulguları çeşitli yöntemlerle tanımlama, renk tespiti, yapım özellikleri gibi kriterlere göre gruplandırılmıştır. Çizimleri yapılan keramik örnekleri bilgisayar ortamında belli işlemlerden geçirilerek görsel malzeme elde edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Tarih boyunca önemini koruyan Anadolu, Helenistik dönemden itibaren *Anatolia* ya da *Asia Minor* (Küçük Asya) olarak adlandırılmıştır (Kınal, 1991: 1 vd; Erzen, 1992: 1 vd; Memiş, 2003: 3). Türkiye Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirlerine en fazla yaklaştıkları bölgede yer alır. Türkiye matematik konum olarak, Kuzey yarımkürede 36° - 42° kuzey enlemleri ve 26°- 45° doğu boylamları arasında yer alır. Bu konuma göre Türkiye ılıman iklim kuşağında bulunmaktadır (Güngördü, 2010: 1). Türkiye'nin yüzölçümü 780.576 km² dir. Kuş uçuşu kuzey-güney doğrultusunda 6 enlem farkı vardır. Bu da yaklaşık 666 km'lik bir mesafe eder (Özey, 2002: 2). Doğu-batı arasında enlem farkından dolayı 76 dakikalık bir zaman farkı bulunmaktadır. Türkiye, I. Türk Coğrafya Kongresi'nde iklim, bitki örtüsü, yer şekilleri gibi özellikler dikkate alınarak 7 coğrafi bölgeye ayrılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi, 163.000 km² yüzölçümü ile Türkiye coğrafyasının yaklaşık % 21'ini kaplar (Atalay ve Mortan 2006: 441). I. Türk Coğrafya Kongresi Kararlarına[1] göre bölgenin sınırları: Güneydoğu Anadolu ile olan güney sınırı; Güneydoğu Toroslar'ın, Güneydoğu'ya bakan etekleri; Elbistan'ın doğusu Çelikhan, Gerger, Ergani, Dicle, Hani, Lice, Kulp ve Sason'un güneyi, Şirvan, Siirt'in kuzeyi ve Cudi dağlarından geçen bir hat ile ayrılmıştır. Akdeniz ile olan güney sınırı; batıda Elbistan havzası güneyindeki Nurhak, Berit ve Binboğa dağları üzerinden Tahtalı dağlarına dayanmaktadır. Bölgenin batı sınırı; Kızılırmak'ın doğduğu Kızıldağ ile Tahtalı dağları arasından geçen yani Fırat ile Kızılırmak'ın su bölümü hattını takip etmektedir. Bölgenin kuzey sınırı; Fırat (2800 km)-Çoruh (376 km), Çoruh-Kura (Kür) (1.364), ırmaklarının su bölümü hattı boyunca Kızıldağ (3.025 m)-Çimen (2710 m)-Esence (3549 m)-Kop (2963 m)-Kargapazarı (3169 m)-Allahuekber (3120 m) ve Yalnızçam (3050 m) dağlarının zirvelerinden geçmektedir.

---

[1] Coğrafi bölgelerin belirlenmesinde dikkate alınan özellikler ve bölgelerin sınırları için bakınız; Emin Baydil. *Birinci Coğrafya Kongresi, 6-21 Haziran 1941. Raporlar, Müzakereler, Kararlar.* Ankara 1941.

Doğu sınırları Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan ve İran gibi ülkelerle çizilen siyasi sınırlardır. Doğu Anadolu Bölgesi: Erzurum-Kars, Yukarı Murat-Van, Yukarı Fırat ve Hakkâri olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktadır (Güngördü, 2010: 85).

1.1. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde tüm jeolojik zamanlara ait araziler bulunur. 1. Jeolojik zamanda (paleozoyik) bölgede metamorfik kayalar görülür. Güneydoğu Toroslar ve Ağrı Dağı'nın güneyinde metamorfik tortullar görülür. II. jeolojik zaman Doğu Anadolu'da bir jeosenklinal ve denizaltı volkanizma dönemidir (Atalay ve Mortan, 2006: 441; Atalay, 2011: 3). Doğu Anadolu Bölgesi II. Jeolojik zamanın başlarında, Alpler'den itibaren, Balkanlar'dan, Anadolu'dan, İran'dan ve Afganistan'dan geçerek, Sonda adalarına doğru uzanan bir jeosenklinalin bir kolunu teşkil etmiştir. Uzun süre deniz altında kaldıktan sonra III. zamanda özellikle Neojende meydana gelen yükselmelerle suların dışına çıkmıştır (Saraçoğlu, 1989: 469). Doğu Anadolu'da IV. Jeolojik zamanın başlarında ise epirojenik hareketlerle yükselen topografik şekillerin baskınlığı görülür (Güngördü, 2010: 86). Bu yükselmeler sonucunda bölge kuzeyde Rus platformu, güneyde Suriye Platformu ve Doğu Toroslar arasında sıkışıp kalmış ve doğu-batı doğrultusunda uzanan kıvrımlar birbirine yakın olarak kabarmıştır. Bu yükselmeleri birtakım kırılmalar ve çökmeler izlemiştir. Bu da volkanizmaya sebep olmuştur. Volkanlardan çıkan lavlar yüksek dağları oluşturmuş ve çukur alanları doldurmuştur (Saraçoğlu, 1989: 469 vd.).

Doğu Anadolu, ülkemizin en yüksek ve engebeli bölgesidir. Antik kaynaklarda da "Yüksek Ülke" olarak geçmektedir. Bölgenin ortalama yükseltisi 1500 m'nin üzerindedir (Atalay ve Mortan, 2006: 447). Dağ sıraları doğu-batı doğrultulu uzanır. Bu dağların bazıları orojenik kuşaklar, bazıları ise Horstlar halinde oluşmuştur. Tek dağlar halinde olanlar ise volkan konileridir (Atalay ve Mortan, 2006: 448). Bölgenin önemli dağ kuşağı Güneydoğu Toroslar, Munzur (Mercan) Dağları (3293 m) ve kuzey Anadolu Dağları'nın iç kısımdaki kolunu oluşturan Kargapazarı, Kop, Yalnızçam ve Allahuekber Dağları'dır (Atalay ve Mortan, 2006: 448). Güneyde ise volkanik kayalardan oluşan Palandöken (3125 m) ve Karasu-Aras Dağları (2500-3000 m) yer almaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi, ülkemizin volkan topografyasının en geniş

olduğu bölgedir. Süphan (4058 m), Nemrut (2828 m), Ağrı (5137 m) ve Tendürek (3660 m) önemli volkanik alanları oluşturmaktadır.

Doğu Anadolu'da akarsularla yarılmış platolara rastlanır. Uzunyayla, Malatya Havzası ve Erzurum-Kars platoları bölge için önemli otlak alanlarıdır. Bölgede dağların ve platoların yanı sıra ovalar da çok sık rastlanan yeryüzü şekilleri arasında yer alır. Bu ovalardan en önemlileri: Karasu-Aras dağlarının güneyinde bir dizi halinde sıralanan Muş, Van, Gürpınar, Başkale ve Yüksekova; kuzeyde ise Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars ve Iğdır güneyde de Elbistan, Elazığ, Malatya ve Bingöl Ovası'dır. Korunaklı olan ve sulanabilen bu alüvyonlu depresyonlar, prehistorik dönemlerden beri bölgenin en sık yerleşmeye uğrayan bölümleridir (Yakar, 2007: 364-371).

1.2. İKLİM

Doğu Anadolu Bölgesi, Karasal iklim özellikleri gösterir. Kışlar oldukça sert geçer. Bu durumun ortaya çıkmasında ki en büyük etken yükselti fazlalığı ve denizden uzaklıktır. Karasal iklimin en önemli özelliği, özellikle yüksek kesimlerde yaz ile kış arasındaki sıcaklık farkının artması, kışların uzun sürmesi ve soğuk geçmesidir. Yükseklik ve karasallık koşullarından dolayı Doğu Anadolu'nun batıyla doğusu arasında bitki örtüsü, yağış ve sıcaklık arasında önemli değişmeler görülür (Atalay, 2011: 116). Bölgenin iklimi üzerinde sıcaklık, yağış, nemlilik, bulutlanma ve rüzgârlar gibi iklim elemanlarının etkisi görülmektedir.

Bölgede yükselti şartlarına bağlı olarak yıllık ortalama sıcaklık 13 °C (Malatya 13 °C) ile 3 °C (Sarıkamış 3.2 °C) arasında seyreder; 3000 m'nin üzerinde ise sıfır dereceye kadar yaklaşır (Atalay ve Mortan, 2006: 460). Bölgenin Kuzeydoğusunda kış şartları oldukça ağırdır. Buralarda sıcaklık ortalaması 8 °C ile 10 °C'ye kadar düşer. Don olaylarının sık görüldüğü bölgede, Erzurum-Kars Platosunda yıllık donlu gün sayısı 140 günden fazladır. Diğer taraftan Erzurum'un bazı depresyonlarında şiddetli karasal karakterin yerini daha ılık bir iklime terk ettiği de bilinmektedir. Buralarda kış daha kısa ve soğuk, yaz ise uzun ve sıcak olup, daha çok mikroklima iklim özellikleri kendini göstermektedir (Tarkan, 1974: 12).

Doğu Anadolu Bölgesinde, Karasal yağış rejimlerinin "Doğu Anadolu Tipi" görülmektedir. Bu yağış tipine göre; bölgenin büyük bir bölümüne yağış en az yazın, en fazla ilkbaharda düşmekte; bunu kış ve sonbahar mevsimleri izlemektedir (Atalay,

2011: 112). Bölgede yıllık yağış miktarının dağılışı çok farklıdır. Yıllık ortalama yağış 250-800 mm arasında değişir (Atalay ve Mortan, 2006: 460). Güneydoğu Toroslar, Hakkâri Bölümü, Kuzeydoğu Anadolu Platoları bölgenin yağışlı kesimleridir. Bölgede yağışların fazla olması, otlak ve meraların gelişmesini sağlayarak hayvancılığın yaygınlaşmasına uygun bir zemin hazırlamıştır (Ceylan, 2008: 37 vd). Bölgenin en az yağış alan yerleri ise etrafı dağlarla çevrili çukur alanlardır. Buralara düşen yağış miktarı 250-400 mm arasındadır (Van 387mm, Malatya 386 mm, Erzincan 373 mm, Iğdır 254 mm) (Atalay ve Mortan, 2006: 461). Bazı yıllarda Erzurum ve Malatya'da yağışlar ortalama 200 mm'nin altına düşmektedir. En düşük yağış Iğdır'da 114 mm, Elazığ'da 156 mm Van'da ise 121 mm olarak kaydedilmiştir. En fazla yağış miktarı ilkbahar ve sonbaharda, en az yağış miktarı ise kışın kaydedilmektedir. Kış aylarında düşen yağışın neredeyse tamamı kar şeklindedir.

Bölgede bağıl nem ve bulutluluğun en yüksek olduğu kesim Kuzeydoğu Anadolu'dur. Karadeniz'den gelen nemli hava kitlesi buradaki bulutluluk ve nemi arttırır. Yükseklik ve yaz kuraklığına bağlı olarak bağıl nemin düşmesi buharlaşmayı arttırarak, otların kısa sürede kurumasına ve su açığının artmasına neden olur (Atalay ve Mortan, 2006: 462). Ayrıca yaz döneminde buharlaşmanın şiddetli olduğu günlerde akşama doğru yamaç sisleri oluşmaktadır (Atalay, 1978: 18). Kış mevsiminde bulutluluk bölge genelinde yüksektir.

Bölgeyi etkileyen diğer bir iklim elemanı rüzgârlardır. Rüzgârlar, hava kütlelerine bağlı olarak değişik yönlerden eserler. Yazın güney sektörden esen rüzgârlar hâkimdir. Kış döneminde kuzey-güney sektörlü rüzgârlar etkili olmaktadır (Doğanay, 1988: 244).

1.3. TOPRAK YAPISI

Doğu Anadolu Bölgesinde iklim, bitki örtüsü, zaman, eğim, yükseklik, erozyon farklı tipte toprak oluşumuna neden olur (Atalay ve Mortan, 2006: 466).

Malatya, Elazığ ve Erzurum gibi ova tabanlarında genellikle kestane ve kahverengi orman toprakları oluşmuştur. Kahverengi topraklar az yağışlı, kestane renkli topraklar ise yağışın biraz daha fazla olduğu kesimlerde bulunur. Tahıl tarımı için elverişli topraklardır. Kuzeydoğu Anadolu platolarında uzun boylu çayır örtüsü altına "çernozyom" olarak adlandırılan kara topraklar bulunur. Bu sahada 1 m'den fazla boylanan çayır örtüsünde oluşan organik maddenin sıcaklığın düşük olmasından dolayı

yeteri kadar parçalanamaması üst toprakta organik madde birikmesine ve dolayısıyla da toprağın koyu renk olmasına sebep olmuştur. Bu topraklarda organik maddeler fazladır. Ot yetişmesi bakımından potansiyeli yüksek olduğu için, hayvancılık açısından önem arz etmektedir (Atalay, 1992: 242). Göle, Kars, Çıldır Gölü ile Van Gölü arasındaki bölgelerde yaygındır.

1.4. BİTKİ ÖRTÜSÜ

Doğu Anadolu Bölgesi, ekolojik özelliklere göre dört bitki formasyonu içerir. Bozkırlar, 1500 m'nin altındaki depresyonlarda yıllık ortalama yağış miktarının 400 mm'nin altındaki alanları kapsar. Dağ Bozkırları-Çayırları, Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu kesimindeki yarı nemli, nemli alanlarda yer alır. Orman Andropojen Bozkırlar, bölgenin batı kesimindeki yüksek alanları kaplar. Yüksek dağ çayırları ise ormanın üst sınırındaki alpin ve yarı alpin çayırlarının yetiştiği alanları kaplar (Atalay ve Mortan, 2006: 469).

Doğu Anadolu'da Malatya, Erzincan, Erzurum, Iğdır Havzaları'nda otsu bitkiler yetişir. Bu bitkiler nisan ayından itibaren yeşillenir, Mayıs ayında çiçek açıp tohum bağlayarak, Temmuz ayında sararmaya başlayan ve tohumlarını döktükten sonra kuruyan ot topluluklarıdır (Atalay, 2011: 189). Erzurum'un doğusundan başlayıp Pasinler-Horasan-Kağızman oluğu boyunca Aras vadisini takiben Iğdır Ovasına kadar olan alanda bozkır vejetasyonu[2] yaygın olarak görülür (Atalay ve Mortan, 2006: 470).

Tektonik kökenli depresyonların yamaçlarını Dağ bozkırları ve Dağ Çayırları kaplamaktadır. Buralara yıllık ortalama 500 mm yağış düşmektedir. Doğu Anadolu'da Kars-Sarıkamış-Ardahan arasında uzanan, özellikle bazalt platoları, bozkır ve çayırlarla kaplıdır (Atalay ve Mortan, 2006: 471). Karasallığın şiddetli olduğu Erzurum-Kars Platosu ve Allahuekber Dağları arasında bulunan alanda uzun boylu çayırlar mevcuttur. Bu alanlar yayla hayvancılığı için oldukça elverişlidir. Bölgede meşe ormanları ve Andropojen bozkırlar, Güneydoğu Toroslar'ın kuzeyinden başlayarak Erzurum'un güney kesimine kadar olan alanı kaplar. En yaygın meşe türleri; palamut meşesi, saplı meşe, sapsız meşe, mazı meşesi ve Lübnan meşesidir. Bölgede bulunan meşe ormanları

[2] Vejetasyon: Bir yerdeki bitkilerin orman, çalı ve ot gibi topluluklar halinde sınıflandırılmasını ve bunların yetişme koşulları ile dağılışlarını kapsar. Ayrıntılı bilgi için bakınız; İ. Atalay, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası*, İzmir 1994.

bir taraftan hayvanların otlatılması için, diğer taraftan da bölge halkının yakacak ihtiyacını karşılamak için kullanılmaları sonucunda büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Ardıç toplulukları ve Sarıçam Ormanları da bölgenin bitki örtüsünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Sarıkamış sarıçam ormanlarının en fazla görüldüğü alandır (Doğanay-Şahin-Özcan, 2007: 204). Doğu Anadolu Bölgesi'nde çayırlar karasallığın etkisine bağlı olarak 2500 m'nin üzerinde bulunan dağlık alanlarda yaygındır.

1.5. HİDROGRAFYA

Eskiçağdan beri insanlar yerleşmek için su kenarlarını seçmişlerdir. Tarihte büyük devletler ve imparatorluklar kuran kavimler büyük akarsuların kenarında kurulmuştur. Anadolu da su potansiyeli bakımından tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Türkiye akarsu yönünden oldukça zengindir. Ülkemizdeki akarsular debi ve rejimleri yönünden farklıdırlar. Kuzey Anadolu Dağları'nın kuzey yamaçlarından kaynaklanıp denize dökülen akarsular hem kısa boylu, hem de drenajları (su toplama havzaları) küçüktür (Atalay, 2011: 119). Doğu Anadolu Bölgesi, akarsu potansiyeli en yüksek bölgedir. Van Gölü kapalı havzası dışında bölgeden doğan ve nehir halini alan tüm akarsular, bölge dışındaki denizlere kavuşur (Atalay ve Mortan, 2006: 462). Bölgenin önemli akarsuları; Dicle, Fırat, Kura ve Aras nehirleridir.

Dicle Nehri, Hazarbaba Dağı'ndan (Güneydoğu Toroslar) doğar, Batman yakınlarında Botan Çayı ile birleşerek Türkiye-Suriye sınırı boyunca akarak Cizre yakınlarında Irak'a girer (Arınç 2006: 30; Ceylan, 2008: 41). Doğu Anadolu'nun önemli nehirlerinden biri olan Fırat'ın iki kolundan biri olan Karasu, kaynağını Erzurum Ovasının doğusundan, Murat ise Karasu-Aras Dağları'ndan alır. Karasu, Dumlu Dağları'ndan doğduktan sonra kuzeydoğu-güneybatı yönünde akarak Erzincan'ı geçip Elazığ İli sınırlarında Murat kolu ile birleşmektedir. Fırat Nehri, Elazığ'dan itibaren kuzey-güney yönünde akarak Şanlıurfa'dan Suriye'ye geçmektedir. Suriye ve Irak çöllerine hayat veren Dicle ile birleşip "Şattü'l Arap" adını alarak Basra Körfezi'ne dökülmektedir (Tuncel, 1996: 31; Özey, 2002: 56; Koday 2005, 36). Bu nehirler Eskiçağ'da, Doğu Anadolu'nun verimli hammaddelerini Mezopotamya'ya taşımış ve bu toprakları besleyerek büyük kültürlerin oluşmasında birinci derecede rol oynamışladır (Erzen, 1984: 4). Kura Nehri, Allahuekber Dağları'ndan doğup, Ardahan ili Posof

ilçesinden geçerek ülkemiz sınırlarını terk eder. Azerbaycan'da Hazar Denizi'ne dökülür (Tuncel, 1991: 333).

Bölgenin diğer bir önemli akarsuyu Aras ise kaynağını Pasin Ovasından alarak Nahcivan'a ulaşır. Aras'ın kuzey kolu olan Arpaçay, Çıldır Gölünden kaynağını alır (Atalay ve Mortan, 2006: 463). Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan oldukça geniş bir saha, sularını Kura ve Aras vasıtasıyla Hazar Denizi'ne göndermektedir. Herodotos, Aras ile ilgili:

"*Araks Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağzı bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülü*r."

demektedir (Herodotos, I/201, 202, 205, 209, 211, 216, III/36, IV/11, 40). Bir diğer antik yazar, Ksenephon ise Anabasis (M.Ö.401-400) adlı eserinde Aras Irmağı'nın kollarının geçtiği bölgeler ve halklarıyla ilgili olarak bilgi vermektedir (Ksenephon, 132 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesinde ülkemizin en büyük ve en derin gölü olan Van Gölü bulunmaktadır. Gölün suyunun sodalı olması, kuzeydeki volkanik arazide sodyumlu feldispatların fazla olmasından ileri gelir. Göl tamamen tektonik özelliktedir (Atalay ve Mortan, 2006: 463). Kapalı havza olma özelliği taşıyan Van Gölü 3713 km² lik bir alana sahiptir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1640 m olan Van Gölü'nün derinliği, Tatvan ilçesi önünde 451 m'yi aşmaktadır (Arınç, 2006: 30). Göl ile ilgili erken dönem kayıtlarından bir kısmını Asur kayıtları oluşturmaktadır. Asur Krallarından Tukulti-Ninurta I (M.Ö.1244-1208) yazıtında:

"Tukulti-Ninurta 'Evrenin Kralı' Asur'un Kralı (dünyanın) dört bucağının kralı, tüm insanların güneşi, kudretli kral, Kardunias kralı ve Sümer ve Akad'ın Kralı, Yukarı Deniz'in ve Aşağı Denizin Kralı dağların ve geniş ovaların kralı ve tüm Nairi Ülkelerinin Kralı ……Tümüyle… 'Nairi Ülkelerini ve… "Yukarı Deniz"…… sahilindeki ülkeleri……. elim fethetti ……. onların krallarını itaat altına aldım……"

demektedir (Luckenbill, 1968: 236; Pehlivan, 1991: 25; Ceylan, 1994: 177 vd.). Yazıtta ifade edilen "Yukarı Deniz"in Van Gölü olduğu bilim adamlarınca kabul edilmektedir. Van Gölü ve çevresi M.Ö. I. binde Urartu Devleti'nin çekirdek

topraklarını oluşturmuştur. Van şehri ise Urartulara başkentlik yapmış ve Van adı da Urartulardan kalmıştır. Urartuca "Biane" veya "Viane" den bugünkü Van ismi ortaya çıkmıştır (Erzen 1992: 27).

Bölgede bulunan Erçek Gölü, tektonik bir göl olup, suları sodalıdır. Nazik gölü ise suyu tatlı olan bir tektonik göldür. Diğer tektonik göller; Hazar, Aktaş ve Çıldır Gölleridir. Nemrut Dağı üzerindeki hilal şeklinde olan Nemrut Gölü de Dünyada sayılı kaldera gölleri arasındadır (Atalay ve Mortan, 2006: 465). Ayrıca bölge büyük baraj göllerine de sahiptir. Fırat Nehri üzerinde bulunan Keban ve Karakaya Baraj Gölleri önemli ölçüde elektrik üretmektedir.

1.6. YOLLAR

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yol yapısı jeolojik yapı ile ilgili olarak şekillenmiştir. Tektonik kırılmalar, şiddetli rüzgârlar, erozyon, şiddetli kışlar sonucunda bölge ulaşımı oldukça zor şartlar altında sağlanmıştır (Erinç, 1953: 43). Bölgede var olan doğal yol güzergâhı, tarihin hemen her döneminde ticari ve askeri amaçla kullanılmıştır (Selen 1943: 352 vd.; Belli 1977: 111 vd.; Pehlivan 1984: 23 vd.; Saraçoğlu, 1989: 503 vd.). Doğu Anadolu Bölgesinde günümüzde kullanılan kara yollarının % 60'ının ilk güzergâhı, Urartu Kralları tarafından gerçekleştirilmiştir (Belli, 2007: 346). Yollar, bölgenin ekonomik, kültürel ve sosyal olarak gelişmesinde önemli derecede etkiye sahiptir. Doğu Anadolu, doğu-batı yönünde uzanan yollar iki ana güzergâhtan meydana gelmektedir (Selen, 1943: 352 vd.; Tarkan, 1974: 19; Belli, 1982: 179 vd.; Belli 2000a: 409 vd.). Kuzeyde bulunan birinci yol sistemi; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Bu yol, Kars üzerinden Kafkaslara Ağrı-Dağı kuşağı üzerinden İran yaylalarına açılmakta olup, stratejik açıdan son derece önemlidir (Ceylan, 2008: 43). Bu anayol üzerinde kuzeye ve güneye doğru bağlantı sağlayan ikincil ve işlek yollar da bulunur. Bunlardan biri, Horasan'dan Karasu-Aras Dağlarını Tahir geçidinde aştıktan sonra Ağrı'ya ve oradan Doğubayazıt'a bağlanan ve İran'a geçen yoldur (Atalay ve Mortan, 2006: 487). Bir diğer önemli yol sistemi ise Malatya-Elazığ-Muş-Van kıvrımlarını birbirlerine birleştirir. Bu iki ana yol sistemini birbirine bağlayan bir de dikey yol sistemleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Malatya-Sivas-Samsun, ikincisi ise Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yoludur. Bu ikinci yol aynı

zamanda Karadeniz'i İran'a bağlayan en kısa yoldur (Tozlu, 1997: 1 vd.; Ceylan, 2008: 43 vd.).

1.7. YERALTI KAYNAKLARI

Türkiye maden yatakları yönünden oldukça zengindir. Bunun başlıca nedeni, Alp orojenik kuşağı içinde bulunan ülkemizin, tektonik veya yer hareketlerinden aşırı derecede etkilenmiş, bu yer hareketleri sonucunda volkanizma, metamorfizm (başkalaşım) hareketlerine uğramış olmasıdır. Bu hareketler sonucunda cevherleşme olayı, yani belli minarellerin bir araya toplanması ile maden yataklarının bir bölümü oluşmuştur (Atalay,1992: 349). Doğu Anadolu Bölgesi, ülkemizde bulunan 51 maden çeşidinden 29'una sahiptir. Dünya pazarlarına bakıldığında pazar payı olarak 52. sırada yer aldığı görülmektedir (Atalay, 1992: 350 vd.). Bölge altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madenleri bakımından oldukça zengindir. Bu madenler Eskiçağ'da da önemli ölçüde kullanılmış ve bölgede hâkimiyet kuran devletlere güç ve zenginlik sağlamıştır.

Bölgede bulunan Çayönü Höyük[3] madenin ilk kullanıldığı yer olma özelliği göstermektedir (Çambel-Braidwood-Özdoğan-Schirmer, 1988: 39 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kalkolitik Çağ'dan itibaren madenin kullanıldığı bilinmektedir. Elazığ'ın 35 km kuzey doğusundaki Elazığ-Palu yolu üzerindeki "Karoli Bölgesi", yaklaşık olarak M.Ö.3000 yılından itibaren 1850 yılına kadar, maden elde edilen "Keban Bölgesi'nin önemli merkezleri arasında yer almıştır (Kunç-Çukur, 1989: 30).

Hançerler, bıçaklar, mızrak uçları, iğneler Karaz[4] kazılarında bulunan maden eserler arasındadır. Bununla birlikte Arslantepe[5] kazılarında Eski Tunç Çağı tabakalarında bakır iğneler, zincir halkaları, keskiler, tunçtan yapılmış kılıçlar ve mızrak uçları ortaya çıkarılmıştır (Koşay, 1959: 382; Yakar, 1985: 302; Palmieri, 1985: 73).

---

[3] Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında bulunmaktadır. !964 yılında Prof. Dr. Halet Çambel ve Prof. Dr. Robert J. Braidwood tarafından kazı yapılan Çayönü Höyük neolitik çağ özellikleri gösteren bir yerleşmedir.

[4] Erzurum 'un Ilıca (Aziziye) İlçesinin 5 km kuzeyinde, Kahramanlar (Karaz) Köyü'nün güneyinde bulunmaktadır.

[5] Malatya İl merkezinin kuzeydoğusunda, Ordüzü mevkii adı verilen yerdedir.

1.8. ERZURUM İLİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Erzurum, Palandöken Dağları'nın eteğinde 1850-2000 m'de kurulmuştur. Eskiçağ'dan itibaren iskân gören Erzurum ili konum olarak oldukça stratejik bir yerdedir. Yüzölçümü 25323 km² dir. Erzurum topraklarının bir bölümü Karadeniz bir bölümü ise Doğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Yerleşme alanı yer yer 2000 m'ye kadar yükselen bir ova üzerinde bulunur. Erzurum ve çevresi coğrafi bakımdan Doğu Anadolu'nun yüksek kısımlarını teşkil edip 39° 55' kuzey enlem ve 41° 16' doğu boylam dereceleri arasındadır. Erzurum kuzeyde Rize ve Artvin, doğuda Kars ve Ağrı, güneyde Muş ve Bingöl, batıda Erzincan ve Bayburt ile komşudur (Doğanay, 1989: 243).

1.8.1. Erzurum İli Yeryüzü Şekilleri

Erzurum ilinin yüzey şekilleri büyük ölçüde III. Jeolojik zamanda şekillenmiştir. Erzurum'da oluşan yeryüzü şekillerinin en büyük özelliği, Miyosen başlarında ülkemizde görülen faylanma ve epirojenik hareketler sonucunda meydana gelen 2000 m'nin üzerindeki platolardan oluşması ve bunlar üzerinde 3000 m'yi aşan daha yüksek dağların bulunmasıdır (Erinç, 1953: 90; Atalay, 1978: 17 vd.). Bölge, Miyosen sonlarında havzalara ayrılmıştır. IV. Jeolojik zamanda ise volkanik hareketlerin etkisiyle önemli değişikliklere uğramıştır. Lav akıntılarının yüksek yaylaları ve büyük çukurları doldurması sonucunda ovalar oluşmuştur.

Erzurum'un kuzeyinde Dumlu ve Kargapazarı Dağları (3169 m), güneyinde ise Palandöken Dağları (3125 m) bulunmaktadır. Dağlık alanlar, Erzurum Ovası'ndan ortalama olarak 500-1000 m daha yüksektir. Palandöken Dağları, ova yüzeyinde 2000 m'den başlayarak 3000 m'nin üzerine kadar yükselmektedir. Palandöken Dağları üzerinde belli başlı tepelerin yükseklikleri batıdan doğuya doğru şöyledir: Konakgörmez Dağı (2600 m), Karakaya Tepesi (2754 m), Ziyaret Tepesi (2915 m), Büyük Ejder Tepesi (3167 m), Yerlidağ (2974 m) dır (Atalay, 1978: 35).

Erzurum'un yeryüzü şekilleri çoğunlukla plato düzlükleri, dağlar arasında gömülü olan depresyon ovaları ve dağlık bölgelerle temsil edilir (Doğanay, 1988: 254). Platolar bazaltların yayılması ile oluşmuşlardır (Atalay-Mortan, 2006: 453). Erzurum-Ardahan arasında ki düzlükler çoğunlukla bu şekilde oluşan düzlüklerdir. Erzurum-Pasinler-Horasan Havzaları ve Ovaları doğu-batı yönünde doğrusal olarak uzanırlar.

Birbirlerine bağlanan bu havzalar, Neojen başlarında başlayan ve Kuvaternerde devam eden faylanma sonucu oluşmuşlardır (Atalay-Mortan, 2006: 453). Erzurum ve Pasinler Havzaları birbirlerinden Deveboynu volkanik eşiği ile ayrılmıştır (Erinç, 1953: 91; Atalay-Mortan, 2006: 453).

1.8.2. Erzurum İli İklim Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen karasal iklim özellikleri Erzurum ilinin bu bölgede bulunan bölümlerinde egemendir. Şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bölümde kışlar sert ve uzun sürer. Karadeniz bölgesi sınırları içinde kalan bölümde ise, geçiş iklimi görülür. Bu iklimde ne Karadeniz iklimi gibi nemli, ne de sert karasal iklim görülür. En soğuk ayın yıllık sıcaklık ortalaması -8 °C, en sıcak ayın yıllık sıcaklık ortalaması ise 19.6 °C'dir. En yüksek sıcaklık 36.5 °C, en düşük sıcaklık -37.5 olarak ölçülmüştür.

Erzurum'da yıllık ortalama yağış 449.13 mm olup, bunun %35.1'i ilkbahar aylarında düşmektedir. İlkbaharda cephe yağışları, kışın konveksiyonel yağışlar meydana gelir. Yılın en yağışlı ayı 73.5 mm ile mayıs, en az yağışlı ayı ise 18.4 mm ile ağustos aylarıdır. Yağışlar ilkbahar ve sonbaharda en üst seviyede görülürken, kışın en alt seviyeye düşer. Erzurum'da yağış kış aylarında genellikle kar şeklindedir. En yüksek kar seviyesi 2004 yılında 110 cm olarak ölçülmüştür.

Erzurum'da ortalama rüzgâr hızı 2.6 m/sn kadardır. Ortalama rüzgâr hızının en az olduğu devre 1.9 m/sn ile aralık ve en yüksek olduğu devre 3.1 m/sn ile temmuz ayıdır.[6] Bölgede, güneybatı yönünden esen rüzgâr sayısı fazladır. Dolayısıyla Erzurum için hâkim rüzgâr yönü güneybatıdır (Doğanay, 1988: 244).

1.8.3. Erzurum İli Bitki Örtüsü

Erzurum ilinin büyük bir bölümü doğal step alanında yer almaktadır. Bölgede orman alt sınırı 1900-2000 m (Erinç, 1953: 96) olmakla birlikte dağlardaki ve yamaçlardaki orman kalıntıları bitki örtüsünün eski dönemlerden beri insanlar tarafından yok edildiğini göstermektedir (Sözer, 1970: 32). Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur[7] ve Güzelova[8] kazılarında; çam, ardıç, meşe gibi ağaç cinslerine ve çeşitli

[6] Veriler Meteoroloji Genel Müdürlüğü internet sitesinden alınmıştır. www.mgm.gov.tr.

[7] Erzurum İl merkezinin 15 km güneybatısında Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin güneydoğusunda yer alır.

tahıl kazıntılarına rastlanmış olması bu tahribatın göstergesidir (Koşay-Turfan, 1959: 353).

Erzurum topraklarının sadece % 7'si ormanla kaplıdır. Bu ormanlar daha çok bölgenin kuzeydedir. Sarıçam ve meşe toplulukları Oltu, Şenkaya ve Olur ilçelerinde yoğun olarak bulunmaktadır. Erzurum'un güneybatısında ardıç toplulukları bulunur. Palandöken Dağları, Karasu-Aras Dağları üzerinde yer yer alpin çayırlar yetişir. Hayvancılık faaliyetleri açısından verimlidirler. Bu çayırlar genellikle Haziran sonlarına doğru kar örtüsünün kalkması ile birlikte yeşermeye başlar. Birkaç hafta içinde çiçeklenen çayırlar, temmuz başlarından itibaren hayvanların otlatılması için uygundur (Atalay-Mortan, 2006: 477).

İlkbahar başlarında dağlık kesimler tek yıllık ve çok yıllık çiçekli bitkilerle yoğun bir şekilde örtülüdür. Dere kenarları ve alçak çayırlarda düğün çiçekleri bulunur. Kışları şiddetli ve uzun geçen, daha elverişli nemlilik şartlarına ve serin bir yaz mevsimine sahip olan bu sahalarda ot formasyonları daha sık ve uzun boylu, her zaman yeşilliğini koruyan bir örtü oluşturur. Bu sahaların, yaylacılık ve yayla otlatmacılığı bakımından önemi büyüktür (Sözer, 1970: 32).

1.8.4. Erzurum İli Hidrografyası

Erzurum, yeraltı ve yer üstü suları bakımından oldukça zengindir. Akarsu oluşumunun Neojen sonu oluştuğu düşünülmektedir (Atalay 1992: 143). Neojen sonu, Kuvaterner başlarında çökme sonucu oluşan tektonik olukların yönlendirdiği (Atalay, 1992: 29) Aras nehriyle çevrenin doğu kısmı sulanır. Nehir kaynağını Palandöken ve Bingöl dağlarından alır, Kür ile birleşerek Hazar Denizine dökülür (Erinç, 1953: 13; Atalay; 1978: 59). Fırat Nehrinin kollarından biri olan Karasu Nehri (971 km) Kargapazarı Dağları'nın doğusundan doğar, batı-doğu yönünde akar. Karasu ile aynı rejim özelliğini taşıyan Murat Nehri (1263 km), Karasu ile Keban önünde birleştikten sonra, Malatya'da Thoma çayını alarak güneye yönelir (Koşay, 1984: 10). Dicle ile birleşerek Basra Körfezi'ne açılır (Atalay, 1992: 29). İl sınırları içinden akan diğer bir su kaynağı da Çoruh Nehri'dir. Antik kaynaklarda Nehrin Toakh ülkesinin çok yakınında olduğundan bahsedilir (Strabon, 30 vd.). Ayrıca Erzurum, Doğu Anadolu fay

[8] Erzurum İl merkezinin 15 km kuzeydoğusunda yer alır.

kuşağında bulunduğu için sıcak su kaynaklarına da sahiptir. Bu kaynaklar yeraltına sızan suların ısınarak, bünyelerine mineraller aldıktan sonra yüzeye çıkmaları sonucunda oluşur. Aynı zamanda sıcak su kaplıcaları olan Ilıca ve Pasinler kaplıcaları bu kaynaklardandır.

Erzurum ili göl bakımından zengin değildir. Bölgenin en önemli gölü Tortum Gölü'dür. Göl, Tortum Çayı Vadisinin, Kemerlidağ'dan inen bir heyelan kütlesi ile kapanması sonucunda oluşmuştur. Göl, ilk oluştuğunda en derin yeri 200 m ve uzunluğu 18 km olarak hesaplanmıştır. Ancak Tortum Çayı'nın aşırı miktarda getirdiği alüvyonların birikmesi sonucunda gölün en derin yeri 90-95 m'ye düşmüş, uzunluğu 7.9 km'ye inmiştir (Atalay, 1992: 155). Gölün kuzey ucundan çıkan göl ayağı üzerinde Şelale bulunmaktadır. Tortum Şelalesi (49 m) ülkemizin en büyük şelalesidir.

1.8.5. Erzurum İli Yol Ağı

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinde oldukça stratejik bir konumda bulunmaktadır. Bu önemi, hem Kafkaslardan hem İran'dan gelerek Anadolu içlerine uzanan yol güzergâhında konumlanmış olmasından kaynaklanır. Bu yollara hâkim olmasından dolayı tarih boyunca askeri açıdan önemli olmuştur (Erinç, 1953: 101).

Bu önemli konumundan dolayı "Geçit Ülkesi" olarak tanımlanan (Pehlivan, 1984: 23) Erzurum'un, çevresiyle bağlantı kurduğu yol güzergâhları, genel olarak dört başlık halinde sıralanabilir.

1- Erzurum-Kafkasya yolu: Anadolu'yu Kafkaslar'a bağlayan iki önemli yol güzergahından birisidir. Doğu Anadolu'nun en eski yollarından biri olan yol, Karasu-Aras tabii yolu olarak tanımlanmaktadır (Gürsoy, 1974: 28). Bu yol, Erzurum'dan sonra Deveboynu Geçidi aşıldıktan sonra Pasinler Ovası boyunca düz bir hat şeklinde uzanır (Pehlivan, 1984: 24). Horasan'da İran transit yoluyla birleşerek, bir süre Aras nehrini takip ettikten sonra, Karakurt mevkiinde kuzeye yönelir. Sarıkamış, Kars ve Gümrü'den sonra Tiflis üzerinden Kafkaslarda'ki Daryol (Demirkapı) Geçitini aştıktan sonra, Viladikafkas'ta Orta Asya-Uzakdoğu bağlantılı transit ticaret yolları ile birleşir (Erinç,1953: 43; Pehlivan,1984: 24). Diğer yol güzergâhı ise Erzurum-Tortum-Narman-Oltu-Artvin üzerinden Doğu Karadeniz'e ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda Oltu üzerinden Şenkaya-Göle ve Ardahan'a ulaştıktan sonra Kars'a açılmaktadır. Eskiçağ

Tarihi açısından oldukça önemli bu güzergâhlar, Roma İmparatorluğu'nun, Kafkasya'ya geçişlerinde kullandıkları ana yol güzergâhlarını oluşturmuştur (Özgül, 2011a: 98).

2- Erzurum-İran Transit Yolu: Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelip Erzurum üzerinden İran'a ulaşan bu transit yol, Horasan'da Kafkaslardan gelen yolla kesişmektedir. Burada güneye ayrılan yol, Tahir Gediği'ni aştıktan sonra Eleşkirt-Ağrı yolu ile Doğubayazıt-Gürbulak üzerinden İran'a ulaşır (Erinç, 1953: 43; Pehlivan, 1984: 25; Koşay, 1984: 10).

3- Erzurum-İç Anadolu Yolu: Kafkaslar ve İran'dan gelen bütün yollar Erzurum-Aşkale üzerinden Karasu vadisini izleyerek Erzincan'a ve oradan da Refahiye-Zara güzergâhı ile Sivas'a ulaşır (Erinç, 1953: 44). Sivas'tan Batı Anadolu'ya açılan bu ana yol, eskiçağlarda Kayseri ve Malatya ile de irtibatlıdır (Pehlivan, 1984: 26).

4- Erzurum-Karadeniz Yolu: Doğu Anadolu'da bulunan ana güzergâha, kuzey-güney doğrultusunda bağlanan en işlek yoldur. Erzurum'dan batıya doğru İç Anadolu yolu ile aynı güzergâhı paylaşır. Aşkale'den kuzeybatıya yönelerek Kop Geçidini aşıp Bayburt'a ulaşır. Bayburt'tan sonra Vavuk geçidi, Torul üzerinden Zigana geçidini aştıktan sonra Maçka-Trabzon güzergâhını takip ederek Karadeniz'e ulaşır (Erinç, 1953: 44; Pehlivan, 1984: 25; Koşay, 1984: 10).

1.8.6. Erzurum İli Yeraltı Kaynakları

Erzurum ili, Pontid ve Anatolid tektonik bölgeleri arasında, Doğu Anadolu Yığışım Karmaşığı içerisinde, Balkanlar'dan Türkiye'nin doğusuna ve buradan da İran'a uzanan önemli bir metalojeni ve epitermal yataklar (Au-Ag-Sb-As) açısından önem arz etmektedir. Metalik madenler bakımından ildeki en önemli madenler bakır, molibden, krom ve civa cevherleşmeleridir. İldeki önemli bakır-molibden cevherleşmesi İspir ilçesinde 73.600.000 ton muhtemel rezerve sahip Ulutaş (Vank) bakır-molibden cevherleşmedir. Aşkale ilçesi ve Palandöken silsilesi krom bakımından önemli potansiyele sahiptir. Buradaki toplam krom rezervi yaklaşık 300.000 tonun üzerindedir. Bu rezervin 200-250 bin tonu işletilmiştir.

Endüstriyel hammaddeler bakımından Erzurum ili özellikle jips, perlit, tuğla-kiremit ve mermer açısından önemlidir. Ilıca, Aşkale ve Pasinler ilçeleri tuğla-kiremit ve perlit bakımından önemli potansiyellere sahiptir. Bu ilçelerde iyi kalitede toplam 15 milyon ton jeolojik tuğla-kiremit rezervi bulunmaktadır. Pasinler ilçesi ise özellikle

perlit bakımında zengin rezerve sahiptir. İlçede genleşme oranı 4.5 ile 12 arasında değişen yaklaşık 117 milyon ton görünür muhtemel perlit rezervi bulunmaktadır. Jips yatakları il genelinde daha çok Oltu, Aşkale, Narman ve Tortum ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Buralardaki toplam rezerv 20 milyon ton civarındadır. İspir ilçesinde mermer olarak değerlendirilebilecek potansiyele sahip volkanik ve magmatik kayaçların varlığı bilinmektedir. Karayazı ilçesinde de Şakirköy sahasında kaplama ve döşeme taşı olarak kullanılabilecek nitelikte 4.531.800 ton görünür mermer rezervi bulunmaktadır. Bunların dışında Oltu ilçesindeki üst Kretase yaşlı birimlerde siyah renkli, parlak, organik kökenli ve süs eşyası olarak kullanılan, adını da Oltu ilçesinden alan oltutaşı ilin bir diğer doğal zenginlik kaynağı olarak göze çarpmaktadır. Oltutaşı ile ilgili ilçede gelişmiş bir sektör bulunmaktadır. Oltu Meslek Yüksek Okulunda buna ilişkin bilimsel çalışmalar yapılmaktadır.

Oltu-Olur, Pasinler-Tekman ve Tortum-Narman yörelerinde gerçekleştirilen genel jeokimyasal prospeksiyon çalışmaları sonucunda birinci derecede önemli baz metal anomalileri tespit edilmiştir. Bu anomali sahalarının baz ve değerli metaller açısından değerlendirilmesi amacıyla Erzurum-Van-Ağrı-Kars bölgesinde 2004-2008 yıllarında Oltu-Narman-İspir-Tortum yörelerinde genel ve tahkik jeokimyasal etütler, detay maden jeolojisi haritası ile sondajlı ve yarmalı arama çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bakır ve altın açısından önemli sahalar ortaya çıkartılmıştır. Bu sahalarda yapılan sondajlı ve yarmalı arama çalışmalarında bakır ve altın açısından önemli zonlar ve değerler elde edilmiştir. Sözü edilen endüstriyel ve metalik madenler dışında, Erzurum'un büyük bir bölümünde yüzeyleyen Oligo-Miyosen yaşlı çökel birimler içerisinde linyit yatakları ortaya çıkartılmıştır. Bunlardan en önemlileri Horasan-Aliçeyrek, Oltu-Sütkans, İspir-Karahan, Oltu-Balkaya, Aşkale-Kükürtlü, Pasinler-Pekecik ve Hınıs-Zırnak yataklarıdır.[9]

[9] Erzurum ili yeraltı kaynakları ile ilgili bilgiler Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü internet sitesinden alınmıştır. Geniş bilgi için: www.mta.gov.tr.

1.9. NARMAN İLÇESİ COGRAFİ ÖZELLİKLERİ

Narman ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda Erzurum il sınırları içerisinde yer almaktadır. Yüzölçümü 1275 km² olan Narman İlçesi'nin kuzeyinde Oltu, kuzeydoğusunda Şenkaya, doğusunda Sarıkamış, güneydoğusunda Horasan, güneyinde Pasinler, batısında ise Tortum bulunmaktadır. İdari açıdan Erzurum'a bağlı olan ilçe, coğrafi özellikleri bakımından Doğu Karadeniz Bölgesi içerisinde yer alır.

1.9.1. Jeolojik Özellikler

Narman İlçesi'nin bugünkü görünümünü kazanmasında tektonik hareketler büyük rol oynamış, yer yer kıvrılmalara ve faylanmalara sebep olmuştur. Bugün bölgede kuzey-güney doğrultusundaki basınç tektoniği etkisini göstermektedir (Bayraktutan-Dayan-Yılmaz, 1984: 7). Tektonik hareketlere bağlı olarak çok sayıda fay hattı meydana gelmiştir. Bunlardan biri kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır. Bu fay hattı bölgede zaman zaman meydana gelen depremlere sebep olmaktadır.

Eosende meydana gelen volkanik arazi Narman arazisinin temelini oluşturur. Bu arazi, andezit ve trakitlerden meydana gelmiştir. İlçenin batısında, aglomera ve tüflere de sınırlı bir alanda rastlanmakladır (Bayraktutan-Dayan-Yılmaz, 1984: 2).

İlçe yerleşim merkezinin kuzey kesiminde de genellikle Oligosen yaşlı formasyonlar gözlenmektedir. Oligosende sıcak ve kurak iklim şartları sebebiyle şiddetli oksidasyon olurken, diğer yandan göl ortamında şiddetli buharlaşma meydana gelmiştir. Oligosen arazisinin en üst kısmının oluşturan beyazımsı ve sarımsı renkteki horizon, ilçenin kuzeyinden başlar ve doğu-batı yönünde uzanır (Atalay, 1982: 11 vd.). Yine Oligosen'de Narman bölgesinde sıcak iklim şartları altında tuz, jips ve diğer halojen grupları ve alkali maddeler bakımından zengin tortullar oluşmuştur (Atalay, 1992: 14). Bu arazide yer yer tüf ve lavlara da rastlamak mümkündür. Özellikle Koçkoçan Tepe (2090 m) çevresinde sınırlı bir alanda volkanik arazi jipsli seriyi örtmüştür (Özav, 1987: 6).

Miyosen ve Pliosen de oluşan göl ve akarsu sedimentleri Narman'ın güneyinde geniş ölçüde yayılım göstermektedir. Sedimentlerin çoğunluğuna kırmızı renk hakimdir. Pliosen sedimentleri ise genellikle gri renkli kaba çakıllar, kum ve kil tabakalarından oluşmuştur (Bayraktutan-Dayan-Yılmaz, 1984: 5).

Neojene ait genellikle kırmızı tabakalaşma gösteren kumtaşı, miltaşı ve marn tabakaları bulunmaktadır. Bölgede bulunan Kuvaterner'e ait alüvyonlar, özellikle Büyükçay deresi ve Narman suyu çevresinde geniş bir yayılma eğilimi gösterirler. Alüvyonlar akarsular tarafından taşınan kum, kil, çakıl gibi çeşitli elementlerden oluşur (Uzun, 1986: 12).

Bölge bütün olarak incelendiğinde bir birinden farklı 4 jeomorfolojik biçim gösterir.

1) Yüksek sahalar: Doğu-batı yönünde uzanan Büyükçay deresinin Kuzeyinde bulunan alanlardır. Bu sahalarda fay hatlarının da etkisiyle eğim farklılaşır ve arazi birden bire yükselir. Güneybaşı Tepe (2126 m) ve Koçkoçan Tepe (2090 m) ile Büyükçay deresi arasında yükselti farkı 400 m'yi geçmektedir. İlçenin kuzeyinden yükselen eğimli saha yerleşmeyi de olumsuz yönde etkilemiştir. Oligosen yaşlı formasyonlardan oluşan yüksek sahalarda, şiddetli akarsu aşındırması sonucu arızalı bir topografya yapısı meydana gelmiştir. Yüksek sahalardaki vadiler genellikle kısa olup "V" profili genç vadi özelliği taşırlar (Uzun, 1986: 12).

2) Az eğimli sahalar: Bu alanların kuzey yamaçlarında yer yer heyelan olayları meydana gelmiştir. Neojen tabakalarının kuzeye doğru eğimli olmaları, kütle hareketlerinin daha çok bu yamaçlar üzerinde gelişmesine sebep olmuştur (Uzun, 1986: 12).

3) Tabaka basamaklı yöre: Büyükçay ve Kamışözü derelerinin güneyinde rastlanmaktadır. Saha neojendeki çökelen göl-akarsu, akarsu-göl sedimentlerinden meydana gelmiştir. Gerek tabakaların direnç farklılığı, gerekse monoklinal yapı özelliği, akarsu aşındırmasının da etkisiyle basamak gelişimini hazırlamıştır (Farımaz, 1986: 23 vd.).

4) Alüvyal düzlükler: Genellikle sulu tarım yapılan bu düzlükler, Narman suyu ve kolları tarafından taşınan alüvyonlardan oluşmuştur. Alüvyal düzlükler genellikle Büyükçay deresi kenarı boyunca yer almıştır. Alüvyal dolgu malzemesinin temelini genellikle kanglomera ve kum taşları oluşturur. Genişliği bazen 1,5 km'ye ulaşan düzlükler eğim değerlerinin düşük olması sebebiyle sulamayı kolaylaştırmaktadır.

1.9.2. İklim

Bölgenin iklim özelliklerini belirlemek için uzun süreli iklim elamanlarını içeren meteorolojik verilere ihtiyaç vardır. Ancak Narman Meteoroloji İstasyonu (1959-1981) yılları arasında sadece yağış rasatları yapmış ve faaliyetleri de 1981'de durdurulmuştur. Bu nedenle araştırma bölgemiz olan Narman İlçesi iklim özellikleri, coğrafi benzerlikleri dikkate alınarak Tortum ve Oltu Meteoroloji İstasyonlarının verilerinden faydalanılmıştır. İlçe yüksek dağların arasında kaldığından iklimi Erzurum'a göre oldukça ılık geçmektedir. Kış soğukları sert geçmemektedir. Don olayları çok fazla görülmez. Yazları sıcak ve kurak geçmektedir. Yağışlar genellikle ilkbahar aylarında olmaktadır. Narman'da yıllık ortalama yağış miktarı 416.5 mm'dir. En çok yağış Mayıs ayında (68.6 mm) ve en az yağış ise Eylül ayında (17.6 mm) düşmektedir. Bu rakam (Oltu 384.9 mm ve Tortum 455 mm) Oltu'ya göre fazla Tortum'a göre ise azdır.

1.9.3. Toprak Yapısı

Narman, jeolojik olarak Miyosen kırıntılı sedimentlerinden oluşmakta ve aynı zamanda iklimde yarı kurak bir karakter göstermektedir. İklim, bitki örtüsü ve jeolojik yapı bölgenin toprak yapısını etkilemektedir. Kestane renkli ve alüvyal topraklar bölgede gelişen toprak çeşitleridir. Kestane renkli topraklar, yüksek alanlarda oluşmuştur. Mollisoller olarak adlandırılan bu topraklar Pliosen ve Miyosen arazisi üzerinde oluşmuşlardır. Neojen çökellerine ait kil, kumtaşı ve konglomera oluşturmaktadır. Genellikle killi olan bu topraklar, kuru iken zorla, yaş iken kolay dağılma özelliğine sahiptir. Alüvyal topraklar, Narman suyunun kenarlarında yoğun olarak bulunur. Bu topraklarda çok fazla mineral bulunduğu için bölge tarımında oldukça önemlidir (Farımaz, 1986: 21 vd.).

Narman'ın kuzeyinde, jipsli arazi üzerinde gelişmiş intrazonal topraklar yer almaktadır. Entisoller içende ele alınan bu topraklar jipsli formasyonun çeşitli özelliklerinden etkilenmişlerdir. Bu sebeple bitki örtüsü bakımından zayıf ve çıplak bir görüntü arz ederler. Bu da bölgenin geçim kaynağı olan hayvancılığı olumsuz yönde etkilemektedir.

1.9.4. Bitki Örtüsü

Doğal bitki örtüsü yüzyıllardan beri çeşitli sebeplerle tahrip olduğu için bölge bitki örtüsü bakımından fakir bir durumdadır. Tarım alanları dışında step formasyonu

oldukça fazladır. Bu step formasyonu tabii değildir. Orman tahribatından önce, Büyüksırt çevresinde az sayıda da olsa sarıçam ormanının bulunduğu bilinmektedir. Ağaçlık alanlar daha çok Büyükçay, Bulanık ve Kamışözü derelerinin kenarları boyunca yer tutmaktadır.

Narman suyu boyunca söğüt, kavak, iğde ve yaban gülüne rastlanmaktadır. Eskiden beri tahribata uğrayan ormanların yerini ot formasyonlarının aldığı görülmektedir (Farımaz, 1986: 16 vd.).

Bölgede yarı kurak iklim şartları altında gelişmiş otsu karakterdeki step türleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında baklagillerden geven, toplu çiçekgillerden civanperçemi, acımık, yavşan otu, papatya, sığır kuyruklugillerden, sığırkuyruğu, buğdaygillerden mavi ayrık, sayılabilir (Atalay, 1982: 76 vd.).

1.9.5. Hidrografya

Narman ilçesinin akarsu ağını Narman suyu ve onun kolları olan Büyükçay, Kamışözü ve Bulanık dereleri oluşturmaktadır. Bölgenin tarım topraklarının sulanmasında Büyükçay deresi önemli bir role sahiptir. Büyükçay deresi, ilçenin güneybatısındaki Devre Dağı'nın (2916 m) kuzey yamaçlarından doğar. Değirmensuyu köyü yakınlarına kadar cılız bir akarsu görünümüne sahip olan Büyükçay, bu bölgede kuzeydeki Karadağ (2218 m) ve güneydeki Murat Dağı'ndan (2315 m) beslenerek büyük bir akarsu halini alır. Kamışözü deresi ise Narman yaylasından doğan Bildasor deresi ile Kamışözü yaylasından kaynağını alan Ballığöl deresinin birleşmesiyle oluşur. Akciva'da Büyüksu deresi ile birleşerek, Boz Tepe'nin güneyinde Narman suyuna karışırlar (Özav, 1987: 15 vd.).

1.9.6. Yeraltı Kaynakları

Narman ilçesinde yeraltı kaynakları arasında çeşitli madenler ve endüstriyel hammaddeler bulunmaktadır. Narman Soğurmak köyünde bulunan civa yatağı geçmiş yıllarda bir süre işletilmiştir. Bu yatakta civa dışında nikel, şelit, volfram mineralleşmelerine de rastlanmaktadır. Beyler köyünde jips yatakları yoğun olarak görülmektedir. Demirdağ köyünde demir, Gökdağ ve Samikale'de tuz yatakları,

Yanıktaş çevresinde ise mermer yatakları bulunmaktadır. Şekerli köyünde bulunan obsidyen yatakları da Eskiçağ'da önemli bir hammadde olarak kullanılmıştır.[10]

[10] Narman ilçesi yeraltı kaynakları ile ilgili bilgiler Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü internet sitesinden alınmıştır. Geniş bilgi için: www.mta.gov.tr.

İKİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK ve TARİHİ ÇAĞLAR

2.1. JEOLOJİK DEVİRLER

Dünyadaki yaşamı ve yeryüzünü anlamak için paleontoloji ve jeoloji bilimleri, kayaç ve fosilleri inceleyerek, geçmişten günümüze kadar dünyanın geçirdiği evreleri açıklamaya çalışırlar. Dünyanın oluşum süreci ilk günden beri sürekli devam eden bir döngüdür. Bu döngü, kolay anlaşılması için bilim adamları tarafından "jeolojik devirler" olarak adlandırılan çeşitli dönemlere ayırılmıştır.[11]

Jeologlara göre dünya bir gaz bulutu iken, günümüzden 4-4.5 milyar yıl önce katı hale gelmiştir. Dünya jeolojik bakımdan dört büyük gelişme evresi geçirmiştir. Bunlar I., II., III. ve IV. zamanlardır. Birinci zamandan önce "İlkel Dönem" ya da "Prekambriyen" olarak adlandırılan bir dönem bulunmaktadır.

İlkel Dönem-Prekambriyen (Primitif Dönem): 545 milyon yıl öncesi Prekambriyen dönem olarak adlandırılır. Yeryüzü tarihinin 7/8'lik bölümünü oluşturur. Dünyanın yüzeyinin soğuyup, katılaşması, kıtasal levhaların, atmosferin ve okyanusların oluşması, bakteri evrimi, atmosferin oksijence gelişmesi, ilk hayvanların ortaya çıkması bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu döneme ait bilgiler oldukça sınırlıdır.

I. Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre bu dönem 540-200 milyon yıl öncesidir. Bu dönemde hem karada hem suda canlılara rastlanır; omurgasızlar da yaygındır. Flora olarak eğrelti otları, atkuyrukları dönemin bitkilerini oluşturur (Yıldırım, 2000: 11). Dünyanın ısısı ise ortalamanın üstündedir. Bu zaman çok hücreli canlıların ortaya çıktığı, gelişip yaygınlaştığı ve ekosistemin baskın hale geldiği zaman dilimidir. Balık çağı olarak adlandırılan orta paleozoikte ilkel, çenesiz balıkların ardından ilk çeneli balıklar, kemikli balıklar ve köpek balıkları ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Bu zamanın permiyen evresi sonunda bir gök cisminin yeryüzüne çarpmasıyla, Paleozoik canlıların büyük çoğunluğu ortadan kalkar. Paleozoik; Kambriyen, Ordovisyen, Silüryen, Devoniyen, Karbonifer, Permiyen olarak alt dönemlere ayrılmıştır.

---

[11] Jeolojik devirler ile ilgili geniş bilgi için: www.biltek.tubitak.gov.tr.

II. Zaman (Mezosoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncesidir. Bu dönemde hayat biraz daha gelişmiştir. İğne yapraklı bitkiler, sürüngenler, dev kuşlar bu dönemin bir özelliğidir (Yıldırım, 2000: 11). Bu dönemde dünya sıcaktır. Kutuplarda buzullaşma yoktur. Mezosoik; Trias, Jura ve Kretase olmak üzere üç evreye ayrılır.

III. Zaman (Senozoik): Zamanımızdan yaklaşık 70-2 milyon yıl öncedir. Dünya görüntü itibariyle bugünküne yakındır. Kıtalar günümüzdeki konumlarını ve biçimlerini yavaş yavaş alır. Senozoik boyunca pek çok buzul çağı yaşanır. Hayvanlar âlemi gelişmiş ve bunlar içerisinde yer alan memeliler geniş yer tutmuştur. Bitkiler ise günümüzdekilere yakındır (Yıldırım, 2000: 11). Senozoik dönem Paleojen, Paleosen, Eosen ve Oligosen olmak üzere dört evreye ayrılır.

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon yıl önceye kadar gider. Bu dönemde iklim değişimleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru ilerlemiş ve büyük ölçüde karaları kaplamıştır. Kendi arasında Pleistosen (Buzul Devri) ve Holosen (Buzul Sonrası Devir) diye ikiye ayrılır**.** Pleistosen dönemde dünya zaman zaman büyük iklim değişiklikleri geçirmiş, buzul kütleleri güneye doğru ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır. Pleistosen insanın ortaya çıkıp yaygınlaştığı dönem olarak bilinmektedir. Dünyamız halen IV. Zaman içinde bulunmaktadır (Yıldırım, 2000: 11).

2.2. ÇAĞ KAVRAMI

Tarih; yazı öncesi Prehistorya (Tarihöncesi) ve yazı sonrası Historya (Tarihi) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Daha sonra geçiş süreci olan Protohistorya (Öntarih) teriminin de eklenmesiyle üç bölüme ayrılmıştır. İnsanın ortaya çıkması ile yazının icadı arasında geçen süre Prehistorya olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem insanlığın gelişim evrelerinin kolaylıkla anlaşılabilmesi için birkaç bölüme ayrılmıştır.

İlk bilimsel sınıflandırma Danimarkalı bilgin C. J. Thomsen tarafından 1819 yılında yapılmıştır. Danimarka Müzesindeki eserlerin sınıflandırma görevi kendisine verildiğinde, eserleri o zamana kadar yapıldığı gibi türlerine göre değil, yapıldıkları nesnelere göre sınıflandırmıştır. Taştan, tunçtan ve demirden yapılan parçaların kronolojik bir sıra izledikleri düşüncesiyle, bunların yapıldıkları dönemler için "Taş Çağı", "Tunç Çağı", "Demir Çağı" adlarını kullanmıştır.

Daniel Wilson 1851 yılında, tarihin yazılı belgeler görülen bölümüne "Tarih: Historik Times", yazılı belgelerden önceki bölümüne de "Tarih öncesi: Prehistoric

Times" adını vermiştir. Bu sınıflandırma kültürel bir ölçüte göre yapılmıştır. John Lubbock, Taş Çağını "Eskitaş: Paleolitik" ve "Yenitaş: Neolitik" olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra Jeolog Otto Torel'in önerisi ile bir geçiş devrinin varlığına dayanılarak "Ortataş: Mezolitik" kavramı kabul edildi (Yıldırım, 2000: 14).

2.3. ÇAĞLAR

Tarihöncesi Çağlar; Paleolitik Çağ (Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, Üst Paleolitik), Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ (Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik), Tunç Çağı (İlk Tunç, Orta Tunç, Son Tunç) olmak üzere beş ana bölüme ayrılmaktadır. Anadolu'da yazının kullanılmaya başlandığı M.Ö. 1200'lü yıllara kadar olan dönem Anadolu'nun "Prehistorik Çağları" olarak adlandırılabilir. Bu tarihten sonra Anadolu'nun "Tarihi Çağları" başlamaktadır.

2.3.1. Paleolitik Çağ

Anadolu coğrafi konum itibariyle kıtalar arasında doğal bir köprü oluşturur. Konumu nedeniyle her dönemde insanlar için çekiciliği olan bu coğrafyada, arkeolojik açıdan yakın olarak adlandırabileceğimiz son birkaç bin yıl içinde büyük kültürler gelişmiş ve bunların anıtsal kalıntıları günümüze kadar toprak üzerinde korunmuştur (Özdoğan, 2010: 30).

Avrupa, Asya ve Afrika Kıtaları'nın kesiştiği yerde oluşu ile bu kıtalardaki Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ buluntu toplulukları arasında bağlayıcı bir köprü görevini görmesi gerekirken, Türkiye'de bu çağları araştıran bilim adamlarının 1930-1960 yılları arasında çok az sayıda oluşu, Paleolitik Çağ buluntularının toplum içinde ve Türk bilim dünyasında fazla ilgi çekmeyişi, günümüzdeki çağdaş araştırmaların ise ancak bir kaç bilim adamının özverili çalışmaları ile yürütülmesi, Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ'lar ile ilgili yüzey araştırmaları ve kazıların Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce mali açıdan fazla desteklenmemesi, bu ilişkinin bugüne dek ortaya konmamasına sebep olmuştur.

Anadolu'nun Prehistoryasınn aydınlatılması için yapılan çalışmalar son 50 yıllık sürede gelişmiştir. Türkiye'de Paleolitik dönem için mağara ve açık hava yerleşmelerinde ayrıntılı kazıların yapılmaması Türkiye için kesin bir kronolojinin yapılamamasına yol açmıştır. Türkiye'deki Paleolitik aletlerin, kronolojileri kesin

olarak saptanmış olan diğer bölgelerdeki alet tiplerinden farklı olduğu da apaçık bir gerçektir (Harmankaya-Tanındı; 1996: 14).

Anadolu'da Paleolitik Çağ M.Ö. 600.000-10.000 yıllarına tarihlendirilmektedir (Akurgal, 2008: 3). Bu çağa, insanların bıraktıkları maddi kültür belgeleri, yani onlardan günümüze kadar gelebilmiş kalıntılar, genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletler olduğundan, Eskitaş devri anlamında "Paleolitik Çağ" adı verilmektedir. Diğer taraftan, yaşam biçimlerinin henüz besin üretim aşamasına erişmediğine bakılarak, bu evreye "toplayıcılık ve avcılık dönemi" adı da verilmektedir (Dinçol, 1982: 12; Yıldırım, 2000: 15). İnsanlar bu dönemde taş ve kemikleri yontarak balta, bıçak, mızrak uçları gibi aletler üretmişlerdir. Bu nedenle bu döneme "Yontma Taş Çağı" adı da verilir. Bu dönemin en büyük buluşu iki çakmak taşının birbirine sürtülmesiyle ateşin elde edilmesidir (Kınal 1991; 9; Erzen 1992:8 vd.; Bayladı, 1996: 11; Memiş 2003: 6).

Paleolitik Çağ'a ait tespit edilen aletler ve kemikler dışında önemli bir buluntu da duvar resimleridir. Daha çok Fransa ve İspanya'da rastlanan bu resimler süsleme amaçlı yapılmamıştır. Avın bereketli geçmesi için düzenlenen törenlerle ilgili sahnelerdir (Yıldırım, 2000: 17).

Paleolitik Çağ; Alt Paleolitik Çağ, Orta Paleolitik Çağ ve Üst Paleolitik Çağ olmak üzere üç alt bölüme ayrılır.

2.3.1.1. Alt Paleolitik Çağ

Hominid olarak adlandırılan ilk insanın yaklaşık olarak günümüzden 4 milyon yıl önce Afrika'da ortaya çıkması ile başlatabileceğimiz bu çağda, ilk insanın yaşantısı konusundaki bilgiler çok kısıtlıdır. Bunda taş aletlerin dışında diğer belgelerin günümüze, hemen hemen hiç denecek kadar az derecede ulaşması da rol oynamaktadır (Harmankaya-Tanındı, 1996: 15).

Paleolitik Çağ'ın ilk aşamasını oluşturan insanlar çaytaşı adı verilen taş aletler yapmışlardır. Akarsularda yuvarlanarak yumurta biçimini alan, elle tutulabilir büyüklükteki çakıl taşlarının ön kısımları vurularak kopartılıp, bazen ağzı keskin bazen de sivri basit aletler elde ediliyordu. Alt Paleolitik çağın ilk kültürleri Fransa'da ki ilk buluntu yeri St. Acheul'in adıyla Acheul (Aşölyen) olarak tanımlanır. Ülkemizde özellikle Gaziantep, Adıyaman ve Şanlıurfa bölgesi Acheul türü el baltaları bakımından

zengindir. Orta Anadolu'da Hasandağı çevresinde Avladağı Kaletepe'de bulunan obsidyenden yapılmış olan el baltaları önemli buluntular arasındadır (Özdoğan, 2002: 51).

Paleolitik Çağ'ın Anadolu'da bulunan en eski yerleşmesi İstanbul Küçükçekmece yakınlarında bulunan "Yarımburgaz Mağarası"dır. Yapılan kazılarda Alt Paleolitik'ten başlayıp Bizans dönemine kadar devam eden 16 tabaka ortaya çıkartılmıştır. Bu tabakalarda, Homo Erectus türü bir insan dişi fosili, çakmaktaşı ve kuvarsit yonga aletler ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Alt Paleolitik Çağ sonunda başlayan ve Roma Çağı'na kadar veriler elde ettiğimiz diğer bir merkez, Antalya'nın 30 km kuzeybatısında bulunan "Karain Mağarası"dır. Bu merkezde tespit edilen Homo Neandertal türde; bir çocuğun süt azı dişi, Homo Sapiens Sapiens türde; bir insan kafatası çakmaktaşı aletler ve hayvan kemikleri erken dönemin insan, hayvan ve aletleri hakkında önemli bilgiler sağlar (Sevin, 2003: 8 vd.).

Türkiye'de bulunan Alt Paleolitik merkezler: Adıyaman-Şehremuz yakını, Ankara-Çeçtepe (Harmankaya-Tanındı, 1996: 14: Çeçtepe Yerleşmesi) ve İlhanköyü (Kökten, 1947: 224; Harmankaya-Tanındı, 1996: 14: İlhanköyü), Gaziantep-Düllük (Yalçınkaya, 1990: 38, 40; Taşkıran, 1990: 40; Harmankaya-Tanındı, 1996: Düllük), İstanbul-Yarımburgaz (Kansu, 1996: 657-671; Harmankaya-Tanındı, 1996: Yarımburgaz), Malatya-Aktaş (Kökten, 1947: 220; Harmankaya-Tanındı, 1996: 14: Aktaş) ve Tunceli-Eşekisefine (Kökten, 1971: 16, Harmankaya-Tanındı, 1996: 14: Eşekisefine)'dir. Daha önce yapılmış olan araştırmaların toplandığı ve Paleolitik yerleşmelerinin anlatıldığı S. Harmankaya ve O. Tanındı'nın hazırladıkları Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1'de yaklaşık 105 tekil buluntu yeri ve 58 konaklama yerinin tespit edildiği ifade edilmektedir (Harmankaya-Tanındı, 1996).

2.3.1.2. Orta Paleolitik Çağ

Alt Paleolitik Çağ'da geçimini toplayıcılıkla sağlayan insanlar, Orta Paleolitik'te avcılık ve toplayıcılık evresine geçmiştir. Alt Paleolitik'te buldukları besinlerle geçimini sağlayan insanoğlu yaptıkları aletlerle besinleri parçalamayı öğrenmiştir. Bu dönem aynı zamanda yapılan aletlerin silah olarak kullanılmaya başlandığı bir dönemdir. İnsanın araç yapmaya geçişteki gösterdiği gelişme ve avcılığa başlaması toplayıcılık ekonomisinin aşılmasında önemli bir rol oynamıştır. Erkeklerin avcılığa

geçmesiyle beraber, kadın-erkek iş bölümü ve sosyal yapıda da önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde ateşin kontrol altına alınması ile hem soğuktan korunulmuş hem de avlanan hayvanların pişirilmesini sağlanmıştır (Şenel, 1995: 58 vd.; Yıldırım, 2000: 16).

Orta Paleolitik Çağ'a ait yerleşmeler, Anadolu'nun birçok yerinde bulunmaktadır. Özellikle Ankara çevresinde yapılan araştırmaların fazlalığı nedeniyle, yerleşmeler bu bölgede yoğun olarak görülür (Kansu, 1940: 2). Antakya-Tıkalı Mağarası sadece bu döneme ait buluntular verdiği için oldukça önemli bir merkezdir (Şenyürek, 1959: 10-26). Alt Paleolitik Çağ'da yerleşim görmeye başlayan Karain Mağarası'nda, Orta Paleolitik Çağ'da da önemli buluntulara rastlanmıştır. Bulunan bir ocak ile yanmış kemik ve odun kalıntıları ateşin kullanılmaya başlandığının belki de pişirme faaliyetinin öğrenildiğinin göstergesidir. Çok sayıda at, geyik, sığır kalıntıları da tespit edilen buluntulardandır (Kökten, 1947: 229-233; Kökten, 1955: 271-283; Şenyürek, 1958: 147-155).

2.3.1.3. Üst Paleolitik Çağ

Bu çağda insanlar uzmanlaşmış ve özelleşmiş bir "Uzman Avcılık" özelliğine sahiptir. Bu tür ekonomide avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar ise ev işleriyle uğraşmaktadırlar. Bu uzman avcılık döneminin sonuna doğru insan toplulukları klanlar biçiminde örgütlenmeye geçmişlerdir. Uzman avcılık döneminde insanların konuşmaya başladığı kabul edilir. Böylece insan deneyimlerini kendinden sonrakilere aktarmayı başarmıştır (Şenel, 1995: 75 vd.). Taş aletler çok gelişmiştir. Kemikten yapılan iğne, bız gibi aletlerde bu evrenin ürünüdür.

Üst Paleolitik Çağ'ın dikkat çeken en önemli özelliği sanatsal etkinliklerdir. Avcıların yaşamlarını gösteren insan ve hayvan resimleri, heykeller ve oymalar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yukarı Paleolitik'in mağara ve gravürlerinin çoğunluğunu hayvanlar oluşturur. Antalya yöresinde Karain ve Öküzini mağaralarının duvarları ile bu mağaralar ve Beldibi Mağarası'nda bulunan yassı çakıl taşları üzerine gravür tekniği ile çizilmiş hayvan motifleri bulunmaktadır. Mağara resimleri de bu dönemin önemli buluntuları arasındadır. Adıyaman yakınlarındaki Palanlı ile Kars yakınlarındaki Camuşlu'da bulunan mağara duvarlarında yaban keçisi ve geyik betimleri işlenmiştir

(Sevin, 2003: 11). Bu betimlemeler avın bereketli geçmesi için düzenlenen törenleri yansıtır (Toynbee, 1978: 50; Leakey, 1988:130; Şenel, 1995: 77; Childe, 1996: 52).

Üst Paleolitik Çağ Türkiye'deki buluntu yerleri: İstanbul-Ağaçlı (Esin 1979: 50, Harmankaya-Tanındı, 1996: Ağaçlı), İstanbul-Gümüşdere-Kilyos (Harmankaya-Tanındı, 1996: Gümüşdere-Kilyos), Antalya-Beldibi/Kumbucağı Kaya Sığınağı (Harmankaya-Tanındı, 1996: Beldibi/Kumbucağı), Kahramanmaraş-Direkli Mağarası (Harmankaya-Tanındı, 1996: Direkli Mağarası), Van-Kızların Mağarası (Belli 1979: 19-27) ve Antakya-Merdivenli Mağara (Harmankaya-Tanındı, 1996: Merdivenli Mağara) merkezleridir.

Yarımburgaz, Karain, Beldibi, Belbaşı ve Öküzini gibi çok uzun süre iskân edilmiş ve kapsamlı bir şekilde araştırılmış olan merkezler dışında Anadolu'da, Paleolitik Çağ'a ait birçok yerleşmeye rastlanır. Bu yerleşmeler; Kars-Camuşlu, Elazığ-Küllüniini, Gaziantep-İkizini, Gaziantep-Şarklı Mağara, Antakya-Tıkalı- Kanal-Üçaağızlı-Merdivenli, Diyarbakır-Malikli, Isparta-Kapalıin, Antalya-Kızılin-Çarkini-Gavurini'dir (Sevin 2003: 12).

2.3.2. Mezolitik Çağ

Epipaleolitik olarak da adlandırılan Mezolitik dönem Paleolitikten Neolitiğe geçiş süreci görünümündedir. İklimin giderek ılımanlaştığı bu dönemde bitki ve hayvan türleri değişmeye başlamıştır. İnsanlar da bu değişen şartlara ayak uydurmuştur. İklimin yumuşamasıyla birlikte açık havada yaşamaya başlayan insanlar, mağara ve kaya sığınaklarını da kullanmaya devam etmişlerdir.

Bu dönemin en önemli özelliği "mikrolit" adı verilen obsidyen ya da çakmaktaşı aletlerdir. Bunun yanında kemik alet kullanımında da artış ve aletlerde çeşitlilik görülür. Çakmaktaşı ya da obsidyen mikrolitlerin bir ahşap ya da boynuz sapa sıra ile çakılması ile oraklar yapılmıştır (Kınal, 1991: 11; Yıldırım, 2000: 17; Sevin, 2003: 15). Güneydoğu Anadolu'da, Mezolitik Çağ'a ait kazısı yapılmış iki merkez bulunmaktadır. Bunlar, Şanlıurfa İl'inin Bozova İlçesinde Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası'dır (Özdoğan, 2010: 50). Bu merkezlerde çakmaktaşından dilgiler, geometrik biçimli aletler ve az sayıda obsidyen buluntulara rastlanmıştır. Tüm özellikleriyle Mezolitik kültürler olarak tanımlanacak Anadolu'daki en önemli buluntu yeri Antalya yakınlarındaki

Öküzini ve Beldibi Mağaraları'dır. Beldibi Mağarası'nda kayaların üzerinde kırmızı aşı boyası ile çizilmiş dağ keçisi resimleri bulunmuştur (Kınal, 1991. 12).

Mezolitik Çağ'a ait Türkiye'deki merkezler:

Adıyaman-Keçiler (Harmankaya-Tanındı, 1996: Keçiler Mağarası), Ankara-Macunçay (Yalçınkaya, 1985: 427; Harmankaya-Tanındı, 1996: Macunçay), Antalya-Kumbucağı Kaya Sığınağı (Bostancı, 1959: 131-140; Harmankaya-Tanındı, 1996: Beldibi/Kumbucağı), Burdur-Baladız/Baradız (Kansu, 1945: 278-282; Harmankaya-Tanındı, 1996: Baladız/Baradız), Konya-Dervişin Hanı (Erol, 1972: 25; Esin, 1979: 46; Harmankaya-Tanındı, 1996: Dervişin Hanı), Samsun-Tekeköy (Kökten, 1941: 124; Harmankaya-Tanındı, 1996: Tekeköy/Fındıcak) ve Belbaşı Kaya Sığınağı (Harmankaya-Tanındı, 1996: Belbaşı) dır.

2.3.3. Neolitik Çağ

Mezolitik Çağ'dan sonra insanlığın ulaştığı kültür evresi Neolitik Çağ olarak adlandırılır. Bu Çağ, M.Ö. 8000-5500 yılları arasında bulunan dönemi kapsamaktadır (Akurgal, 2008: 3). Neolitik Çağ sadece teknolojide önemli yeniliklerin çıkmasıyla değil, toplumun yaşam biçimi hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir süreçtir (Özdoğan, 2010: 56). Uygarlık tarihi için önemli dönüm noktası olması nedeniyle araştırmacılar tarafından "Neolitik Devrim" olarak adlandırılır.

G. Childe, Neolitik Çağ'ı bir "devrim" olarak nitelendirmektedir. Childe, bu dönemin tamamen yeni bir yaklaşım biçimine kapı araladığı düşüncesindedir. İnsanoğlu bu dönemde yiyeceğini üretmeye ve depolamaya başlamış, daimi yerleşim alanları oluşturmasıyla birlikte doğaya daha çok bağımlı olmuştur. Buna bağlı olarak, nüfus artışı hızlanarak kalabalık gruplar oluşmaya başlamıştır. Böylece kalabalık nüfus, daha fazla bağlantıyı, bu da hızla gelişen icadı ve yayılımı getirmiştir (Childe, 1996: 54).

Neolitik Çağ'ı Çanak-Çömleksiz Neolitik ve Çanak-Çömlekli Neolitik olarak ikiye ayırmaktayız. Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da yerleşik yaşam, mimari yapılar ve köy yaşantısı ortaya çıkmıştır. Avcılık ve toplayıcılık varlığını korurken, tahıllar ve evcilleşme sürecinde ki hayvanlar giderek beslenme sürecine katılır. Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ'da ise, çiftçilik ve besin üretimine dayalı ekonomik model yerleşmeye başlamıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ Anadolu'da, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgeleri olarak ele alınabilir (Özdoğan, 2010: 56). Güneydoğu

ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da genellikle yurt yeri seçiminde hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ve eşikler ilk sırayı almıştır. Çeşitli av hayvanları dışında bu tip alanlar, kuş, balık ve çeşitli yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir. Diyarbakır- Çayönü, Güzir Höyük gibi mevkiler bu özellikleri taşımaktadır. Gene yaz-kış akan çay ve derelerin kıyılarındaki yükseltilerde köy yeri olarak seçilmiştir. Bunlara örnek olarak Adıyaman-Hayaz, Adıyaman- Gritille, Batman-Hallan Çemi, Batman-Demircitepe, Akarçaytepe, Malatya-Cafer Höyük, Şanlıurfa-Teleilat mevkileri verilebilir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: 15). Bölge mimarisi ilk başlarda birbirlerine yakın olarak serpiştirilmiş, yuvarlak kulübelerden oluşur. Barınak olarak kullanılmaya başlanan bu yapılar ilerleyen dönemlerde günlük yaşamla ilgili diğer işlevleri de üstlenir. Zamanla yuvarlak planlı yapıların yerini, dörtgen planlı, dik duvarlı, damlı ve çok bölmeli konutlar almıştır. Bu süreçte, taşların örülerek duvar yapılması ve toprağın samanla karıştırılarak kerpiç tuğla yapım aşamaları ortaya çıkmıştır. Önceleri rastgele yapılan kulübelerin oluşturduğu yerleşim yerleri, belli planlara göre yerleştirilen konutların oluşturduğu köylere dönüşmüştür (Özdoğan, 2010: 59).

İç Anadolu bölgesinde de Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ'da yerleşim yeri olarak su kaynaklarının yakınları seçilmiştir. Genellikle Pleistosen dönemi büyük göllerin kıyılarında ilk yerleşmeler görülmektedir. Çevrede obsidyen ve çakmaktaşı gibi hammadde yataklarının oluşu ve hayvan sürülerinin göç yolları üzerinde olma gibi yan özelliklerde bu seçimde rol oynamıştır. Melendiz Nehri'nin hemen yanında kurulan Aksaray-Aşıklı Höyük bu tip yerleşim için iyi bir örnektir. Göl/Bataklık kıyısı yerleşimlere örnek olarak, kazısı henüz başlangıç safhasında olan Konya-Pınarbaşı verilebilir. 1996 yılında Niğde-Nevşehir yöresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında obsidyen yatakları çevresinde Kayırlıköy, Nenezi, Kaletepe'de atölyelerin bulunuşu, hammadde-ara yapım-alet yapımındaki teknolojik gelişmeleri ve ilişkileri ortaya çıkarması açısından çok önemlidir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: 16). Kerpiçin yapı malzemesi olarak kullanılması Güneydoğu Anadolu Bölgesinden önce Orta Anadolu Bölgesi'nde başlar ve taşın kullanımı çok yaygın değildir. Bölge mimarisinin en belirgin özelliklerinden biride sıvalı ev tabanları ve duvarlarıdır. Sıva rengi olarak kırmızı aşı boyası kullanılır. Karaman yakınlarında

bulunan Can Hasan yerleşmesinde duvarların boya ile bezenmesinin izlerine rastlanmaktadır (Özdoğan, 2010: 70).

Anadolu'da çömlekçiliğin birdenbire bir buluş olarak ortaya çıkmadığı, çanak çömleksiz dönemde bile çanak çömlek denemeleri yapıldığı çeşitli bulgularla saptanmıştır. Çanak-çömleksiz dönemde yaygın olan kil kullanım şekilleri, ev tabanları, duvar sıvası, harç, dam örtüsü, ocak kenarlarıdır. Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ olarak adlandırılan dönemde yeni bir buluş olan, kilin belli işlemlerden geçirilerek biçimlendirilmesi ve ateşte pişirilerek sertleştirilmesi sonucu elde edilen, kap-kaçak günlük yaşama girmiştir. Çanak-çömlek üretimi gittikçe gelişerek, figürinler, mühür ve baskı kalıpları da ortaya çıkmıştır. Figürinler sanat eseri olmalarının yanı sıra dinsel inançları da yansıtırlar. Çoğalma, bereket ve doğanın yaratıcı gizemini temsil ettikleri anlaşılan figürinlerin, doğrudan doğruya Tanrıçayı yansıttığı düşünülmektedir (Özdoğan, 2010: 88 vd.).

Neolitik Çağ'a ait Türkiye'deki merkezler:

Gaziantep-Coba Höyük (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran1997: Coba Höyük/ Sakçagözü), Mersin-Yumuktepe (Mellaart, 1975: 56; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Yumuktepe) ve Gözlükule'de (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Gözlükule) Çanak-Çömlekli Neolitik Çağ tabaklarına rastlanmıştı. Sonraki yıllarda "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek, Diyarbakır-Çayönü (Mellink, 1965: 138; Alkım, H., 1970: 2; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Çayönü), Şanlıurfa-Biris (Benedict, 1980: 136; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Biris Mezarlığı), Şanlıurfa-Göbekli Tepe (Benedict, 1980: 139-140; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Göbekli Tepe) gibi birçok yer tespit edilmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda Burdur-Hacılar (Mellink, 1960: 62; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Hacılar) ve Konya-Çatalhöyük (Esin, 1981: 47-59; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Çatalhöyük) te yapılan kazılar Anadolu'da bu çağın hem de olağanüstü buluntularla var olduğunu ispatlamıştır. Konya-Suberde/GörüklükTepe (Bordaz, 1965: 30-32; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Suberde/Görüklük), Konya-Erbaba (Mellink, 1970: 159; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997: Erbaba), Karaman-Can Hasan I (French, 1964: 21-22; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997: Can Hasan I) ve Can

Hasan III (French, 1970: 139-148; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Can Hasan III) kazıları bu çağın varlığını pekiştirmiştir. Son yıllarda Burdur-Kuruçay (Özsait, 1977: 78-83; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Kuruçay), Adıyaman-Hayaz (Özdoğan, 1977: 144vd.; Serdaroğlu 1977: 117; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997: Hayaz Höyük), Şanlıurfa-Nevali Çori (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Nevali Çori), Batman-Hallan Çemi (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Hallan Çemi Tepesi), Edirne-Hocaçeşme (Erzen-Başaran, 1991: 159-160; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Hocaçeşme) ve Antalya-Bademağacı (Duru, 1997: 3; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997: Bademağacı) kazılarının da başlaması Anadolu'nun Neolitik Çağ'ı konusunda bilgilerimizin değişmesine, farklı boyutlara ulaşmasına yol açmıştır**.**

2.3.4. Kalkolitik Çağ

M.Ö. 5500-3000 (Akurgal, 2008: 8) yılları arasındaki dönem araştırmacılar tarafından Kalkolitik Çağ olarak isimlendirilir. "Bakır-Taş " olarak Türkçeleştirilen Kalkolitik terimi, bu döneme bakır bulguların ortaya çıkışı dikkate alınarak verilmiştir. Buna karşın Neolitik Çağ'da bile madenciliğin var olduğu göz önüne alınırsa, artık bu terimin anlamını yitirdiğini söylemek çok yanlış olmayacaktır. Tunç çağlarının ayırımını yapmaya yarayan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkmaktadır. Türkiye sınırları içindeki bölgeler, birçok açıdan, ağırlıklı olarak Mezopotamya ve İran Kalkolitik Çağ kültürlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu kültürler Halaf, Obeid ve Uruk kültürleridir. Bu dönemde, insanoğlunun yerleşik düzeni iyice oturttuğu ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir. Son yıllarda artan yüzey araştırmaları ve kazılar, bu çağı aydınlatabilecek yeni çarpıcı bilgilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Anadolu'nun İlk Kalkolitik Çağ'ı birçok özelliği ile Neolitik Çağ'ın bir devamı gibi görülmektedir. Kalkolitik Çağ, özellikle madencilik açısından büyük gelişimin olduğu, yoğun bakır kullanımı dışında tunç yapımının da başladığı bir dönemdir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: 7 vd.).

Madenin kullanılmasıyla birlikte insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmış bulunmaktadır. Herkesin büyük ilgisini çeken bakırı elde edebilme, karşılığında başka değerli maddeleri, dokuma ve keramik gibi mamul eşyayı değiştirme isteği ticareti doğurmuş ve insanlar arasındaki bu alışveriş istek listelerinin, envanter eşyasının tespitini ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Bu nedenle semboller,

resimli işaretler biçimindeki “hieroglyph” yani “kutsal yazı” anlamına gelen yazı ortaya çıkmıştır. Böylece M.Ö. 4. binin sonlarına doğru kentler kurulmaya başlanmış, ticaret ve yazı ortaya konularak, insanlık bugünkü uygarlığın ilk büyük adımını atmış bulunmaktadır (Akurgal, 2008: 8).

Anadolu’da, Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ geçiş dönemi kültürlerinin bitiminden itibaren Halaf kültürü bulgularının ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Halaf kültürü öğeleri, Çukurova Bölgesi’nden Zagros Dağları’na, yoğun olarak Fırat Nehri’nden Zap’a, Muş Ovası’ndan Orta Mezopotamya’ya ulaşan bir alanda bulunmaktadır. Çanak-çömlek verileri, bu kültürün doğu ve batı Halaf olarak ikiye ayrılmasına yol açmıştır. Musul çevresinde bilinen bulgular, Fırat Vadisi’nde bulunanlardan çok farklı değildir. Bu açıdan bu bölgedeki kültür, Doğu Halaf Kültürü, Fırat ve Fırat’ın yan kollarının oluşturduğu yöredeki kültür ise Batı Halaf Kültürü olarak adlandırılmıştır. Halaf Dönemi mimarisi, tolos adı verilen, taş temelli, kerpiç duvarlı, kubbeli yuvarlak yapılarla özdeşleşmiştir. Halaf yerleşmelerinde yapılan çalışmalar, özenerek yapılmış çanak-çömleklerin ticari bir meta olarak değiş tokuşta kullanılmış olduğunun bir göstergesidir. Kâse ve çömlekler en çok kullanılan kap biçimleridir. Boya olarak demir oksitli toprak boyaların çeşitli tonlarda sulandırılarak veya başka mineraller karıştırılarak farklı renkler meydana getirildiği ve fırça ile hem geometrik hem de stilize bezemelerin kapların yüzeyine büyük bir özenle sürüldüğü gözlenmektedir. Halaf döneminin sonunda beyaz boyanın yanı sıra kazı bezemeli ürünler de ortaya çıkmıştır. Boya bezemeli malların yanı sıra yalın maldan, koyu yüzlü açkılı maldan kaplar da kültürü tamamlayan diğer unsurları teşkil etmektedir. Pişmiş toprak nesneler arasında küçük ana tanrıça heykelcikleri en büyük grubu oluşturmaktadır. Kültürün yontma taş endüstrisinde ise hem çakmaktaşı hem de obsidyenin hammadde olarak kullanılmış olduğu saptanmıştır. Ekinin biçilmesiyle kendine özgü bir parlaklık kazanan orak-bıçakların varlığı, toplumda tarımın önemini göstermektedir. Halaf yerleşmelerinde bulunan tüm obsidyenin Doğu Anadolu kökenli olduğu ve Anadolu yöresinde, Van ve Muş il sınırları içinde ele geçirilen Halaf kap parçalarının obsidyen ticareti ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ekonominin ticaret dışında tarım ve hayvancılığa dayandığı tahmin edilmektedir. Buğday, arpa ektikleri ve giyecek yapımında kullanılan ketenin de yetiştirildiği görülmektedir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: 9 vd.). İlk kez Neolitik Çağ’da ortaya çıktığı düşünülen

damga mühürler Halaf döneminde de yaygın olarak kullanılmıştır. Mühürler insan, "V" harfi, armut şeklinde ve geometrik desenlerle bezenmiştir (Mıyake, 2010: 121).

Orta Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'ya hâkim olan Obeid Kültürü, Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar yoğun bir şekilde varlığını göstermiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, Akdeniz ve İç Anadolu'ya kadar yayılan bu kültürün en iyi örneklerini Elazığ-Tülintepe (Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974a: 143-147; Esin-Arsebük, 1974a:63-78; Esin-Arsebük, 1974b: 137-142; Yakar, 1985:294-295: Esin, 1988: 79-85: Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Tülintepe), Norşuntepe (Hauptmann, 1982: 28- 31: Yakar, 1985: 293-294: Arsebük, 1986a: 67-68; Harmankaya- Tanındı-Özbaşaran, 1998: Norşuntepe) ve Malatya-Değirmentepe (Esin, 1989: 135-141;Balkan-Atlı 1995: 127-148:Türkmenoğlu-Göktürk 1996: 599-607; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Değirmentepe) höyüklerinde görmek mümkündür.

Çanak-çömlekte açık renkli kil; bitki, kum, kireç ve mineral katkılı bir hamur görülmektedir. Hamur, çoğunlukla yeşilimsi, daha az olarak kırmızımsı ve devetüyü renklerdedir. Genellikle elde şekillendirilmiş olan bu mallarda, dönemin sonuna doğru bazı biçimlerin yavaş dönen çark ya da hızlı dönen çarkta yapıldıkları, çanakların içindeki muntazam izlerden anlaşılmaktadır. Kapların yüzeyleri ıslak sıvazlama ile düzeltilmiş, ya da kendi hamurundan yapılmış astarla kaplanmıştır. Farklı renkli kil astar ise çok azdır. Obeid topluluklarının tarım, hayvancılık ve avcılık besi ekonomisine dayanan karma bir ekonomi yaşadıkları elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girmiştir. Bu kültürün öğeleriyle yerel kültür öğeleri kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'ını oluşturmuştur. Elazığ-Tepecik'te (Esin, 1974: 49-50; Esin, 1975a: 46-47: Bıçakçı, 1982: Yakar, 1985: 289 -290: Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Tepecık/Makaraz Tepe) Uruk bulgularının yanı sıra İç Anadolu ve Karaz Kültürü çanaklarının çıkması ile ilk defa bölgelerarası kültür ilişkileri ortaya çıkmıştır. Hassek (Behm-Blancke, 1986: 87-101; Becker, 1987:139-147; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Hassek Höyük) ve Hacınebi (Miller, 1996: 168-172; Stein-Mısır, 1994a:131-152; Stein-Mısır, 1996: 109-128; Stein-Mısır, 1999: 121-140; Harmankaya-

Tanındı-Özbaşaran, 1998: Hacınebi) yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini ortaya çıkarmıştır.

Erzurum çevresinde Aşkale Höyük, Cinis Höyük ve Pırtın Höyük'te yapılan araştırmalar sonucunda Kalkolitik yerleşmeler tespit edilmiştir. Fakat Narman İlçesinde yapılan araştırmalar Kalkolitik buluntu vermemiştir.

Kalkolitik Çağ'a ait Türkiye'deki merkezler:

Elazığ-Tülintepe (Burney, 1958: 194; Arsebük, 1974a: 143-147; Esin-Arsebük, 1974a:63-78; Esin-Arsebük, 1974b: 137-142; Yakar, 1985:294-295; Esin, 1988: 79-85: Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Tülintepe), Elazığ- Norşuntepe (Hauptmann, 1982: 28- 31; Yakar, 1985: 293-294; Arsebük, 1986a: 67-68; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Norşuntepe), Malatya-Değirmentepe (Esin, 1989:135-141; Balkan-Atlı, 1995: 127-148; Türkmenoğlu-Göktürk, 1996: 599-607; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Değirmentepe), Elazığ-Tepecik (Esin, 1974: 49-50; Esin, 1975a: 46-47; Yakar, 1985: 289 -290; Harmankaya- Tanındı-Özbaşaran, 1998: Tepecik/Makaraz Tepe), Şanlıurfa-Hassek (Behm-Blancke, 1986: 87-101; Becker, 1987: 139-147; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Hassek Höyük), Şanlıurfa-Hacınebi (Miller, 1996: 168-172; Stein-Mısır, 1994a:131-152; Stein-Mısır, 199: 121-140; Stein-Mısır, 1996:109-128; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Hacınebi), Bursa-Ilıpınar (Roodenberg, 1990: 99- 101; Yakar, 1994: 62- 63; Harmankaya- Tanındı-Özbaşaran, 1998: Ilıpınar), Kırklareli- Aşağıpınar (Özdoğan-Parzinger, 1995: 47- 55; Özdoğan-Parzinger, 1996: 5- 29; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Aşağıpınar), Samsun-İkiztepe (Kökten et al., 1945: 395; Burney, 1956: 179; Alkım, 1978: 25- 26; Sanver-Ponat, 1984: 185- 203; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: İkiztepe), Burdur-Kuruçay (Duru, 1980: 224-225; Yakar, 1985: 159- 160; Umurtak, 1994: 65- 69; Nesbitt, 1996: 89- 93; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Kuruçay), Denizli-Beycesultan (Lloyd-Melleart, 1955: 39; Lloyd-Melleart, 1958: 113; Lloyd-Melleart, 1959: 38-50; Lloyd-Melleart, 1962: 5-26, 71-115; Yakar, 1985: 161-162; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Beycesultan), Burdur-Hacılar (Mellaart, 1958: 127-156; Mellaart, 1975: 115-119: Duru, 1996: 54-55; Yakar, 1997: 448-449; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Hacılar).

2.3.5. Tunç Çağı

Anadolu'da Tunç Çağ'ı: İlk Tunç Çağ'ı (3000-2500), Orta Tunç Çağ'ı (2500-2000) ve Geç Tunç Çağ'ı (2000-1200) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır (Kınal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Memiş, 2003: 13; Akurgal, 2003: 11).

Klasik tarihlendirilme ile M.Ö. 3. bin yılının tümünü kapsayan İlk Tunç Çağı'nın başlangıcı olarak M.Ö. 3.200-3.000 tarihleri önerilirken, D. Easton tarafından yeni C-14 metodu tarihlerine dayanılarak bu tarih M.Ö. 3.500 yıllarına kadar geri çekilmiştir. Daha çok Batı Anadolu Bölgesi için önerilebilecek olan bu tarih Anadolu'nun diğer bölgelerine uygun değildir. Örneğin Doğu Anadolu Bölgesi'nin İlk Tunç Çağ'ı başlangıcı için M.Ö. 3.000 tarihi verilmektedir. Bitiş tarihi için de M.Ö. 2.000-1.900 yılları kabul edilmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: 9). İlk, Orta ve Son Tunç Çağı diye incelenen Tunç Çağı'nın, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Devleti dönemlerini, Son Tun Çağ'ı evresi ise Hitit İmparatorluğu Dönemini kapsar.

İlk Tunç Çağ'da, köy kültürü devam etmiş ve tunçtan ziyade bakırdan yapılmış aletler yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Dericilik, dokumacılık gibi işlerin büyük ölçüde değişmediği, Son Kalkolitik Çağ bulgularından farklı bulgular bulunmamasından anlaşılmaktadır. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir. Avcılık'ta Kalkolitik Çağ'da olduğu gibi kişisel yürütülen, ailelerin besin ekonomisine katkı amacıyla yapılan bir iş olmuştur. Bu aşamada Anadolu için en önemli yenilik dört tekerlekli aracın icadı olmuştur (Childe, 1974: 121 vd.; Akurgal, 1995: 26; Şenel, 1995: 260 vd.; Harmankaya-Erdoğu, 2002: 13; Akurgal, 2003: 11).

Bu çağda yöresel farklılıklara rağmen Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özellikleri varlığını sürdürmüştür. Antalya, Eskişehir, İç Anadolu'nun kuzeybatısı ve Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde yapılan bir avlu etrafında sıralanmış olduğu "Megaron" (Dinçol, 1982: 15; Naumann, 1985: 223; Akurgal, 1989:242) adı verilen yapılar, yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılar taş temelli ve kerpiç duvarlı olarak inşa edilmiş, dikdörtgen yapılı ve genellikle tek odalıdır. Büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi büyük sur duvarlarıyla korunmaktadır (Aktüre, 1997: 114).

Bu dönemde ölü gömme adetlerinde, toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülür. Mezarlık yerleşim yeri dışındadır. Ölü, mezarlara hocker[12] durumunda, yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Ölünün yanına mezar armağanı olarak ölen kişinin diğer dünyadaki yaşamı için; içine yiyecek ve içecek konmuş kaplar, testiler bırakılmıştır. Yine ölünün süs eşyaları, hayatta kullandığı alet ve silahları yanına bırakılmıştır. Bu kişisel eşyalar arasında altın, gümüş gibi soylu madenden yapılmış olanları da bulunmaktadır. Ana tanrıça kültü ile mezara bırakılan taş ve pişmiş toprak idoller de yine ölünün öteki dünyaya yolculuğu ile ilgilidir. Mezar tiplerinin ölenlerin ekonomik durumuna göre olduğu bu armağanlardan anlaşılmaktadır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: 14 vd.).

İlk Tunç Çağ'da dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde, deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı, büyük miktarda bakır kullanımı ile birlikte arsenli tunç üretiminin başladığı söylenebilir. Deniz ticaretinin artması doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmasına, küçük köylerin kasabalaşmasına yol açmıştır. Kervan yolları üzerinde ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Doğu ile batı arasındaki kervan yolları, mevsimlere ve sosyal olaylara göre de yer değiştirmektedir. Ticareti organize eden kişiler, belki kendi toplumlarında önemli kişi haline gelerek, o toplumu idare eden seçkin sınıfına dâhil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir. Kasabaları yönetecek idari sınıf da ortaya çıkmıştır. Yönetici sınıf olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da temsil etmektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: 13 vd.).

İlk Tunç Çağ yerleşmeleri arasında Marmara Bölgesi'ndeki, çağa damgasını vuran Hisarlık Tepe/Troia başta gelmektedir. Yine Troia yakınlarındaki Beşik/Yassıtepe'de özellikle mimari yapısıyla dikkati çekmektedir. Kuzeybatı Anadolu'nun Son Kalkolitik çağdan İlk Tunç Çağı'na geçişi ise en iyi Kumtepe yansıtır (Harmankaya-Erdoğu, 2002: 14 vd.).

Doğu Anadolu'nun dağlık kütlesi, bölgenin güney ile olan ilişkisini kesebilecek kadar görkemli dağ sıralarına sahiptir. Buna karşılık Fırat Vadisi ya da bu vadiyi doğal geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildiği görülmektedir. Bundan dolayı, Son Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'nun özellikle

[12] Bebeğin anne rahminde bulunduğu pozisyondur.

güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir gelişim izlenmiştir. Malatya Elazığ Ovaları'nda, Koyu yüzlü ve Saman yüzlü mal örneklerinin yanı sıra Mezopotamya kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk malı) kapların görüldüğü Son Kalkolitik Çağın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe gibi bazı önemli yerleşmelerini yurt yeri olarak seçip çevredeki ham madde kaynaklarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum İlk Tunç Çağı'nın başında da devam etmiştir. Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür ve mühür damgaları ve diğer bulguları ile bir ticaret merkezini işaretlemektedir. Burası çekirdek bir ailenin ya da küçük bir budunun oturduğu bir kenttir. VI-B tabakası ile Arslantepe'de Doğu Anadolu-Transkafkasya kökenli bir kültürün bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. Yine de Mezopotamya etkileşimi az da olsa devam etmektedir. Yalın basit mal, Saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan kap yapımı görülmektedir. Yerleşme tekrar köy özelliğini almıştır. Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkışında çeşitli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bu varsayımlardan biri, kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geliştiğidir. Diğer bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığıdır. Bu göçün delili yukarda anlatıldığı gibi Arslantepe'de ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin VI A tabakasındaki kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri saptanmıştır. Elazığ- Tepecik/Makaraz Tepe ise bu ilişkileri daha somut hale getirebilecek özellikler taşımaktadır. Kalkolitik Çağ'ın sonunda hem Karaz malı, hem Uruk malı, hem de İç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. İçi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, olağanüstü açkılanmış olan bu çanak çömleklerin görüldüğü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak-çömlek, Khirbet Kerak Kültürü gibi adlarla anılmaktadır. Bu çanak çömlek mal türünün hiç değişmeden tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde M.Ö. 2. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır. İlk Tunç Çağı'nda bu maldan üretilen büyük çömleklerin

üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yerinin saptanmasına yol açmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, yörenin İlk Tunç Çağı'ndaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır.

İlk Tunç Çağı'nda Malatya-Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur/Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkun Mevkii, Malatya-Arslantepe, Pirot Höyük gibi yerleşme yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu saptanmaktadır. İçlerinde belki de çok geniş bir alanda açıldığından dolayı Pulur/Sakyol dikkat çekicidir. Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk biçimli mekânlar, "Anadolu tipi" yapı düzeninin Doğu Anadolu'ya kadar uzandığını belirlemektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının çok güzel örnekleri burada tespit edilmiştir. Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında da, Ardahan yöresinde, Muş Ovası'nda Karaz kültürünün hâkim olduğu görülmektedir. Erzurum Ovası'nda önceden kazılmış olan Karaz, Pulur ve Güzelova yerleşmelerindeki tabakalanmayı Sos Höyük kazısı iyice belirleyecektir. Sos Höyük kazısında İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan tabakada M.Ö. 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplar da ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Gürcistan ile ilişkisi böylece kesinleşmiştir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü öğeleri görülmektedir. Burada gerçekleştirilen ve daha çok Urartu Dönemi ağırlıklı kazılarda, İlk Tunç Çağı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek doğusunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir (Harmankaya-Erdoğu, 2002: 20 vd.).

Erzurum'da bu çağa ait yerleşim merkezlerine rastlanırken, Narman İlçesi'nde bu döneme ait herhangi bir buluntu tespit edilememiştir.

İlk Tunç Çağ'a ait Türkiye'deki merkezler:

Çanakkale-Hisarlık Tepe/Troia[13], Beşik/Yassıtepe[14], Kumtepe[15], Limantepe[16], Beycesultan[17], Karataş/Semayük[18], Bademağacı[19], Kuruçay[20], Tarsus-Gözlükule[21] Tilmen Höyük[22], Demircihöyük[23], Alişar[24], Samsun- İkiztepe[25], Malatya- Arslantepe[26]

---

[13] Schliemann, 1881; Schliemann, 1884; Özgüç, 1945: 56-58; Mellaart, 1957: 69-78; Kınal, 1962: 21-22; Yakar 1979a: 51-67; Mellink, 1980: 505; Korfmann, 1989: 325-326; Korfmann,

1992: 423-446; Korfmann, 1993: 381-406; Korfmann, 1994: 327-329; Korfmann, 1995: 239-262;

Korfmann, 1996: 284-287; Korfmann, 1997: 427-453; Korfmann, 1998: 19-26; Korfmann, 1999: 357-370; Korfmann, 2000: 287-298; Korfmann, 2001: 347-348; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Hisarlık Tepe/Troia.

[14] Lamb, 1932: 125; Cook, 1973: 177-178; Korfmann, 1983a: 236-237; Mellink, 1983: 431; Korfmann, 1985: 182-183; Korfmann, 1986: 229-230; Korfmann, 1988: 131-134; Korfmann, 1989: 323-329; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Beşik/Yassıtepe.

[15] Koşay-Sperling, 1936: 29-50; Kansu, 1937: 557-582; Şenyürek, 1949: 295-304; Arık, 1953: 79;

Arsebük, 1969; Sperling, 1976: 305-364; Yakar, 1985: 147-148; Korfmann, et al 1995: 212-289; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kumtepe.

[16] French, 1968: 92; Mellink, 1980: 507; Mellink, 1981: 467; Bakır, 1983: 163-183; Mellink, 1984:

446; Yakar, 1985a: 153; Erkanal (A), 1986: 183-195; Erkanal- Hüryılmaz, 1994: 361-369; Erkanal-Günel, 1995: 271-273; Erkanal-Günel, 1996: 310-314; Erkanal-Günel, 1997: 231-260; Erkanal, 1998a: 383-393; Erkanal, 1999: 325-331; Erkanal, 2000: 251-262; Erkanal, 2001:263-264; Harmankaya-Erdoğu 2002: Limantepe.

[17] Lloyd-Mellaart, 1955: 39; Lloyd-Mellaart, 1958: 113; Lloyd-Mellaart, 1959: 38-50; Esin, 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart, 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart, 1965; Yakar, 1985: 161-162; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Beycesultan.

[18] Lloyd-Mellaart, 1962: 133; Mellink, 1964a: 156; Mellink, 1965: 140; Alkım (H), 1967: 10; Mellink, 1968: 132; 79-80; Alkım (H), 1970: 11-13; Duru, 1972: 126; Alkım (H), 1973: 7-9; Mellink, 1974: 351-359; Esin, 1976b: 230-231; Bordaz 1978: 10220; Mellink, 1981: 192; Yakar, 1985: 26-27; Mellink, 1990: 125-153; Mellink, 1993: 493-494; Yener, et al 1998: 553; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Karataş/ Semayük.

[19] Mellaart, 1961b: 159, 180; Mellaart, 1962: 197; Duru, 1995a: 69-77; Gates, 1995: 213; Duru, 1996a: 87-59; Duru, 1996b: 49-59; Duru, 1997: 3; Duru, 1998: 114-117; Duru, 1999a: 115-121; Duru, 2000: 109-112; Duru, 2001: 98; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Bademağacı.

[20] Özsait, 1977: 78-83; Özsait, 1979: 101-104; Duru, 1979: 204; Duru, 1985: 202; Yakar, 1985: 159-160; Duru, 1986a: 249-253; Duru, 1987b: 305-313; Duru, 1988a: 65-70: Duru,1989b: 57-60; Duru, 1990: 81-90; Duru, 1991: 1-6; Duru, 1996: 66-107; Duru, 1997c: 1072; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Kuruçay.

[21] Mellaart, 1954: 192; Mellaart, 1957: 64; Mellaart, 1962: 43-47; Yakar, 1979: 55, 57,61; Yakar, 1984: 79-80; Yakar, 1991: 135-136; Efe, 1998b: 296; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Gözlükule.

[22] Alkım 1960b: 714-716; Mellink 1961: 46-50; Alkım 1962: 6; Alkım 1963: 27-28; Alkım 1964:

169-178; Alkım, 1965: 5-17; Esin, 1969: 38-39; Alkım, 1970: 490-494; Alkım (H), 1973; Alkım (H), 1978: 32-37; Duru 2000: 160-161; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tilmen Höyük.

[23] Mellink, 1976: 267-268; Korfmann, 1977a: 39-59; Korfmann, 1977b: 37-38; Mellink, 1978: 319- 320; Mellink, 1980: 505; Korfmann, 1981: 135-163; Korfmann, 1983b; Seeher, 1987; Efe, 1988; Seeher, 1993: 365-368; Korfmann et al, 1994: 69; Seeher, 2000: 1-133; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Demircihöyük.

Norşuntepe[27], Erzurum-Karaz[28], Erzurum-Pulur[29], Erzurum-Güzelova[30], Erzurum-Sos Höyük[31] önemli merkezler arasındadır.

2.3.5.1 Karaz Kültürü

Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağ'ı boyunca varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren ve ilerleyen dönemlerde Karaz kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Ön

---

[24] Arık, 1933: 43-44; Bittel, 1934: 12-15; von der Osten, 1937: 1-96; Özgüç, 1945: 49-51; Mellaart, 1957: 89-126; Kınal, 1962: 42; Mellaart, 1962: 13,25; Duru, 1972; 126; Bilgi, 1975: 203; Yakar, 1985: 198; Korfmann et al, 1994: 30,74; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Alişar.

[25] Ortmann, 1963:173-174; Alkım, 1972b: 426; Alkım, 1974a: 8-9; Alkım, 1975a: 565-567; Alkım, 1976a: 717-719; Mellink, 1976: 265-266; Alkım, 1980b: 189; Alkım, 1981a:151- 154; Birgül, 1981: 21-22; Özbakan, 1981: 95-99; Mellink, 1982: 560; Alkım, 1983a: 29-42; Bilgi, 1984: 31-96; Bilgi, 1985: 55-64; Bilgi, 1986: 111-118; Bilgi, 1987: 149-156; Bilgi, 1988: 169-175; Bilgi, 1989: 201- 209; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1990: 211-220; Bilgi, 1991: 241- 246; Bilgi, 1993: 199-212; Bilgi, 1994: 538-596; Bilgi, 1995: 141-160; Bilgi, 1996: 157-168; Bilgi, 1997: 145-161; Bilgi, 1998: 323- 346; Bilgi 1999: 485-492; Bilgi, 2000: 381-388; Bilgi, 2001: 315-319; Harmankaya-Erdoğu, 2002: İkiztepe.

[26] Burney, 1958:204; Mellaart, 1962: 25; Alkım (H), 1967:17; Alkım (H), 1968:27; Alkım, 1970:17; Mellink, 1971:167; Mellink, 1972:173; Palmieri, 1972:203-211;Alkım (H), 1973:30; Mellink, 1975:206; Mellink, 1976:268; Palmieri, 1977:123-132; Yakar, 1979:51-67; Mellink, 1980:506; Mellink, 1981:468; Mellink, 1982:562; Palmieri, 1984:97-102; Mellink, 1983: 432; Mellink, 1984: 447; Yakar, 1984:68-69; Mellink, 1985:553; Palmieri, 1987:67-74; Mellink, 1987:6-7; Mellink, 1988:108-109; Mellink, 1989:113; Mellink, 1990:131; Mellink, 1991: 134; Mellink, 1992: 133; Burney, 1993: 311-318; Caneva, 1993:319-339; Korfmann et al., 1994:35-36; Palmieri et al., 1996:447-449; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Arslantepe.

[27] Kökten, 1947b:461,şek.77; Mellink, 1969a: 210; Alkım (H), 1970: 31-32; Mellink, 1970:164-165; Hauptmann, 1970a:103-114; Hauptmann, 1970b:111-121; Orthmann, 1970:158-159; Hauptmann, 1971: 71-79; Hauptmann, 1972: 87-101; Mellink, 1972:175;Alkım (H), 1973:10-12; Hauptmann, 1973:49-52; Mellink, 1973:176-177; Hauptmann, 1974a:71-86; Hauptmann, 1974b:59-73; Mellink, 1974: 113; Hauptmann, 1975: 36-37; Mellink, 1975:206-207; Hauptmann, 1976a:67-70; Hauptmann, 1976b: 41-69; Mellink, 1976:269; Hauptmann, 1979b:56-63; Hauptmann, 1979a:46-60; Burney, 1980:1 62; Russel, 1980:46,134; Hauptmann, 1982:15-28; Sagona, 1984:72-74, 269-270; Yakar, 1984: 66-67; Yakar 1985a:293;Korfmann et al. 1994:163, 164; Hauptmann 1997:1354; Hauptmann, 1999: 71; Hauptmann, 2000:419-425; Yener, 2000: 57-62; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Norşuntepe.

[28] Beygu, 1936:9; Bittel-Schneider,1944-45:55; Koşay, 1948:165-169; Lamb, 1954:26-28; Burney, 1958:172; Koşay-Turfan, 1959: 349-413; Kınal, 1962: 48; Koşay-Akok, 1967:14-15; Esin, 1969:100,135; Arsebük, 1979:81-89; Pehlivan, 1984; Yakar, 1984:78; Sagona, 1984:65- 66,249;Yakar, 1985a: 301 -302; Güneri, 1992: 149-195; Korfmann et al., 1994: 127; Egeli, 1995:182; Ceylan, 1999, 181vdd.; Ceylan, 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vd.; Ceylan 2002; Sagona, 2000:331; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Karaz.

[29] Kökten, 1944a:481-486, 498-505; Kökten, 1944b:levXCIII/17; Kökten 1947:462,lev.LXXVII; Burney, 1958:192; Koşay, 1962:26-28; Mellink, 1963:179; Koşay-Vary, 1964; Mellink, 1965:138; Yakar, 1979:5; Sagona, 1984:66-67,250,343; Yakar, 1985a:302; Güneri, 1992:153-155; Korfmann et al., 1995:177, 178; Sagona 2000:331-332; Harmankaya-Erdoğu 2002: Pulur.

[30] Koşay-Vary, 1964:7; Mellink, 1964a:1 55; Koşay-Vary, 1967:1-26; Sagona, 1984:67-68, 249; Yakar, 1985a:302; Korfmann et al., 1994:91,531; Sagona, 2000:332; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Güzelova

[31] Koşay-Vary, 1967: lev.1; Sagona, 1984:248-249,344; Korfmann et al., 1994:193; Sagona et al., 1995:193-218; Sagona et al., 1996:27-52; Sagona et al., 1997a:140-141; Sagona et al., 1997b:186- 191; Sagona et al., 1998b:33-38; Sagona et al., 1998a:249; Sagona-Sagona, 2000:143-144; Sagona, 2000:329-330, 333-335; Sagona-Sagona, 2001b:1 30; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Sos Höyük.

Asya'da görüldüğü dönem Radyo Karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerleştirilir.

İlk tespit edildiği yer olan Khirbet Kerah (Bet Yerah) Höyüğünden dolayı uzun süre bu isimle anılan Karaz kültürü terminolojisi hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Dzhaparidze ve Chubinishvili "Kura-Aras Kültürü"(Dzhaparidze, 1964: 4 vd.) terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise, "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü" **(**Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31vd.) olarak adlandırmayı önerirler. "Trans-Kafkasya Bakır Çağı"(Bittel, 1945: 94 vd.) "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği" Lang, 1970, 70; Burney-Lang, 1971: 45) "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı" (Burney, 1958: 165 vd.; Mellaart, 1958: 9 vd.) "Eski Trans-Kafkasya Kültürü" (Burney, 1971: 43) diğer görüşler arasındadır. Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepe'nin mimari buluntular vermesini dikkate alan Dyson, "Yanık Kültürü" teklifini sunmuşsa da bu teklif çok fazla taraftar bulmamıştır.

Bölgede en erken kazılar Karaz Höyük[32] te yapılmıştır. Bu bakımdan, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer bölümlerinde Karaz'la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, "Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik" ya da "Karaz Kültürü" tabirleri kullanılmıştır (Arsebük, 1974: 11 vdd.; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.).

Eski Tunç Çağı III evresi boyunca Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde; tabii bir oluşum geçirmemesine ve mevcut kültür geleneğine dayanmamasına rağmen, gelişmiş bir şekilde karşılaşılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tespit edilmesi, orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmıştır (Amiran, 1952: 89 vdd). Karaz'daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda,

---

[32] Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Ilıca İlçesi'nin 5 km. kuzeyinde, 16 m. yüksekliğinde ve 200 m. çapındaki, güneyde Karasu Irmağı'nı gören Karaz Höyük bugün oldukça tahrip olmuş durumdadır. Türk Tarih Kurumu adına Koşay ve Turfan tarafından 1942 ve 1944 yıllarında yapılan kazılarda, Kalkolitik Çağdan, Bizans Dönemine kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir. 8. ve 12. yapı katları yangın geçirmiş olan prehistorik höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidyen, madeni eser, tek renkli ve geometrik süslemeli çanak-çömlek ele geçirilmiştir. Höyükte, bol miktarda kaçak kazı yapılmıştır (Ceylan, 2001: 74). Karaz kazısı ayrıntılı bilgi için: Koşay-Turfan, *Erzurum-Karaz Kazısı Raporu*, Ankara 1959.

Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yapılan çalışmalarda tespit edilen birçok prehistorik höyükte, form ve teknik açıdan Karaz Keramiği ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmıştır (Kökten, 1945: 482 vd.; Kökten, 1947: 465, 466- 467).

Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılarda kültürün orijin bölgesi ile ilgili pek çok görüş ortaya atılmıştır. Örneğin, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder (Hood, 1951, 117 vd.). Childe, kültürün anavatanın Gürcistan olduğunu söylerken (Childe, 1952: 219), Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini Asyanik göçlere ve istilalara bağlamaktadır (Hanfmann, 1951: 360). Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann ve Braidwood'lar (Orthmann, 1963: 83 vd.; Braidwood, 1960: 518), bu homojen kültürün çıkışını ve yayılışını az ya da çok sayıdaki savaşlar sonunda meydana gelen göçlerle izah eder. Türk bilim adamları yaptıkları çalışmalarda kültürün kökenini Erzurum ve çevresi olarak tespit etmişlerdir (Koşay, 1943: 167 vd.; Koşay, 1959: 359 vd.; Koşay, 1967: 15.; Koşay-Vary, 1964: 25 vd.; Koşay, 1974, 43-44.; Kökten, 1945: 482; Kökten, 1947: 965 vd.; Esin, 1969: 25; Arsebük, 1979: 82).

Karaz kültürüne ait çanak-çömlekler el yapımıdır. Oldukça düzgün yapılmış olduklarından dolayı çark yapımı oldukları düşünülebilir. Ancak bazı kâse, küp ve kapak gibi buluntuların iç yüzeylerinde çark izi tespit edilememiştir. Kullanılan kil bölgeden bölgeye değişmekle birlikte; katkı maddesi olarak bitki, kum, taşçık ve tatlı su midye kabuğu gibi maddeler ilave edilmektedir. Hamur rengi pişme derecesine, fırınlanma şekline, kilin rengine ve katkı maddelerinin çeşidine bağlıdır. Keramikler siyah, devetüyü, kahverengi, kırmızımsı kahverengi gibi çok çeşitli renklere sahiptir. Çanak-çömleklerdeki belirgin özelliklerden biride iç ve dış yüzeylerin farklı renklerde olabilmesidir. Örneğin; dış yüzeyi siyah olan bir çömleğin iç yüzeyi siyah olabileceği gibi devetüyü ya da kırmızımsı kahverengi gibi zıt bir renkte de olabilmektedir. Keramikler astarlı ve açkılıdır. Açkının niteliği bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Bezeme olarak yiv-oluk bezemeler, geometrik desenler, horizon şekli kullanılmıştır (Arsebük, 1974: 48 vd.).

Karaz türü keramik için koyu yüzlü açkılı mallar terimi de kullanılmıştır. Bu isimle adlandırılan keramiklerde iki önemli yüzey özelliği mevcuttur. Bunlardan birincisi renkleridir. Koyu yüzlü açkılı malların renkleri koyu veya kirlidir. İkinci

özellikleri ise açkılı olmalarıdır. Açkı, bu tür mallara rastlanan her yerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu tür malların hamuru genellikle kaba bir malzemeden oluşur. Karaz türü mallara Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca tüm Doğu Anadolu'da yoğun olarak rastlanır (Ünsal, 2006: 131).

2.3.6. Demir Çağı

Anadolu'da Demir Çağı M.Ö. 1200-330 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu çağda Anadolu'da Geç Hitit Kent Devletleri, Urartular, Frigler, Lidyalılar ve Likyalılar görülmektedir. Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmen İç Anadolu bölgelerinde olmak üzere Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Urartular, Orta Anadolu'da Frigler, Batı Anadolu'da Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar ve Ege'de İyonyalılar yüksek uygarlıklar kurmuşlardır. Bu topluluklar, Mısırlılar, Fenikeliler ve Babillilerle birlikte daha sonraki Hellen uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak, bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. (TAY, 2008: 1).

Doğu Anadolu Bölgesi eskiçağ tarihi hakkında bilgi aldığımız en önemli kaynaklar Asur, Hitit ve Urartu gibi dönemin güçlü devletlerinin bıraktığı yazıtlardır. Asur yazıtlarında, Salmanassar I döneminde, bölgeye sefer yapılarak, bölgenin vergiye bağlandığı anlatılır. Asur'un Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerin asıl amacı bölgede bulunan zengin maden yataklarıdır (Tarhan, 1982: 71; Belli, 1983: 31 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Çağı'nda karşımıza çıkan önemli güçler, Uruatri-Nairi feodal beylikleri ve kabileleridir. Bu beyliklerin siyasi birlik oluşturmaları ve devlet kurmaları ancak M.Ö. IX. yy'da gerçekleşmiştir. Urartuların bilinen ilk kralı Aramu ve ilk başkenti Arzaşkun'dur. M.Ö. 590 yılında başlayan Med ve Lidya mücadelesinde, M.Ö. 590 ile 585 yılları arasında, Doğu Anadolu Bölgesi, Urartu Ülkesi'de dâhil olmak üzere Med egemenliği altına girmiştir.

M.Ö. VI. yy'ın ikinci yarısında Medler'le etnolojik ve kültürel bakımdan akraba olan Hint- Avrupa kökenli Persler, Ön Asya'da kurulmuş olan dengeyi bozar. M.Ö. 550 yılında Pers Kralı Kyros, Med Devleti'ni zayıflatan Astyages'i tutsak alarak Ön Asya'yı içine alan Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılar bölgenin Demir Çağı'nı önemli ölçüde aydınlatacak niteliktedir. Van Bölgesi'nde 1879-1880 yıllarında British Museum'dan

Van'a gönderilen bir bilim heyeti Van'da ilk arkeolojik araştırmaları başlatmıştır. 1898 yılında Alman bilim adamlarından C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında bir heyet tarafından Toprakkale'de yeniden kazılara başlanmıştır. Türkiye'deki ilk Urartu kazısını Erzincan Altıntepe'de T. Özgüç yürütmüştür. 1964 yılında E. Bilgiç ve B. Öğün başkanlığında Adilcevaz yakınlarındaki Kef Kalesi'nde yapılan kazı çalışmalarında, Urartu kalesine özgü mimari yapılar ve Urartu dönemine ait bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Çavuştepe'de 1961 yılında Afif Erzen tarafından başlatılan kazı çalışmalarında Yukarı Kale ve Aşağı Kale ortaya çıkarılmış ve 1985 yılına kadar aralıksız yürütülmüştür. Kemal Balkan ise Patnos yöresinde Urartu sarayı Giriktepe ve Anzavurtepe'de kazılar yapmıştır. Anzavurtepe'de Urartu krallarından Menua ve oğlu Argişti I'e ait yapıtlarda bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Anzaf Kalesi'nde O. Belli başkanlığında 1991 yılında başlanarak kazılar yapılmıştır. Ayrıca Oktay Belli başkanlığında 1997 yılından itibaren Yoncatepe kazıları da yapılmıştır. Başkanlığını V. Sevin'in yaptığı Karagündüz kazı çalışmaları 1992 yılında başlamış olup, 1999 yılına kadar devam etmiştir. V. Sevin tarafından 1997 yılında Van-Altıntepe'de başlatılan kazı çalışmaları, 1999 yılında sona ermiştir. Altıntepe'deki yeni dönem kazıları ise M. Karaosmanoğlu tarafından başlatılmıştır. Başkanlığını A. Çilingiroğlu'nun yaptığı 1984 yılında başlatılan Dilkaya kazı çalışmaları, 1991 yılına kadar sürerken; yine A. Çilingiroğlu başkanlığında yürütülen Ayanis kazı çalışmaları 1989 yılında başlamıştır.

Demir Çağ olarak adlandırılan dönemde, demirden yapılan silah ve araç gereç imalatı, savaş, üretim ve inşaat alanlarında önemli bir çığır açmış ve bunun sonucunda artık yeni yerleşim şablonu ve buna bağlı olan sosyal yapılanma belirlenmeye başlamıştır (Aktüre, 2003a: 3). Tunç işlemeciliğinin yerini demire bırakması sonucunda siyasi dengede önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların Urartu Devletini kurmaları demir işleme yeteneklerine bağlanmaktadır (Belli, 1987: 90; Çilingiroğlu, 1994: 27).

Demir Çağa ait yerleşmelerin tabakalaşma içermemesinden dolayı, bu dönemle ilgili verilerin çoğunu nekropol alanlardan elde etmekteyiz (Konyar, 2004: 1). Anadolu'da tespit edilen en erken demir buluntu Gaziantep- Tilmen Höyükte bulunan ve M.Ö. III. Bine tarihlendirilen burma bileziktir. (Yalçın, 2011: 332). Doğu Anadolu Bölgesinde demir işçiliğinin varlığına ait bilgiler Van-Ernis (Belli, 2000: 175- 180) ve Karagündüz (Sevin, 2000: 169) gibi mezarlık alanlarından elde edilen verilerle

belgelenmiştir. Ernis mezarlarında demir silahların yanı sıra, yine demirden üretilmiş tarım aletlerine de rastlamıştır. Karagündüz, Hakkâri M1 ve M2, Şorik ve Yoncatepe Nekropolleri'nde ortaya çıkarılan demirden yapılmış yüzlerce eşya, silah, bilezik, yüzük, saç halkası ve gözlü iğne, Erken Demir Çağı madenciliğinin güzel birer göstergesidir. Erken Demir Çağı yerleşmelerinden Ernis-Evditepe, Norgüh, Şorik ve Panz yerleşmelerinde, sivil yerleşmeler ile nekropol alanlarının iç içe olduğu anlaşılmaktadır (Ceylan-Topaloğlu, 2008: 29 vd.).

Demir kullanımının keşfiyle birlikte büyük dağ kaleleri inşa edilerek, güçlü savunma merkezleri oluşturulmuştur. Erken Demir Çağı'nda yapılan kalelerin genel özelliklerinden biri, kalelerin savunma açısından zayıf bölümlerine savunma duvarları yapılmasıdır. Duvar yapıları özellikle duvarın dışına gelen taşların kabaca yontulması ile inşa edilmiştir. Yine sur duvarlarında savunmayı kolaylaştırmak için kortin ve bastiyonlar yapılmıştır (Ceylan-Topaloğlu, 2008: 31).

Demir Çağı kap formlarının ve bezemelerinin karakteristik özelliklerini Karagündüz, Uncular Nekropolü, Yoncatepe, Ernis-Evditepe'de elde edilen çok sayıda çanak-çömlekten belirlemek mümkün olmuştur. Bu nekropollerde elde edilen ağız kenarları içe kapanan ve ağız kenarından omuza doğru yivlerle bezenmiş çanaklar ile yine dışa çekik ağız kenarlı ve omurgal çanaklar Urmiye Gölü'nün batı kıyıları ile Elazığ-Malatya ve Kafkasya'daki bazı merkezlerle benzerlik göstermektedir.

Araştırma bölgemiz olan Narman'a ait Demirçağ yerleşmesi tespit edilememiştir. Ancak elimizde ki keramik verilerinde bulunan yiv bezemelerden dolayı bu dönemde yerleşme görmüş olma ihtimalini düşünebiliriz. Ayrıca bölgenin ilk yazılı kaynağı olma özelliği taşıyan ve günümüzde Horasan ilçesi Yazılıtaş köyünde tespit edilmiş olan "Yazılıtaş Yazıtı" bölge tarihini aydınlatması açısından son derece önemli bir kaynaktır. Yazıt, Narman'a 15-20 km uzaklıkta bulunmaktadır. Eskiçağda günümüzdeki gibi bir idari yapıdan söz etmemizin mümkün olmadığını düşünürsek bu yazıt Narman Eskiçağı için de son derece önemlidir.

Urartu Karalı Menua'nın (M.Ö. 810-786) Diauehi üzerine yaptığı seferden sonra zaferini simgelemek için diktirdiği yazıt günümüze kadar çok iyi korunarak ulaşmıştır. Yazıtta Kral şu ifadeleri kullanmıştır:

"…Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı(ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehri Şaşilu'yu savaşla ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Şaşetin ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini… Menua der ki: Diauehi kralı Utupurşini önüme çıktı ayaklar(ıma) kapandı, (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). Haraç (ödeme koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve Gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?) Menua der ki… oradan iki kral (yani) Baltulhi Boyunun ülkesinin ki (ve) Haldiriu Şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki: Herkim bu yazıtı tahrip ederse, herkim suç işlerse, herkim bir başkasına bunları yaptırırsa, herkim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini,(ve bütün) Tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler…" (Ceylan, 2002: 14).

Doğu Anadolu Bölgesi Demir Çağına damgasını vuran Urartu Devleti üçüncü bölümde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUNÇ VE DEMİR ÇAGLARINDA BÖLGEDE KURULAN ÖNEMLİ DEVLETLER

3.1. HURRİLER

Hurriler, M.Ö. III bin ortalarında Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkan ve zamanla Eski Ön Asya'ya yayılan bir kavim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski Ön Asya tarihinde bu kavmin adına, Mitanni kralı Tusratta'nın, Mısır kralı Amenofis III'e (M.Ö.1413-1377) yazdığı mektupta "Hurwuhe" ve "Hurruhe" şeklinde rastlanmıştır (Alpman, 1981: 284). Bu isim Tevrat'ta "Hori" olarak geçmektedir. Nuzi tabletinde ilave olarak bir kâtipten "Dub-Sar" Hur-ru(m) diye söz edilmektedir (Alpman, 1998: 27). Bunlara ek olarak, Anadolu'da ki Boğazköy metinlerindeki çivi yazısında birçok çeşidi olan "Hur-la" yazılışının yanında "Hur-ri" biçimi de kullanılmıştır (Sommer, 1932: 42-48).

M.Ö. II. Binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanniler'in Eski Ön Asya'ya doğru olan göçleri ile Dicle nehrinin yukarısındaki Hurriler yerlerinden hareket etmişler ve giderek bütün Ön Asya'ya doğru yayılmışlardır. Hurriler' in göç ettikleri yerlerden birisi de Anadolu'dur (Alpman, 1996: 28). Hurriler'in Anadolu'daki varlığına işaret eden ilk devlet Akadlar (M.Ö.2350-2150) olmuşlardır. Anadolu'nun yazısız tarihine ışık tutan "Şar-Tamhari" metinlerinde (Alpman, 1996: 24), Akad Kralı Naram-Sin'e karşı koalisyon kuran Anadolu krallarının ve beylerinin ismi geçmektedir. Bu kralların Hurrice isim taşımaları bu bölgede ki Hurri varlığına ışık tutmaktadır (Alpman, 1981: 287).

Asur Ticaret Kolonileri devrinde (M.Ö.1950-1750) de Hurriler, Anadolu'da yer almaktaydılar. Asur'lu tüccarların Anadolu'da yerel beylerin ve kralların izniyle ve belirli bir vergi karşılığında yaptıkları ticarette, tespit edilen çivi yazılı metinlerde Hurrice isimlere rastlanmaktadır (Bahar, 1994: 307-311; Alpman, 1996: 29; Memiş, 2007: 32).

Hurrilerin varlığını tespit ettiğimiz diğer bir kaynak ise Hitit yıllıklarıdır. Kuzey Suriye'ye sürekli sefer yapan Hitit Krallarının bıraktıkları kayıtlar, Hitit-Hurri

mücadelelerini anlatmaktadır. Hattuşili I Halep seferinde Hurriler'le mücadele etmiştir (Ceylan, 1994: 34). Hattuşili I, önce Hurriler'in bulunmuş olduğu yerlere özellikle Alalah'a (Tel Açana) (Alpman, 1981: 285) hücum etmiş ve arkasından Ursu (Urfa) şehrini zapt etmiştir (Goetze, 1964: 1). Hattuşili I'den sonra Hitit tahtına geçen oğlu Murşili I'de Hurriler'le mücadele etmek zorunda kalmıştır (Memiş, 2007: 33). Murşili I'nin Babil seferinden sonra Boğazköy'de öldürülmesinin ardından, hemen hemen her Hitit kralının bir selefini yok ettiği "Gasıp Krallar" dönemine girilmiştir (Kınal, 1974: 415). Bunun sonucu olarak Hititler'in bu zayıf durumundan faydalanan Hurriler'in, Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiş olduklarını Telepinu fermanından öğrenmekteyiz. Hitit Devleti'nde meydana gelen karışıklıkların artması sonucunda, Adana düşmüş ve güney kıyılar Hitit egemenliğinden çıkmıştır. Telepinu bu ağır şartlar altında Kizzuwatna kralı İsput-Ahsu ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma diplomasi ve dış politika açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Çok önemli bir belge olduğu bilinen bu fermandan da anlaşılacağı üzere Hititler, bu dönemde adeta bir "Fetret Dönemi" yaşamışlardır. Bu karışıklıklar, Kral Hantili ve Zidanta zamanında da devam etmiştir. Bu arada giderek güçlenen Hurriler, Anadolu'nun güneyinde Çukurova'da Kizzuwatna (Kilikya) devletini kurmuşlardır (Goetze, 1940: 22; Ceylan, 1994: 45; Alpman, 1996: 30 vd.).

Hurriler, (M.Ö.1500-1350) yıllar arasında Ön Asya'ya göç etmiş olan Mitanniler'le birleşerek, Hurri-Mitanni devletini kurmuşlardır. Bu birleşmeyle daha da güçlenen Hurriler'e karşı, Kizzuwatna kapısını güvence altına almak isteyen Hitit kralları Zidanta ve Telepinu, Kizzuwatna kralları İsput-Ahsu ve Pallia ile anlaşmalar imzalamışlardır (Alpman, 1981: 297). Ancak Hurriler'in Anadolu ve Hititler için tehlike olmaktan çıkması, büyük Hitit kralı Tuthalya II zamanında olmuştur. Tuthalya, Halep'i ele geçirerek ve Kuzey Suriye'de, Ege Göçleri'ne kadar devam eden (M.Ö.1200) Hitit hâkimiyetini kurmuştur (Kınal, 1947: 1-13; Alpman, 1981: 297 vd.).

Hurri-Mitanni Devleti, M.Ö.2. binyılın ortalarında Ön Asya dünyasının önemli ve kuvvetli bir devleti iken, Hitit kralı Şuppiluliuma'nın saldırılarıyla gücünü kaybederek Hititler'e bağlı ve Asur'a karşı bir tampon bölge durumuna düşürülmüştür.

M.Ö.1200'lerde meydana gelen Ege göçleriyle beraber Hurri-Mitanni devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.

Hurri toplumlarının politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili bilgiler, Mitanni Krallığı'nın batı ucundaki Alalah ve doğu ucundaki Nuzi'de ortaya çıkarılan özel arşivlerden elde edilmektedir. M.Ö.15-14. yüzyıllarda yaşamış geniş aile yapıları ile ilgili çeşitli veriler Nuzi arşivlerinde bulunmaktadır. Hurri ülkesinin dinsel kültürü hakkında bilinenlerin çoğunluğu Hurrice yazılmış belgelerde yer almıştır. Bazı eski verilere göre günümüze kadar gelen mitolojiler Hurri kökenli idiler. Bu mitoloji tanrılarının çoğu insanca yaşamakta, insan gibi görülmekte ve sık görülen biçimde ölümlü olarak tanıtılmaktadırlar. Hurri tanrıbilimi, mitolojisi, kültleri ve dinsel ayinleri homojen bir sistem oluşturmaz. Tarihin akışında yabancı tanrılarla var olmuşlar ve onları kendi panteonlarına eklemişlerdir, ya da onları, benzer özelliklerdeki kendi tanrılarıyla tanımlamışlardır. Hurri rahipler Mezopotamya dini edebiyatının eserlerini taklit etmiş ve Hurri tanrılarını Mezopotamyalı tanrılarla tanımlayarak bu eserleri zenginleştirmişlerdir. Hurriler tanıdıkları tanrıları kendi tanrıları gibi kutsamışlar, kendileri ile özdeşleştirmişlerdir. Bunun yanında tüm Hurri tanrıları bölgedeki diğer Hurri tanrıları gibi diğer Hint-Avrupa kökenli halklar tarafından da kutsanmıştır. Bunun sonucu olarak çeşitli Hurri tanrıları bazı ülkelere ve bölgelerde özellikle merkezi Anadolu'da Kizzuwatna (batı Kilikya) bölgesinde, Kuzey Suriye'de-Mari ve Kuzeydoğu Babil'de Luwiyan, Hatti, Hitit ve bazı Semitik boylar tarafından kutsanmışlardır. Hurri şehirlerinden Nuzi (Kerkük yakınlarında) yapılan bir tapınağın duvar resimlerinden anlaşıldığı gibi en önemli tanrılar boğa, inek ve dana resimleri ile simgelenmiştir. Tanrı Teşup boğa, tanrıça Hepat İnek ve bunların oğlu Tilla dana ile simgelenmişlerdir. Çocuk-tanrı Tilla Urartu'da; tura, Kizzuwatna'da Şarruma olarak tanınmaktadır. Çoğu Hurri ayinlerinin tarihleri bilinmemektedir. Bu da sorun yaratmıştır. Ayinlere ilişkin yazıtlar Hitit krallarının yazıtlarından veya Hurrice'den tercüme edilmiş Hitit yazıtlarından toplanmıştır (Wilhelm, 1994: 45 vd.). Yazılıkaya'da ki kabartmalarda Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına tanrısı Teşup ve Hepat, dağ üzerinde duran tanrılar, boğa adamlar, "Hurris" ve "Seris" ismini taşıyan boğa tasvirleri, Hurri dininin Hitit panteonunu ne kadar etkilediği bakımından oldukça önemlidir (Kınal, 1991: 209 vd.).

Hurriler, Anadolu kültür tarihinde derin izler bırakmışlardır. Bugün dahi yarı-göçebe hayat tarzını benimsemiş (yaylakçı-kışlakçı Yörük ve Türkmen gibi) Türk boylarının hala kullandığı tek direkli çadır tipleri, Hurriler' in kullandıkları eski

yuvarlak planlı evleri andırmakta ve yerli Anadolu mimari özelliklerini taşımaktadır. (Kırzıoğlu, 1992: 187.)

Yakın doğunun eski dillerinden biri olan Hurrice; en azından M.Ö. III. bin yılın son çeyreğinden M.Ö. II. bin yılın sonuna kadar, eski Yakındoğu'da Bereketli Hilal'in kuzey kesimlerinde, günümüz: Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Türkiye'si, yaygın olarak konuşulan bir dildi. Hurrice yaklaşık 500 yıl daha Asur'un kuzeyindeki dağlık alanlarda yayılım alanı bulmuştur. Bu dilin Eski Yakındoğu'da Urartuca dışında genetik bağının bulunduğu bir başka dil de bulunmamaktadır (Wilhelm: 2004, 95). Hurri dili üzerinde yapılan filolojik çalışmalar, bu dilin Asyatik bir dil yapısına sahip olduğunu göstermiştir (Memiş, 2007: 30). Edebi yönden etkilenme de azımsanamayacak kadar çoktur. Boğazköy arşivinde, Hedemmu efsanesi, Kessi masalı, Ursu kuşatması, Gurpanzah destanı hem Hurri hem de Hitit dilinde yazılmış edebi eserlerdir. Ayrıca çivi yazısı ile Hurrice yazılan bu metinlerin Hititçe ve Akadca nüshaları da mevcuttur (Alpman, 1998: 31).

Erken Hurri kültür kalıntılarından, ele geçen keramik çeşitlerinin formu dikkat çekmektedir. Hemen hemen benzer renk, biçim ve benzer süsleme özelliğini gösteren keramik çeşitleri ana hatları ile yerli karakteri göstermektedir (Erzen, 1992: 17). Şüphesiz, Hurri kültürünün temsilcisi Tel Halaf kültürüdür. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunun çok renkli ve boyalı seramikleri, bu kültürün etkisi altındadır. Bu renkli keramiğin üzerinde renklerle yapılmış geometrik motifler egemendir. Kalkolitik döneme ait olan sanat şekli, keramik ve mühürler üzerindeki işlemelerden ibarettir. Monokrom kaplar üzerinde motifler "linear" denilen, çizgi sanatını gösterir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalkolitik çağda görülen, Kuzey Mezopotamya kültürünün etkisi, eski tunç çağında devam etmemiştir. Çünkü Karaz'da siyah, perdahlı ve üzerinde kabartma olarak spiral motifler yapılmış bir seramik türü ortaya çıkmıştır ki, bunlar Filistin'in III. bin yıla tarihlendirilen, erken bronz çağının "Kirbet Kerak" keramiğine çok benzemektedir (Kınal, 1991: 31 vd.).

Hurri-Mitanni sanatı en iyi mühürlerinden tanınır. En yaygın motifleri kanatlı güneş kursu, hayvanlarla kuşatılmış stilize kutsal ağaç, hayvan grupları ve sfenkslerdir. Kral Saustatar'ın Tell Brak'ta bulunmuş silindir mühründe kanatlı bir güneş kursunun

altında istiflenmiş sahnenin ortasında, iki yana doğru kaldırdığı ellerinde arka ayaklarından tuttuğu aslanlar taşıyan tanrısal bir figür yer alır (Sevin, 2004: 129).

3.2. HAYAŞA-AZZİ

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi tarihinde önemli bir yere sahip olan, M.Ö. XV. yy'ın sonlarından itibaren tarih sahnesinde görülen, Hayaşa-Azzi ile ilgili ilk kayıtlar, Boğazköy'de ortaya çıkarılan Hitit arşivine ait çiviyazılı belgelere dayanmaktadır. Hayaşa hakkında bilim adamları tarafından, oldukça kısıtlı çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar ise Hayaşa'nın bulunduğu bölgenin sınırlandırılması ve coğrafyası ile ilgilidir. Bununla beraber Hititlerle ilgili araştırmalarda bir takım nehir, dağ, şahıs ve yer isimleriyle ilgili değerlendirmeler yapılırken Hayaşa ile ilgili kısmi çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu da konunun açıklanmasında yeterli değildir.

Hititler, kuzeydoğu komşuları için genellikle Hayaşa ismini kullanırken Azzi ülkesini, Hayaşa ülkesinin sadece bir kısmını tarif etmek için kullanılmışlardır. Bundan dolayı Hayaşa, Kummuha (Kemah)[33] ve Aripsa (Giresun)[34] arasındaki topraklara lokalize olmuştur. Hayaşa ve Azzi'nin konumu ile ilgili bilim adamları birtakım görüşler ileri sürmüştür.

Goetze, 1928'de yayınlanan bir makalesinde, Hayaşa ülkesinin belirli bir bölümüne Azzi adının verilmiş olduğunu belirterek sonraki bilimsel çalışmalarında da bu şekilde kullanmayı uygun görmüştür (Goetze, 1928: 25; Goetze, 1930: 24-25; Goetze, 1957: 190; Pehlivan, 1990: 23).

Garstang, Hititler'in sefer yolları hakkındaki bir çalışmasında, "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" tanımını kullanmaktadır. Ticari ve askeri yolların belirtildiği harita ve krokilerde, Hattuşa'dan doğuya uzanan ana yönü, Azzi adına hiç temas etmeden Hayaşa da sonlandırır (Garstang, 1943: 36- 47 vd.; Pehlivan, 1991b: 23 vd.). Garstang, Gurney'le birlikte yayınlamış oldukları çalışmaların birisinde, Azzi ve Hayaşa isimlerinin coğrafi ve siyasi açıdan bir problem oluşturdukları konusunda

"

---

[33] Kummuha'nın lokalizasyonu için bkz: Forrer, 1931: 2; Adontz, 1946: 28; Garstang, 1943: 48 vdd.; Garstang- Gurney, 1959: 35 vd.; Cornelius, 1973: 140.

[34] Aripsa' nın lokalizasyonu için bkz: Forrer, 1931: 15; Adontz, 1946: 39; Garstang- Gurney, 1959: 37-39; Goetze, 1967: 132-137.

Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. Bunun en güzel kanıtını Murşili'nin yıllıklarında görmekteyiz. Azzi kralı Anniyas, Hitit kralının 7.saltanat yılında "Dankuwa'yı istila ettik ve Hitit topraklarından esirler aldık" demektedir. 9.yılda (Hitit) protestoları hala Anniyas'a yapılmakta, fakat cevaplar Hayaşa halkından gelmektedir. 9.yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuwara'yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir…(Garstang-Gurney, 1959: 36 vd., 63 vd.) Devamında gelişen olaylar hakkında ki kayıtlarda da, bu ve buna benzer karışıklıkların olabileceğini söyleyen Garstang ve Gurney, "*…dolayısıyla bu iki kesimi birbirinden ayırmaya çalışmak, yerlerini tespit etmek zorlaşmaktadır. Böylece biz, her ikisini bir bütün olarak yorumlama konusunda anlaştık…"*(Garstang-Gurney, 1959: 37; Pehlivan, 1991b: 24.) şeklindeki ifadeleriyle belirli bir çözüm yolu sunmuşlardır.

Cavaignac, önceleri "*Hayaşa M.Ö. XIV. yy'da Doğu Anadolu'nun bütününü kaplayan büyük bir krallıktı. Onun Hititler'e kadar uzayan bir parçasını da Azzi oluşturuyordu* (Cavaignac, 1934: 14)... İfadesini kullanırken sonraları "*Azzi Hayaşa Halkı* (Pehlivan, 1991: 24 vd.) *ve Azzi veya Hayaşa Ülkesi* (Cavaignac, 1934: 44; Cavaignac, 1965: 165)*"* tanımlarına yer vermiştir.

Guterbock ise Azziler'in, Hatti ülkesini istila ve yağma eden kavimlerden birisi olduğunu ve Azzi topraklarının Hayaşa'nın bir parçası olduğunu vurgular (Guterbock, 1961: 85; Pehlivan, 1991: 25; Ünsal, 2006: 96). Friedrich, Azzi adının Kaşkalar'la birlikte kullanıldığına dikkat çekerek *"...Azzi, Hayaşa'nın Hititlere yakın olan bir parçasıdır..."* şeklinde ifade etmektedir (Friedrich, 1930: 104; Pehlivan, 1991b: 24).

Pek çok bilim adamı Azzi-Hayaşa'yı beraber kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısında yaşayan halkın, Hititlerden daha önce de mevcut olduğunu iddia ederek, Azzi'yi bu alana yerleştirmiştir (Cornelius, 1973: 38; Pehlivan, 1991b: 25 vd.). Cornelius'a göre Hayaşa, bugünkü Erbaa/Horoztepe'nin bulunduğu yere lokalize olup, Azzi ülkesinin başkentidir. Azzi ismi, bazen Hayaşa ismi ile yani başkentinin adıyla tanımlanmıştır (Cornelius, 1964: 13; Cornelius, 1967: 68; Cornelius, 1973: 71, 149, 193).

Koşay, Gurney ve Garstang'ın bu konu hakkındaki düşünceleriyle paralel bir çizgide, Azzi ve Hayaşa'nın birbirine komşu iki krallık olduğunu düşünerek, Azzi-

Hayaşa Birleşik Krallığı tanımını kullanır (Koşay, 1959: 350-354; Koşay, 1964: 93; Koşay- Vary, 1964: 6; Koşay, 1984: 25). Arzawa'nın lokalizasyonu hakkında bir araştırma yapan Kınal'da, Hayaşa ve Azzi'nin farklı ülkeler olduğunu ileri sürmüştür (Kınal, 1953a: 5). Ancak sonra ki çalışmalarında Azzi-Hayaşa memleketinden bahsetmiştir. Bununla beraber, Hayaşa Kralığı ve sürekli adı onunla özdeş hale gelen Azzi tanımını da kullanmıştır (Kınal, 1954: 78; Kınal, 1991: 140).

Hayaşa'nın lokalizasyonu da bilim adamları için önemli bir sorun oluşturmuştur. Goetze, Hayaşalar'ı Hitit topraklarının doğusuna yerleştirmiştir. Hitit kralı Şuppiluliuma I ile Hayaşa kralı Hukkana/ş arasında yapılan Hukkana/ş anlaşmasının tam metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'nın coğrafi konumu hakkında tartışmaya girmenin gereksiz olduğunu belirterek, Hayaşa'nın yerinin Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranması gerektiğini ifade eder (Friedrich, 1930: 106). Contenau ve Forrer de bu görüşü savunarak, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da yer aldığı fikrini savunmaktadırlar (Forrer, 1931: 15 vd.; Contenau, 1934: 165).

Şuppiluliuma I ve Murşili II'nin saltanatları boyunca Hayaşa'ların üzerlerine yaptıkları seferlerin istikametine dikkati çeken Gurney, Yukarı memlekete komşu olan toprakların Hayaşalılar tarafından iskâna tabi tutulduğunu belirtir (Gurney, 1948: 45 vd.; Gurney, 1973, 681; Pehlivan, 1991b: 30). Güterbock, Murşili II'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden yola çıkarak Hayaşa'nın yerini kuzeydoğu Anadolu'da bulmaya çalışmıştır (Güterbock, 1961: 85). Erzurum ve çevresindeki ilk dönem kazılarını gerçekleştiren Koşay; Gurney, Mayer ve Cavaignac'ın bu konu hakkındaki görüşlerini biraz daha genişleterek, Hayaşa'nın yerinin Erzurum'da aranması fikrini savunur (Koşay-Turfan, 1959: 350 vd.; Koşay, 1972: 464). Garstang, Hayaşa'nın sınırlandırılması ve yeri konusunda ciddi bilgiler veren Dukkamma ve Aripşa şehirlerinin, Van Gölü civarına yerleştirilmesine kesin bir şekilde karşı çıkar (Garstang, 1943: 47 vd.). Ona göre Hayaşa, Fırat nehri ile Karadeniz arasına lokalize edilmelidir. Bunun için kaynaklarda *"Deniz İçindeki Şehir"* olarak tanımlanan Aripşa (Giresun)'nın Karadeniz sahil şeridinde aranması gerekir (Garstang, 1943: 50-51). Hititlerin, Kaşkalar hakkındaki metinlerini bir araya toplayarak yayınlayan von Schuler, Hayaşa'nın yeri konusunda Gurney, Goetze ve Garstang'ın görüşlerine katılarak, bu konu hakkındaki hemen hemen en kesin bilgileri sunar. Schuler'e göre, Kızılırmak'ın kaynağı, Kelkit Çayı ve Karasu arasında kalan bölge yani *"Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları"*,

Hayaşa-Hitit sınırını oluştururken (Von Schuler, 1965: 13-14.; Dinçol-Yakar, 1974: 564.) bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi) Hayaşa-Kaşka sınırını oluştur. (Garstang-Gurney, 1959: 32, 50; von Schuler, 1965: 26 vd.). Bununla birlikte bu üçgen içindeki Bayburt'ta Hayaşa sınırlarına dâhil edilmelidir (Pehlivan, 1984: 60; Pehlivan, 1991b, 31; Pehlivan, 1994: 329-330).

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı, önemli yol ve geçitleri göz önüne alındığında Hayaşa topraklarını, Çoruh-Kelkit Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumda bulunan topraklara lokalize olabilir. Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı bulunmamışlardır. Hitit devletinde sık sık tekrar eden otorite boşlukları, saltanat kavgaları ve ayaklanmalardan faydalanan Hayaşalılar, ülkelerinin bulunduğu stratejik avantajların da yardımıyla sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (Işuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır (Pehlivan, 1991b: 39).

Hayaşa-Hitit ilişkileri, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit Kralları Tuthalya III, Şuppiluliuma I ve Murşili II (Güterbock, 1956: 41 vdd., 45 vdd.) dönemlerinde birçok kez savaş ortamına girilmesiyle beraber başlamıştır. Bu savaşlarda Hayaşa halkı ve ülkesi, Hitit ordularına karşı bağımsızlıklarını korumaya çaba göstermiştir. İki ülke arasında tarihe geçmiş herhangi bir barış anlaşmasının bulunmaması nedeniyle, karşılıklı saldırıda bulunmaları son derece doğaldı.

Hititler ve kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda Hayaşa adına ilk kez Tuthalya III (M.Ö. 1400-1381)'ün krallığının son zamanlarında rastlanır. Hitit ülkesine, M.Ö.1400'lerde saldıran Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliği konusunda tehlike yaratmışlardı. Henüz çok genç bir prens olan Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345), Hitit kralı Tuthalya III adına bu bölgeyi güvence altına almak için bir sefer düzenlemiştir.

Şuppiluliuma I, Hayaşa üzerine gitmek için çıktığı bu seferde, Kaşkalarla karşılaşır ve onlara önemli kayıplar verdirir. Savaşta elde ettiği ganimetleri ve esirleri Samuha'ya gönderir. Bölgeyi güvence altına aldığını düşünen Şuppiluliuma I Samuha'ya döner. Fakat daha sonra Hayaşalılar ile Kaşkaların, kendisine karşı ittifak yaptıkları haberini alınca bölgeye tekrar yönelir ve Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerini bu saldırılardan uzak tutmayı başarır (Pehlivan, 1984: 54; Pehlivan, 1991b: 43; Ceylan, 1994: 58).

Hitit Kralının uzakta bulunmasından faydalanan Hayaşalılar, Karanni adlı bir lider etrafında toplanarak kuzeydoğu yönünden, Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini ele geçirmeye başlamışlardır. Bu olayı haber alan Tuthalya III, Yukarı Memlekete doğru yola çıkar. Önce Kaşkaları püskürtür, daha sonra ise Hititler için önemli bir kült merkezi konumundaki Samuha'yı kuşatan Hayaşa üzerine sefer düzenler. Devamlı olarak geri çekilen ve oldukça pasif bir görüntü sergileyen Karanni, Kummuha yakınlarında mücadeleye girişir. Krallığı boyunca sık sık hastalanan Tuthalya III'ün hastalığı tekrar ortaya çıkmış ve ordunun komutasını Şuppiluliuma I üstlenmiştir. Samuha'yı kuşatan ama giremeyen Hayaşalılar, Hitit ordusunun üzerlerine geldiğini görünce geri çekilirler. Ancak Hititlerin takibi, Kummuha önlerine kadar sürmüş ve iki devlet burada mücadeleye girişmiştir (Pehlivan, 1984: 63; Pehlivan, 1991b: 45-46; Pehlivan, 1994: 330). Bahsi geçen siyasi ve askeri hadiselerle ilgili gelişmeleri anlatan tabletin devamı kırık olduğu için, Kummuha Savaşı'nın sonucu hakkında kesin bir yargıya varmak çok zordur.

Kummuha savaşından sonra Hititlerin, Hayaşa tahtına kendi isteklerini yerine getiren bir vassal kral oturttukları ifade edilebilir. Hukkana anlaşmasında ismi geçen Kral Mariya, tahtını kısa sürede terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Hitit-Hayaşa ilişkilerini yoluna koymak üzere, Hitit sarayında bulunduğu bir sırada, her iki ülkenin aile geleneklerinin, ceza ve medeni hukuk kurallarının farklı olması sebebiyle, Hitit yasalarına ters düşen bir hareketinden dolayı, Tuthalya III tarafından ölüme mahkûm edildiği bilinmektedir (Pehlivan, 1984: 64.: 47-48.; Pehlivan, 1994: 330).

Friedrich'in (Friedrich, 1930: 129) yayınladığı anlaşma metninde öldürülme olayı şöyle aktarılmaktadır:

Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

"Bu kadına niçin baktın ?"

ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın.

Tuthalya III'ün ölümünden sonra tahta çıkan Şuppiluliuma I sınırlarını güvence altına almak için komşu devletlerle antlaşmalar yapmıştır. Hayaşa ile anlaşma yaparak, Hitit devletinin egemenliği altına alan Kral, kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirmiş ve bu ülkeden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini koruma altına almayı sağlamıştır. Antlaşma maddelerine baktığımızda, Hayaşa ülkesi ve Hukkana'nın Hitit devletine sadık kalamaya, vergi vermeye ve gerektiğinde askeri yardımda bulunmaya söz verdiğini; buna karşılık Hitit kralının da onları düşmanlarına karşı korumayı kabul ettiğini görmekteyiz.

Ayrıca Hukkana Antlaşması, hem tarihi hem de hukuki açıdan önemli bilgileri içermektedir. İki ülke arasındaki medeni hukuk prensiplerinin nasıl yürüdüğüne ve aradaki hukuki farklılıklara dair bilgiler dikkat çekicidir. Bu farklılıklar dikkate alındığında iki önemli husus göze çarpmaktadır. Bunlar; Anlaşma metninde geçen kan bağı bulunanlar arasındaki yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ve saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi sayılacağını ifade eden bilgilerdir. Şuppiluliuma I bazı maddelerde, Hukkana'ya nasihat verir gibi seslenir ve onun Mariya'nın düştüğü hatalara düşmemesini tavsiye eder ve onun durumundan ders çıkarmasını ister (Friedrich, 1930: 129; Pehlivan, 1991b: 54 vd.; Ceylan, 1994: 85 vd.).

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Hayaşalılar arasında oldukça uzun bir süre barış döneminin yaşanmasına etken olmuştur. Önceki yıllarda Hitit kayıtlarında sıkça bahsedilen Hayaşalılar'dan çok söz edilmez. Bu tarihlerden yaklaşık yarım asır sonra, Hayaşa ve Kaşka ülkelerinin yer aldığı kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarındaki ilk hareketlenme ve örgütlenmeler Hitit kralı Murşili II döneminde yeniden ortaya çıkmaya başlar (Pehlivan, 1994: 331).

Hitit kralı Murşili II'nin saltanatının ilk yıllarında Hukkana'nın neslinden gelmediği bilinen Anniya/ş Hayaşa'da yönetimi ele geçirdiğini görmekteyiz (Garstang-Gurney, 1959: 36-37; von Schuler, 1965: 44, 46-47; Pehlivan, 1991b: 59). Hayaşa tahtına oturan yeni kral Anniya, Suriye'nin kuzey bölgesindeki Mitanni etkisini kırmaya yönelmiştir. Bu sırada, bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayan Anniya; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenlemiş ve Hayaşa'ya geri dönerken bol ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmüştür. Bu olayı Murşili II yıllıklarda şöyle ifade etmektedir:

"Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte. Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşa' ya getirdi. Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbiri. Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdün. ve oraya saldırdın ve tutsaklarla… ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin" (Goetze, 1967: 95–97; Pehlivan, 1984: 68; Ceylan, 1994: 104).

Murşili II bu mektuba olumlu bir cevap alamayınca ikinci bir mektup gönderir:

"Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkene saldırmadım.ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırıyla almadım.ve sen Güneş'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine.Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular. Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca. Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve…(Goetze, 1967: 99; Pehlivan, 1991b: 61; Ceylan, 1994: 105).

Bu mektuba da olumlu cevap alamayan Murşili II, Hayaşa üzerine sefere çıkmış, sarp bir yerde kurulu olan Ura kentini kuşatmıştır. Muhtemelen Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra tekrar geri dönmüştür. Hayaşalılar'ı tamamen ortadan kaldırmak isteyen Kral saltanatının 8. Yılında da bir sefer düzenlemiştir. Hitit kralının kararlılığı karşısında Hayaşa, ellerindeki Hatti köylülerini geri vereceklerini bildirmiştir. Ancak Murşili II'nin Hitit ülkesindeki törenlere katılmak için geri dönmesi üzerine Hayaşalılar iade sözünden vazgeçmişlerdir (Ceylan, 1994: 105).

M.Ö. 1335 yılında Kuzey Suriye'de çıkan karışıklıklar Hititleri zor durumda bırakmıştır. İki bölgede mücadele etmek zorunda kalan Murşili II, güneye kendi giderken, Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden Nuvanza'yı göndermiştir. Murşili II'nin generali Hayaşa ordusunu yenmiş fakat Hititleri devamlı uğraştıran bu güçlere ne yazık ki son darbe vurulamamıştır. Haberi alan ve seferi tamamlamak isteyen Murşili II, Kizzuvatna'dan Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e (Sivas) gelerek ordusu ile birleşmiştir (Garstang-Gurney, 1959: 41 vd.; Von Schuler, 1965: 23-68; Cornelius, 1967: 74; Goetze, 1967: 125; Pehlivan, 1991b: 64; Ceylan, 1994: 105). Fakat yaklaşan kış mevsiminden dolayı, komutanlarının da önerilerini dikkate alan kral, Hayaşa seferini bahara ertelemeyi uygun görmüştür.

Murşili II, 10.saltanat yılında, Hayaşa üzerine tekrar bir sefere çıkmaya karar vermiştir. Aripsa/Giresun ve Dukkamma/Şebinkarahisar dışındaki şehirler savaştan çekinmişlerdir. Aripsa, Murşili II ile yaptığı savaşta mağlup olmuş ve şehirleri de çok ağır yağma ve talana maruz kalmıştır. Bu durum karşısında Dukkammalılar teslim olacaklarını ve Hitit ordusuna gönüllü olarak katılacaklarını bildirmişlerdir (Ceylan, 1994: 106).

II. Murşili 11. Saltanat döneminde Azzi-Hayaşa Bölgesine düzenlenen sefer, kendi ifadesiyle şöyle gerçekleşmiştir:

"*Azzi ülkesinin insanları, tahkim edilmiş kentleri savaşta fethettiğimi görünce, kendileri de dik yamaçlarda, yüksek dağlarda ve tahkim edilmiş kentlerde tutunabilen Azzi halkı korktular. O zaman ülkenin en yaşlıları bana gelip, ayaklarıma kapandılar ve dediler ki: 'Efendimiz! Bizi mahvetme! Bizi uyruğun olarak kabul et. Biz de şimdiden sonra, sürekli olarak askerlerimizi ve arabalı savaşçılarımızı efendimizin emrine verelim. Bizde bulunan Hatti uyruklu kişileri de geri verelim. O zaman ben majeste, onları mahvetmedim; onları uyrukluğa aldım. Yıl kısaldığı için (yani kış yaklaştığı için), Azzi ülkesini düzene sokamadım, fakat Azzi insanlarına ant içirdim. Sonra Hattuşa' ya döndüm ve kışı Hattuşa' da geçirdim… ilkbaharda, Azzi'yi düzene sokmaya gidecektim. Ama Azzi halkı majeste 'nin geldiğini duyunca, bana (birini) gönderip şu haberi verdiler: 'Sen, efendimiz, bizi bir kez mahvettiğin için, ey efendimiz, tekrar gelme. Bizi uyrukluğa al'…Bana uyruğumdan 100 kişiyi geri verdiler. Ben de Azzi'ye gitmedim ve onları uyruğuma kabul ettim. Bu yıl başka sefere çıkmadım ve Ankuwa'ya gidip orada kışı geçirdim.*"

Hititler için, devamlı bir tehlike olan Hayaşalılar, bu planlı ve başarılı seferlerden sonra Hayaşa ülkesi, Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Fakat Hayaşalılar tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Biz bunu, Hitit kralı Tuthalya IV (M.Ö. 1250-1220) zamanına ait bu kayıttan anlamaktayız;

> *"Azzi (=Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması"*

konusunda kesin emir vermiş olduğu cümlesinden anlamaktayız (Forrer, 1931: 22).

Daha sonraki dönemlerde gerek Hitit gerekse çağdaş diğer Ön Asya devletlerinin kayıtlarında Azzi-Hayaşa ismine sıkça rastlanmaz (Goetze, 1928: 34; Cornelius, 1973: 193).

3.3. DAİA(E)Nİ /DİAU(E)Hİ

Doğu Anadolu'nun tarihi coğrafyası ve siyasi tarihi ile ilgili ilk yazılı bilgileri Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Asur Kralı Salmanasar I M.Ö. 1274 yılına ait sefer kaydında "Uruatri Ülkesi"nin kendisine karşı ayaklandığından bahseder.

"...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun'u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç gün içinde efendim Asur'un ayağına getirdim..." (Luckenbill, 1968: 144; Grayson, 1972: 81 vd.).

Tiglet-Pleser I yıllıklarının birinde 23, bir diğerinde ise 60 "Nairi Ülkesi" kralını yendiğinden söz etmektedir. Tahta yeni çıkan kral, Asur' daki Anu-Abad tapınağının köşesine yerleştirilmiş ve dört kil prizmadan oluşan, aynı zamanda saltanatının, ilk beş yılına ait bilgi veren meşhur "Prizma Yazıtı" nda, Nairi ülkesinin bağımsız yirmi üç kralına karşı yapmış olduğu seferden şu şekilde bahsetmektedir:

*".....Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın –verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı... (*Luckenbill, 1968: 236).

Asur Kralı Tiglet-Pleser'in "Yoncalı Yazıtında" ise Daiaeni tekrar karşımıza çıkar:

"Tiglet-Pleser, güçlü kral, Asur ülkelerini kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi Ülkesinin fatihi, …" (Ceylan, 1994: 1829).

Yazıtlarda geçen "Yukarı Deniz" in tarihçiler tarafından Van Gölü olduğu kabul edilmektedir. Asur kaynakları, M.Ö. XII. yy'dan başlayıp IX. yy. ortalarına kadar Nairi'den bahsederken, Daiaeni'ye pek yer vermezler. Bu dönemde Asur Devleti'nde meydana gelen iç karışıklıklar, Asur Devleti'nin genişleme politikasını yavaşlatmıştır.

Asur Devleti, Salmanassar III ile beraber tekrar yükseliş ve yayılma dönemine girmiştir. Krallığının üçüncü ve on beşinci yıllarında Salmanassar III (M.Ö. 856-844) Daiaeni/Daiaeni'ye kadar uzanan coğrafyaya sistemli seferlerde bulunmuştur. Bu seferlerin ilkinde, M.Ö. 856 yılında, sefer yolundaki sarp dağları ve yolları nasıl aştığını anlatır:

"……Suhme topraklarından hareket ettim. Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım…… (Luckenbill, 1968: 604)*".*

Nairi'ye yaptığı sefer sırasında, Fırat'ın kaynağına doğru ilerleyerek Urartulu Aramu'nun ülkesini yağmaladığını ifade etmektedir (Luckenbill, 1968: 660; Pehlivan, 1991a: 27 vdd). Salmanasar III 15. Saltanat yılına ait bir sefer kaydında, Daiaeni kralını haraç ve vergiye bağladığını ifade etmektedir.

"Urartulu Arame'nin köyleriyle Fırat'ın kaynağına kadar savaştım, Bozguna uğrattım. Ateşe verdim. Sonra tanrılarımı götürdüm (ve). Orada tanrım Asur'un silahlarını yıkadım. Daiaeni kralı Asia ayaklarıma kapandı. Ondan haraç ve vergi aldım. Kraliyetimin simgesi olan zafer stelimi onun kentinin ortasına diktirdim…"(Luckenbill, 1968: 604 vd.).

M.Ö.860-840 tarihlerinde, Salmanassar III'ün sefer kayıtlarında adına rastlanan Aramu-Arame'nin liderliğinde Arzaşkun bölgesinde kuruluş sürecini tamamlayan Urartu Krallığı (Tarhan, 1978: 61; Sevin, 1979: 5; Tarhan, 1982: 86; Çilingiroğlu, 1984: 13 vd.; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994a: 29 vd.) kayıtlarında da Daiaeni ismi, karşımıza Diauehi olarak çıkmaktadır.

Urartu Kralı Menua'nın bırakmış olduğu Yazılıtaş yazıtında:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Šašili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Šešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupuršini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin"

(Sayce, 1882: 30; Alişan, 1890: 539; Lehmann-Haupt, 1928-35: 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: 36; König, 1967: 23; Pehlivan, 1984: 86-87; Pehlivan, 1991a: 34; Payne, 1995: 40; Ceylan, 2002b: 14-15; Ceylan, 2005a: 26; Payne, 2006: 68 vd.; Kozbe-Ceylan, 2008). Menua, Diauehi ülkesinin başkentini (Şaşilu) ele geçirmiş ve Diauehi kralı Utupurşi(ni)'yi esir almıştır. Urartu kralı Menua, ayrıca Tuşpa'ya bol miktarda ganimet ve tribut/haraç ile dönmüştür (Melikişvili, 1950: 34/4: 31; Pehlivan, 1991a: 34 vd; Çilingiroğlu, 1997: 32 vd.).

Urartu Kralı Argişti I döneminde de Diauehi, Urartu Devleti için sorun oluşturmaya devam etmektedir. Argişti I'in saltanatının ana yıllıkları olarak kabul edilen "Horhor Yazıtları" nda Diauehi seferleri ile ilgili olarak şu ifadeler mevcuttur:

"...Argişti şöyle der;

Hükmeden yüce tanrı Haldi'ye (muzaffer olmak için) yalvardım... bunu takip eden yılda ikinci kez askerlerimi topladım. Ben, Diauehi Ülkesi'ne kralı Mannudubi'ye karşı ilerledim... Diauehi kralını yerinden ettim. Şiriazi Ülkesini aldım, köyleri yaktım, kaleleri yıktırdım... Ben Diauehi kralına boyun eğdirttim. Onu haraç ödemeye zorladım. 41 mina altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır. 1000 eyerli at, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 küçük boynuzlu sığır..." (Melikişvili, 1960: 128; Konıg, 1955: 81; Çilingiroğlu, 1997: 35).

Argişti I'den sonra ki dönemlerde yazılı kaynaklarda Diauehi adına rastlanmadığı bilinmektedir (Pehlivan, 1984: 89).

Asur kaynaklarında M.Ö.1274 yılında geçen Daiaeni'nin, yaklaşık 300 yıl sonra, Urartu krallarından Menua (M.Ö. 810-786) ve Argişti I (M.Ö. 786-764) in Karasu Havzası'nın kaynak bölgesine doğru yapmış oldukları sefer yazıtlarında Diauehi/Diauhi olarak geçmesi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu iki ismin lokalizasyonu konusunda bilim adamlarınca bir takım görüşler ortaya atılmıştır.

Melikişvili, M.Ö. II. bin sonlarından, Urartu'nun kurulduğu zamana kadar, Asur saldırılarına rağmen varlığını koruyan ve bağımsızlığını sürdüren tek gücün "Diauehi Krallığı" olduğunu söylemektedir. Ayrıca Melikisvili, bu krallığın, Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ve Urartu kaynaklarında da Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) şeklinde geçtiğini ve dolaysıyla bu iki ismin ve iki krallığın aynı ad ve aynı siyasi oluşumu ifade ettiğini belirtmektedir. Daiaeni krallığının yerini Karasu Havzası'nın kaynak bölgesi, Erzurum ve çevresi ve Güney Gürcistan ile sınırlandırmaktadır (Pehlivan,1991a: 28; Melikishivili, 1960: 26).

Tiglet-Pleser I ve Salmanassar III kayıtlarında geçen Daiaeni ile Urartu kayıtlarında geçen Diauehi aynı olduğunu iddia eden Diakonof, ülkeyi Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesiminde kalan topraklara lokalize eder (Diakonof, 1951: 277: 45; Pehlivan, 1991a: 29). Russel ise, Urartu'nun Daiaeni ile yan yana olduğunu belirterek ve Tiglet-Pleser'inYoncalı Yazıtındaki coğrafi bilgilere dayanarak Daiaeni ve Diauehi krallığını Fırat'ın kaynak bölgesine lokalize eder (Russel, 1984: 186-187).

Bu konu hakkındaki farklı görüşleriyle dikkat çeken Burney de Daiaeni'yi Yoncalı Yazıtına dayanarak Malazgirt-Bulanık Ovası'na yerleştirir. Asur Kralı Salmanassar III'ün seferinden sonra kuzeye göç ederek daha sonra Urartu kayıtlarında karşımıza çıkan Diauehi halkı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Diauehi ülkesinin çekirdek kısmı Aşkale-Tercan arası bölgedir. Yine Burney, Yukarı Pasin Ovası'nın da bu çekirdek bölgeye dâhil edilmesi gerektiği görüşünü savunur (Burney, 1966: 50 vd.; Burney-Lang, 1971: 137 vd.).

Bölgede kapsamlı araştırmalarda bulunmuş olan Pehlivan ise, adı geçen bölgenin doğal yollarını, stratejik durumunu ve verimli toprak yapısını dikkate alarak Daiaeni/Diauehi krallığının yayılma alanını, Aşağı Pasin adı verilen Horasan ve

Sarıkamış bölgesi ile Aşkale Havzası arasına yerleştirmektedir (Pehlivan, 1991a: 30 vdd.). Fakat Pehlivan bu görüşünü ilerleyen zamanlarda genişletmiş, Daiaeni'nin M.Ö. XIII. yy'dan, M.Ö. VIII. yy ortalarına kadar kesin olarak Urartu Devletine bağlandığı zamanı temel alıp kuzeyde Çoruh Vadisi'nin, güneyde ise Erzincan- Varto arasında kalan toprakların Daiaeni'nin yayılım alanı içerisinde olduğunu ifade etmiştir.

3.4. URARTU DEVLETİ

M.Ö. IX. yy'dan itibaren Yakındoğu tarihinde önemli bir rol üstlenecek olan Urartu Devleti ile ilgili ilk bilgilerimiz, M.Ö. XIII. yy'ın başlarına kadar uzanır (Çilingiroğlu, 1994: 1).

Asur kralı Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak, 1274 yılında yazdırdığı kitabesinde Urartu'ya, eski Asurca şekli ile Uruatri, karşı bir sefer yaptığını, 8 memleketi zapt ederek 51 şehri tahrip ettiğini belirtmektedir (Erzen, 1984: 24 vd.).

Urartular, M.Ö. IX.-VI. yy'lar arasında batıda Fırat Nehri, doğuda İran-Azerbaycan, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyini de içine alan geniş bir bölgeye hâkim olarak, doğunun büyük ve güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir (Salvini, 2006: 7). Etrafı yüksek dağlarla çevrili küçük tarım alanlarının bulunduğu Urartuların ana yurdu, Van Gölü Havzasıdır (Çilingiroğlu, 1997: 12). Piotrovski, Asur yazıtlarında geçen 'Yukarı Deniz' adlandırmasının Karadeniz olabileceğini, Nairi denizinin ise Van Gölü olması gerektiğini söylemiştir (Piotrovski, 1969: 44).

Urartu tarihi genel hatlarıyla iki ana evreye ayrılmaktadır. Bu ayrım her iki ana evrenin siyasi ve kültürel bakımdan, yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir. M.Ö. XIII. yy'ın başları ve M.Ö. IX. yy'ın ilk yarısı arasındaki dönem yoğun Asur tehlikesi ve saldırıları karşısında feodal beylikler tarafından oluşturulmuş, Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının egemen oldukları dönemdir. Urartu'nun "Proto Tarihi" olarak düşünülen bu dönem, Tarhan tarafından Urartu'nun "Arkaik Çağı" olarak adlandırılmıştır. İkinci ana dönem ise M.Ö. IX. yy'ın ikinci yarısı- M.Ö. VI. yy başları arasındaki devre, feodal beyliklerin birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturduğu dönemdir (Tarhan, 1986: 70 vd.).

Federal bir yapıya sahip olan Hurri-Mitanni Devleti, merkezi otoritenin zayıflamasıyla çeşitli beyliklere bölünmüştür (Erzen, 1992: 24 vd.). Piotrovski, Mitanni Devleti'nin yıkılışından itibaren Asur'un kuzeydeki dağlık bölgelere yönelik baskıyı arttırmasının bu bölgelerdeki Hurri kökenli yayla kavimlerinin Asur'a karşı birleşmesiyle sonuçlandığını iddia eder. Asur yazıtlarında önceleri 'Uruatri' olarak tanımlandığını söylediği bu ortak oluşumun, Asur kralı Tiglet-Pleser I döneminden itibaren yazıtlarda Van Gölü Bölgesini de içine alacak şekilde genişleyerek, 'Nairi Ülkesi' olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Nairi Ülkesi'nin sınırlarının güneyde Güneydoğu Anadolu Toroslardan kuzeyde Karadeniz kıyılarına kadar olan geniş bir alanı kapsadığını söyler. M.Ö. IX. yy'ın ilk yarısında Asur kralı Asurnasirpal II döneminden itibaren yazılı kaynaklarda bahsedilmeye başlayan '*Urartu*' kelimesinin '*Nairi*' ile aynı anlamda kullanılmaya başlandığını ve artık etnik anlamda bir tanımlamaya dönüştüğünü belirtir (Piotrovski, 1969: 44).

Asur Devleti, Hurri prensliklerini hâkimiyeti altına almaya çalışırken, bu prenslikler de aralarında bir birlik oluşturarak Asur'a karşı koymaya çalışmışlardır. Bu şekilde Asur belgelerine göre M.Ö. XIII. yy'da Van Gölü çevresinde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında bir mücadele başlamıştır. Urartu feodal beyliklerin bir siyasi birliğin etrafında toplanması ancak M.Ö. IX. yy'ın ortalarında mümkün olmuştur. Lutipri oğlu Kral Sarduri I (M.Ö.840-830) gerçek manada Urartu devletini kurduğu gibi Tuşpa'nın yani bugünkü Van kalesinin de kurucusu olmuştur. Sarduri, Tuşpa sitadelinin batı ucunda yer alan 'Sardur Burç' yapısındaki ilk Urartu yazıtlarında kendisini "Nairi Ülkesinin Kralı" olarak tanımlamaktadır (Erzen, 1992: 24; Payne, 2006: 17; Salvini, 2008: 95 vd.).

Asur tahtına geçen Salmanassar III (M.Ö.858-824) döneminde 'Urartulu Aramu' ismi kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından bu isim, ilk Urartu kralı olarak kabul edilmektedir (Luckenbill, 1926: 213-214). Daha sonra tahta farklı bir sülaleden gelen Sarduri I (M.Ö.840-830); onun oğlu İşpuini (M.Ö.830-820), Menua (M.Ö.810-785/780), Argişti I (M.Ö.785-780-760) ve Sarduri II (M.Ö.760-730) dönemlerinde Urartu Devleti en parlak dönemini yaşamıştır (Sevin, 1999, 162-163). Urartular, M.Ö. 810-764 yıllarında gerçekleştirilen askeri ve mimari alandaki yeniliklerle Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir (Çilingiroğlu, 1994: 55). Urartuların, önemli bir güç haline geldikleri bu dönemde, kuzeye ve

kuzeydoğuya açılmalarına önemli bir engel olarak Diauehi bulunmaktaydı. Diauehi; Pasinler, Aşkale ve Erzincan gibi verimli ovaları elinde tutuyordu. Bu nedenle Urartular M.Ö. IX. yy'ın sonlarında Diauehi üzerine iki önemli sefer düzenlemiştir. Bu seferler, Menua ve oğlu Argişti I'in ortak krallığı sırasında gerçekleştirilmiştir. Menua, Diauehi' nin başkenti Şaşilu'yu ele geçirerek kral Utupurşi'yi esir etmiş ve bol miktarda tribut (vergi) elde etmişti. Menua, Diauehi'nin kıymetli mal varlığını Urartulara kazandırdığı bu seferine devam ederek, Diauehi'ye bağlı Şeşeti ülkesi sınır kenti Zua'da seferini tamamlamıştır. Argişti I döneminde ise Diauehi ve çevresi kesin olarak Urartu'ya bağlanmıştır. Yönetimine de merkezden gönderdiği "EN-NAM" adı verilen valileri getirmiştir. Bundan sonra Urartu kaynakları Diauehi'den bahsetmezler (Pehlivan, 1991b: 34; Çilingiroğlu, 1997: 32 vd.).

Urartu Devleti, Diauehi tehdidini ortadan kaldırdıktan sonra, Doğu Anadolu'da kendisine karşı koyabilecek hiçbir güç kalmamıştı. Urartular kurdukları şehir ve kalelerle, Karasu-Aras depresyonunun zengin ovalarından fazlasıyla yararlanmıştır. Horasan- Pasinler-Erzurum-Aşkale ve Erzincan ovalarındaki yerleşmeler bunu açıkça belgelemektedir. Urartular tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin zengin yer altı kaynaklarından da yararlanmışlardır. Aynı zamanda Karasu-Aras yolu üzerinde yer alan kalelerle askeri ve ticari yolu denetimleri altında tutmuşlardır. Böylece bölgenin ticari gelirlerinden de istifade etmişlerdir (Pehlivan, 1991b: 42-43).

Rusa II'nin ölümü üzerine Urartu tahtına oğlu Sarduri III (M.Ö. 645-635) geçmiştir (Erzen, 1984, 31-41). Babasının politikasını takip eden Sarduri III, Asurbanipal'e elçiler göndermiş yardım talebinde bulunmuştur. Rusa II'nin ölümünden sonra Urartular, Ön Asya'daki güçlerini büyük oranda kaybetmişlerdir. Buna paralel olarak Asur Devleti'de M.Ö. 650'lerde eski gücünü kaybetmeye başlamış ve gittikçe güçlenen Medler karşısında zor durumda kalmıştır.

Medler ve İskitler bir ittifak kurarak ünlü Ninova kentini Asurlardan almış, Asur kralı Asurbanipal Harran Ovasına çekilmiştir. M.Ö. 605 yılında ise Kargamış'ın düşmesiyle Asur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır.

Bu durum Ön Asya'daki dengeyi değiştirmiş, başta İskitler ve Babil gibi önemli politik güçlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Babil kronikleri, İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu sınırlarına yaklaştıklarını, Yukarı Dicle havzasındaki Urartu bölgesini

hâkimiyetleri altına aldıklarını göstermektedir. Bunun en belirgin delilleri de Çavuştepe ve Karmir-Blur kazılarında ele geçirilmiştir. Bu kazılarda İskit silah ve eserlerinin bulunması Urartuların İskitler tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır.

Urartu ile ilgili son bilgiler Eski Ahit'te geçer. Yeremya, Kral Zedekiah'ın 4. yılında, M.Ö. 594, Urartu, Mannea, İskit ve Medler'in Babil üzerine saldırmasını ister. Urartu adı bu tarihten sonra Yakındoğu yazılı kaynaklarında görülmemektedir (Çilingiroğlu, 1997: 47)

İskitler, Urartuları yıktıktan sonra Suriye ve Mısır'a doğru inmişlerdir. M.Ö. VI. yy'ın başında Urartu ülkesi: Medler ve Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş, sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medlerin hâkimiyetinde kalmıştır (Belli, 1982: 207).

Urartu Kral Listesi

Aramu (M.Ö. 850-840)

Sarduri I (M.Ö. 840-830)

İşpuini (M.Ö. 830-810)

Menua (M.Ö. 810-786)

Argişti I (M.Ö. 786-764)

Sarduri II (M.Ö. 764-735)

Rusa I (M.Ö. 735-714)

Argişti II (M.Ö.714-685)

Rusa II (M.Ö. 685-645)

Sarduri III (M.Ö. 645-635)

Sarduri IV (Erimena) (M.Ö. 635-625)

Rusa III (M.Ö. 625-609)

Rusa IV (M.Ö. ..?-585)

3.4.1. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.4.1.1. Mimari ve Sanat

Urartuların kurulduğu bölgenin coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda, Urartu öncesi dönemde herhangi bir planlı yapılaşma ve örgütlü bir ekonominin olmadığı gerçeği ortaya çıkar. Urartu'nun bölgenin sert iklim şartlarını ve kayalık-dağlık yapısını dikkate alarak ele geçirdiği ülkeleri ancak başlarına birer vali atamak suretiyle bir idari mekanizma kurduğu görülür (Salvini, 2006: 134). Urartu Devleti, birçok valiliklere ayrılmış bir çeşit memur devleti gibidir. Vilayetlerde her çeşit erzak ve malzeme krallığın hizmetine hazır halde bulundurulurdu. Urartu'nun sınır bölgelerinde, krala bağlı beylikler yer alırdı. Bu beylikler krala vergi verirken, iç işlerinde bağımsızdılar.

Urartular, bilinçli bir şekilde bölge planlamacılığı yapmışlardır. Fethettikleri yerleri tarım ve hayvancılık açısından mamur edip, sulama kanalları, savunma amaçlı kale ve dini yapılarla ele geçirdikleri bölgeleri imara ve bayındırlık faaliyetlerine açık hale getirmişlerdir (Tarhan, 2000: 191 vdd.).

Urartu kale mimarisinin temel yapı taşı bazalt-andezit ve kalkerden oluşmaktadır. Yaygın olarak kullanılan bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap malzemeler sadece hatıllarda kullanılmamış, aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri içinde de yer almıştır. Urartu kaleleri genellikle, 2-3 m'lik taş temeller üzerine 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1983: 37). Kaleler, bazen tek bazen çift sıra surla çevrili olabilir. Bu surların bazen bir tepenin üstüne yakın bir yere yapıldığı bazen de kalenin bulunduğu tepenin eteğine yakın bir yere yapıldığı görülmüştür. Urartu kalelerinin, genellikle yüksek tepelere yapıldığı anlaşılırken, Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi, yolları veya maden yataklarını kontrol edebilmek için de inşa edildiği görülür (Belli-Ceylan, 2005: 175 vd.).

Urartu mimarlığının önemli yapılarından biri de tapınaklardır. Urartu tapınakları, genellikle kare planlı, kare cellalı ve kule tipi yapılardır. Ancak günümüze kadar ayakta kalmayı başaran, bir Urartu tapınağı söz konusu değildir.

Urartu Krallarının Doğu Anadolu'ya altın çağını yaşatan faaliyetlerinin başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelir. Krallar bıraktıkları yazıtlarda da bu eserleri hakkında bilgi vermiştir. Rusa barajı yazıtında:

"Birçok iyi eser yaptım. Derelerin ve kaynakların suyunu bir gölde biriktirdim. Buna Rusa Gölü adını verdim. Orada Rusahinili şehrine bir kanal açtırdım…"

ifadeleri yer almaktadır.

Bu sulama yapılarıyla tarım, hayvancılığın yanında ekonomik bir güç olmaya başlamıştır. Baraj gölet ve sulama kanallarından alınan sular, küçük ova ve vadilerde yapılan tarıma can vermiştir. Urartu Devleti'nin "Hidrolik Uygarlığı" olarak anılmasını sağlayan bu yapıların % 35'i bölge deprem kuşağında olmasına rağmen günümüze kadar ulaşmış ve işlevlerini sürdürmüştür.

Urartu Devleti'nin sulama tesislerindeki başarısında, hiç şüphesiz madencilikteki ustalıkları etkili olmuştur. Demirden yapılan çalışma aletleri baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp taşın çıkarılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük rol oynamıştır. Yine demirden yapılan kazma ve kürekler, kilometrelerce uzaklıktaki sulama kanallarının açılmasında, milyonlarca metreküp toprağın kazılıp atılmasında, kanal baraj ve göletlerin yapılmasında kullanılmıştır. Bu yapılara Menua/Şamran Kanalı, Rusa Barajı, Süphan Barajı, Memedik Gölet'i örnek olarak gösterilebilir (Belli, 1996: 632 vd; Belli, 2000: 394 vd.; Belli, 2011: 453).

Urartu Krallığı'nın maden üretme ve işleme açısından çok önemli bir konuma gelmiş olduğu görülmektedir. Kazılarda demir, bakır, altın gümüş ve tunçtan üretilen eserler ortaya çıkarılmıştır. Van Gölü Havzası ve civarında zengin demir yataklarının olduğu bilinmektedir. Demirden yapılan eserlerin çokluğu demirin yoğun olarak üretildiği ve kullanıldığının bir göstergesidir. Urartular, demirin yanı sıra bakır ve tuncu da yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Demirden ve tunçtan yapılan madeni eşyalar Urartu kalelerindeki yöneticiler denetiminde estetik bir anlayışla şekillendirilerek bol bir şekilde üretilmiştir. Özellikle tunç eşyalar Urartu sanatının oldukça önemli bir kısmını oluşturmuştur. Gerek yönetici kesim gerekse halk kesimi tarafından yoğun bir şekilde kullanılan tunç alaşımı, sadece madeni silahların değil Urartu takı sanatının da önemli bir bölümünü oluşturmuştur (San, 2005: 73). Adak Levhaları (Sevin, 2005: 93), Ordu'nun savaş gereksinimlerini karşılayan; kılıç, kalkan, miğfer, ok uçları, kemerler, at koşum takımları (Von Loon, 1966: 121 vd.) ile süsleme ve takı sanatına ait küpeler,

bilezikler, süs iğneleri ve fibulalar gibi birçok sanat eseri Urartu'nun bu alandaki becerisini ortaya koymaktadır.

Urartu Devleti'nin kullandığı madenleri üç bölgeden temin ettiği bilinmektedir. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde edilmekteydi. İkinci bölge, Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Urartuların üçüncü maden bölgesini de, Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi oluşturuyordu (Belli, 2000: 372). Buradan da yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu (Belli, 1985: 372).

Urartular ayrıca çanak-çömlek işçiliğinde de önemli eserler meydana getirmişlerdir (Von Loon, 1966: 131). Urartuların gündelik yaşamına ilişkin olarak yapılan, kırmızı renkli çanak çömleklerin yanı sıra bezemeli vazolar ve çeşitli şekillerdeki riton eserler Urartuların keramik işleme sanatındaki hünerlerini sergilemektedir (Von Loon, 1966: 29 vdd.). Sosyal sınıf ayrılığına dayanılarak yapılan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup "Bianili" olarak adlandırılırlar. Bianili olarak yapılan bu keramiklerde, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak görülen formlardır. Halk için yapılan keramikler ise aynı teknikte yapılmasına rağmen daha sade ve daha basit tarzda olup devetüyü ya da pembe renkte üretilmişlerdir. Urartu halkının günlük hayatta kullandıkları keramikler, genelde sıradan bir eşya olarak görüldüğü için herhangi bir sanatsal endişe taşımadan imal edilmişlerdir (Salvini, 1995: 140). Saray efradı ve halk için üretilen keramiklerden başka, bir de ürünleri depolama vazifesi için yapılan büyük çaplı pitoslar yapılmıştır. Kalın ağızlı ve oldukça büyük olan bu pitosların üzerine aldığı miktar ve ölçüleri hiyeroglif veya çivi yazısıyla yazılmıştır. Hayvan motifli tutamaklar, ritonlar dini amaçlı düşünülmüş olan diğer sanatsal eserledir (Sevin, 2005: 104 vd.).

Urartu sanatında heykel ve kabartma eserlerin sayısı oldukça azdır. Van'dan Gürcistan'a götürülen insan heykeli, tek örnektir. Alaköy (Van) yakınında bulunan Garibin Tepe'de yapılmış üç aslan protomu, Urartu plastik sanatında anıtsal hayvan heykellerinin varlığını kanıtlamaktadır. Urartu kabartma sanatının en önemli eseri şüphesiz Adilcevaz Kabartması'dır. Bu kabartma, Adilcevaz'da Ortaçağ'da iskân gören

bir kale de tespit edilmiştir. Kabartmada bir boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Teişeba betimlenmiştir. Ayrıca Van Müzesi'nde yer alan taş bir savaş arabası kabartması da bulunmaktadır. Fildişi sanatı, Urartularda yaygın bir sanat kolu değildir. Nadir örneklerine Erzincan-Altıntepe ve Van-Toprakkale'de rastlanır. Doğu Anadolu dışında, Karmir-Blur Kalesi'nde de fildişi eserlere rastlanılmıştır. Bu kalelerin yapım tarihleri dikkate alındığında Urartularda fildişi sanatının, M.Ö. VIII. yy sonu ile VII. yy'ın ilk yarısında kullanıldığı anlaşılır (Ceylan-Topaloğlu, 2008: 32).

3.4.1.2. Ulaşım

Doğu Anadolu'nun yol sistemi, bölgenin jeomorfolojik yapısıyla yakından ilgilidir. Temel yapıyı tektonik olaylar ve daha sonraki rüzgâr veya akarsu erozyonlarına bağlı olarak şiddetli kıvrımlar ve kuvvetli eğilimler oluşturmuştur. Bunun yanı sıra uzun ve sert geçen kışlar bölgede doğal yollar dışında ulaşımı adeta imkânsız kılmaktadır (Ceylan, 2008: 43). Doğu Anadolu yüksek yaylasında yılın en az dört ayının karlarla kaplı olmasının yanı sıra, birbirine paralel uzanan sık ve yüksek dağlar da ulaşım sistemini zorlaştıran coğrafi etmenleri oluşturmuştur.

Urartu Devleti her şeyden önce Doğu Anadolu yüksek yaylasında ilk kez gerçekleştirmiş olduğu ulaşım ağı ile dikkat çeker (Belli, 1982:178 vd.). Devlet tarafından yaptırılan yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil, aynı zamanda Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyası'nın da en eski ve düzenli yollarını oluşturmaktaydı. Urartu Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim koşullarına ve engebeli arazi yapısına uyum sağlayarak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde, yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi olmuştur (Belli, 2007: 342 vd.).

Urartu Devleti'nin yol sistemini kurmasındaki amaçlardan birisi şüphesiz yönetimdir. Askeri fetihlerle kazanılan toprakların devlete katılması, idari teşkilatlanmayı gerektirmiş ve böylece vilayetlere bölünen ülke valiler tarafından idare edilmiştir. Bugün de birçok yerde kalıntıları görüldüğü üzere, askeri, iktisadi ve ticari bakımdan önemli olan noktalarda kaleler inşa edilerek, askeri güvenlik sağlandığı gibi, bu kaleler yol şebekeleri ile birbirlerine bağlanmak suretiyle birer idare, kültür ve ticaret merkezi olmuşlardır (Erzen, 1984: 30).

Urartu ulaşım ağının merkezini hiç şüphesiz başkent Tuşpa oluşturmaktadır. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yolların

merkezinde başkent Tuşpa vardı. Böylece Tuşpa, hem güvenliği hem de ticareti elinde tutabiliyordu. Urartu, oluşturduğu yollara günümüz kervansaraylarının belki de ilk örneklerini oluşturan istasyon niteliğinde konaklama merkezleri inşa ettirmiştir. Solhan ilçesinden başlayıp Harput'a kadar uzanan yol üzerindeki Zulümtepe, Bahçecik, Norşuntepe bu konaklama merkezlerine birer örnektir (Sevin, 1989: 458 vd.).

Urartu Devletinin çoğu günümüze kadar ulaşmış olan yolları üç ayrı güzergâh olarak anlatılabilir. Başkent Van'dan başlayarak devam eden üç ayrı yoldan ilki, araştırma bölgemiz olan Narman'ın güneyinden geçen Tuşpa-Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu'nun Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoluydu. İkinci yol ağı, Tuşpa-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-Aras Vadisi-Kafkasya yoludur. Bu yol da Urartu ekonomisi için oldukça önemliydi. Bölgeye yapılan sayısız askeri sefer sonucunda sayıları on binlerle anılan büyükbaş ve küçükbaş hayvan, ganimet olarak ele geçirilerek krallığın merkezi bölgesine getirilmiştir. Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Bu yol da Urartu Devleti'nin doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının, taşıdığı değerli taşların merkeze ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldu (Belli, 1977: 413).

Urartu ulaşım ağına, Urartu ekonomisi anlayabilmek açısından daha ayrıntılı bir şekilde bakmak gerekmektedir.

1. Tuşpa-Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan

Urartu Kralları arasında en çok yol yaptıran yöneticiler arasında, Menua (M.Ö. 810 -786) gelmektedir. Bu kral döneminde devletin genişleme siyasetine uygun olarak bilinçli ve düzenli yollar yapılmıştır. Tuşpa'dan başlayan Erciş- Patnos-Tahir Gediği-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan yolunun ilk güzergâhı bu kral döneminde yapılmıştır (Belli, 2000: 412 vd.). Kral Menua yaptırdığı yollar sayesinde hem çeşitli bölgeleri devletin topraklarına katmış, hem de yolun önemli yerlerine çivi yazılı steller diktirmiştir (Belli, 2007:348 vd.).

Daha sonra Urartu krallarından Argişti II (M.Ö. 714-685) döneminde Erzincan'ın 10 km doğusuna Altıntepe Kalesi'nin kurulmasıyla bu yol çok daha fazla önem kazanmıştır. Erzincan'ın kuzeyindeki zengin maden yataklarından yapılan üretim, Urartu Devleti'nin ekonomisi için büyük bir önem taşımaktaydı. Orta Anadolu

Bölgesine açılan bu yol, Urartu Devleti'nin aynı zamanda ticaret yoluydu. Bu önemli yol, Urartu'nun yıkılışına kadar öneminden hiçbir şey kaybetmeden kullanılmaya devam etmiştir (Belli, 2007: 348 vd.).

2.Tuşpa-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Doğubayazıt-ArasVadisi-Kafkasya Yolu

Tuşpa'dan başlayarak, Aras Irmağı'nın kuzeyinde Kafkasya'ya ulaşan iki ayrı güzergâh bulunmaktadır; bunlardan ilk yol Kalecik-Yeşilsu (Amik)-Piltan Düzlüğü-Sakaltutan-Derebey ve Çalpan Düzlüğünü geçtikten sonra, Muradiye (Bargiri) Ovası'ndaki Körzüt Kalesi önlerine ulaşır. İkinci yol birinci güzergâha kıyasla hem daha kısa, hem de daha elverişlidir. Tuşpa'dan kuzeydoğu yönüne doğru uzanan yol, Kıratlı (Lamizgert) Kalesi-Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'nin önünden geçtikten sonra, Erçek Gölü'nün doğusundan kuzeye yönelerek Körzüt Kalesi önlerine ulaşır (Belli, 2007:350).

Tuşpa'dan başlayan, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'nin önünden geçerek Erçek-Özalp-Saray-Kotur Vadisi boyunca Kuzeybatı İran içlerine açılan bu yol, Urartu'nun doğuya açılan en önemli ticaret yoluydu. Doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan ticaret kervanlarının taşıdığı değerli taşlar, fildişi, parfüm ve çeşitli baharatlar, Urartu Devleti'nin merkezi bölgesine bu yol ile getirilmekteydi. Çünkü arazinin topografik yapısı, ulaşım için son derece elverişli özelliklere sahipti. Öyle ki arazinin bu elverişli özelliğinden dolayı, Cumhuriyet döneminde yapılan Van-İran tren yolu, kara yolu ile birlikte aynı güzergâhı izlemektedir (Belli, 2000:413).

Urartu Kralı Menua döneminde kurulan ünlü Körzüt Kalesi, kuzeyde Kafkasya ve doğudan da Kuzeybatı İran içlerinden gelerek, güneyde Urartu başkenti Tuşpa'ya ulaşan tarihi yolların birleştiği bir kilit noktasında yer almaktadır. Oldukça anıtsal bir görünüme sahip olan Körzüt Kalesi, güney ve güneybatı eteğinde geniş bir alana yayılan Aşağı Kent ile birlikte, bölgenin en önemli ekonomik ve askeri yönetim merkezini oluşturmaktadır. Muradiye Ovası'ndan kuzeye açılan yol Muradiye Kalesi-Gönderme Boğazı-Çaldıran Ovası ve yörenin en önemli engebesi olan Tendürek Geçidi'ni (2225 m) aştıktan sonra, Doğubayazıt Düzlüğü'ne ulaşmaktadır. Bölgenin en büyük askeri ve ekonomik yönetim merkezi olan Doğubayazıt Kalesi, birçok yönden gelen tarihi yolların bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Özellikle Hindistan-Afganistan- Kuzeybatı İran'dan gelen tarihi ticaret yolu, Doğubayazıt Kalesi önlerinden

batı yönüne doğru ilerleyerek Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan üzerinden Orta Anadolu içlerine, ya da Erzurum üzerinden Kuzey'de Trabzon Limanı'na ulaşmaktadır. Doğubayazıt Kalesi önlerinden kuzey yönüne doğru ilerleyen tarihi yol, bu yörenin en önemli geçidi olan Çilli Gediği'ni aştıktan sonra Iğdır Ovası ve Aras Vadisi'ne ulaşmaktadır. M.Ö. IX. yy'ın son çeyreğinden Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar kuzeyde Kafkasya içlerine açılan bu önemli tarihi yol, öneminden bir şey kaybetmeden yoğun olarak kullanılmıştır (Belli, 2007: 350 vd.).

3. Tuşpa-Anzaf Kaleleri-Erçek-Saray-Kotur-Kuzeybatı İran Yolu

Urartu Devleti'nin egemenliği altında bulunan Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne açılan tüm yollar, zorunlu olarak başkent Tuşpa ve Rusahinili'nin bulunduğu Van Ovası'na açılmaktaydı. Aslında Van Ovası yolların kesiştiği bir kavşak noktasında yer alacak elverişli bir coğrafi konuma sahip değildi. Tam tersine özellikle güneyde o dönemin en büyük süper gücü sayılan ve Urartuların can düşmanı olan Asur Krallığı'nın çok zor ulaştığı bir konumda yer almaktaydı (Belli, 2000: 409).

Tuşpa'dan kuzeydoğu yönüne doğru ilerleyen yol, Kıratlı (Lamizgert) Kalesi-Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'nin önlerinden geçtikten sonra, doğu yönünde engebesiz ve düz arazide ilerleyerek Aktaş Kalesi-Erçek-Özalp-Saray-Kotur Vadisi üzerinden Kuzeybatı İran içlerine ulaşmaktadır. Urartu'nun merkezi bölgesinin doğu yönünde Kuzeybatı İran Bölgesi ile bağlantısını sağlayan bu yol, askeri seferlerin yanı sıra, büyük ölçüde ticaret yolu olarak da kullanılmıştır. Özellikle arazinin topografik yapısının yol için çok elverişli olması sebebiyle, Urartu'nun yıkılmasından sonra da Pers, Selçuklu ve Osmanlı Devleti döneminde de bu güzergâh kullanılmaya devam edilmiştir (Belli, 2007: 353). Ayrıca M.Ö. IX. yy'ın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde, Urmiye Gölü'nün güney ve güneybatı bölgesinde yer alan Meişta kenti ve Barşua ülkesine yaptıkları seferde bu yolu kullanmış olduklarını, Erçek Gölü yakınındaki Karagündüz Yazıtı kanıtlamaktadır. Menua döneminde, Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Mannai ülkesine yapılan seferde aynı güzergâhın kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Van-Kotur anayoluna paralel olarak bir başka güzergâh daha bulunmaktadır. Erçek Gölü, Özalp ve Saray'ın kuzeyinde bulunan bu yol, Karasu Vadisi boyunca ilerlemekte ve Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Körzüt Kalesi ve Muradiye Ovası'na ulaşmaktadır. Asur Kralı Sargon II M.Ö. 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlediği 8. Seferinde, Özalp-Saray bölgesine karşılık olan Armarili Bölgesi'ndeki önemli Urartu kalelerini tahrip ettikten sonra, Karasu Vadisi boyunca ilerleyerek Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer aldığı anlaşılan Aidai eyaletine ulaşır. Gerek Van-Kotur anayolundan, gerekse Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısından gelerek Karasu Vadisi boyunca ilerleyen yollar, doğu yönünde Türk-İran sınırını belirleyen dağlar arasındaki Çilli ve Ekipçin Gedikleri'ni aşarak kaynağını Türk-İran sınırındaki derelerin oluşturduğu Akçay Vadisi'ne ulaşır. Akçay Vadisi boyunca kuzeydoğuya doğru ilerleyen yol, Urartu Kralları'ndan Rusa II tarafından Kuzeybatı İran'da kurulan Bastam Kalesi önlerine ulaşır. M.Ö. VII. yy'dan Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar bu güzergâh Urartu Devletinin merkezi ile Kuzeybatı İran Bölgesi arasında en çok kullanılan yollardan biri olmuştur (Belli, 1982: 182).

M.Ö. IX. yy'ın son çeyreğinden itibaren kullanılan bu önemli ticaret yolu, Urartu ekonomisinin can damarını oluşturmaktaydı. Doğuda Afganistan-Hindistan ve İran'dan ticaret kervanlarının taşıdığı değerli ve yarı değerli taşlar, kına, fildişi, çeşitli baharat ve koku maddeleriyle kalay, Urartu ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmaktaydı. Anadolu ve tüm Eski Ön Asya Dünyası'nda bulunmayan metallerin başında gelen kalayın bu elverişli yoldan getirilmesi, ticaret yolunun önemini arttırdığı gibi, Urartu bronz endüstrisinin de yaşamasını sağlamıştır.

Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra, aynı yol güzergâhı herhangi bir değişikliğe uğramadan Ortaçağ'da ve Osmanlı Devleti döneminde de ulaşımını sürdürmüştür. Özellikle Urartu ulaşım ağı, Pers Krallığı'nın ulaşım sistemini de büyük ölçüde etkilemiştir (Belli, 2007:353).

Urartu karayollarından günümüze kadar kalan en güzel ve etkileyici örnek, Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu karayolu ortalama 5.40 m genişliğinde yapılmıştır. Yer yer taş kaplamalı olan bu yol üzerinde neredeyse 25-30 km'de bir konaklama tesisi yer

almaktaydı. Bu yol sistemi hemen hemen bütün Urartu ülkesinde bulunmaktaydı (Sevin, 2003: 229).

3.4.1.3. Dil ve Yazı

Hurrilerin halefleri olan Urartular, birbirleriyle çok benzeşen bir dil kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bütün fiiller ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan kelimelerin büyük bir bölümü aynıdır (Belli, 1982: 196).

Urartuca birçok dille mukayese edilmiştir. Urartuca Türkçe gibi bitişken bir dildir. Başka bir deyimle bu dilde herhangi bir kelimenin isim olsun, fiil olsun sonuna eklenen eklerle manası değişmektedir (Balkan, 1985: 514 vd.). Urartuca; Akad orijinli olan çivi yazısı işaretlerinin, bir Akad dialekti olan Yeni Asur çivi yazısı versiyonuyla yazılmaktaydı. Örnek aldığı model gibi Urartu yazı sisteminde de; syllabogramlar (hece işaretleri), ideogramlar ve determinatif adı verilen belirteç işaretler bulunmaktaydı. Çivi yazısını kullanan tüm halklarda olduğu gibi Urartu Çivi yazısı da soldan sağa okunmaktaydı. Urartular kayalara ve taşlara yazıyı yazmadan önce muhtemelen satır çizgilerini yerleştirmekteydiler. Bu gelenek Urartu'ya özgü olarak görülmektedir. Yazıda kelimeler boşluklar bırakılarak birbirlerinden ayrılmaktadır (Melikişvili, 1971: 20). Kelimeler, satır sonunda bölünmemekte, bunun yerine bazı heceler arasında fazla mesafe bırakılmakta, ya da kelime aralarına fazla sayıda ünlü konulmaktaydı. Urartu metinlerinde yaygın olmamakla birlikte kelimelerin kısaltıldığı da görülür (Wilhelm 2004, 121).

Urartu'da yazı oldukça anıtsaldır. Bunu özellikle ülkenin tüm bölgelerine yayılmış olan ve varlıklarıyla neredeyse buranın sınırlarının krokisini çizen kaya yazıtları belgelemektedir (Salvini, 2006: 206).

Urartularda resmi veya ticari yazışmalar, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde işleniyordu. En önemli kitabelerini taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Bunlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300'ü geçmiştir. Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedilmektedir (Belli, 1982: 197; Salvini, 2006: 209).

Toprakkale, Altıntepe, Kayalıdere, Armavir, Çavuştepe, Bastam ve Karmir-Blur kazılarında tespit edilen büyük erzak küpleri ve yonca ağızlı testiler üzerinde bulunan hiyeroglifleri büyük bir bölümü çözümlenmiştir. Küpler üzerine çizilen kap, keçi postu, tulum ve çuval gibi resimler küplerin dolma kapasiteleri ile ilgili ölçüleri göstermektedir. Urartu Devletinin ilk dönemlerinde daha yaygın olarak görülen bu hiyeroglif yazısının, devletin gücünü yitirip zayıfladığı dönemde tekrar önem kazandığı görülmektedir. Bu da yazının gelişiminde ve kullanımında devlet gücü veya halka yansıması ile yani ekonomi ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir (Belli, 1982: 196 vd.).

Van Bölgesinde bilinen Körzüt, Köşk, Karahan, Muradiye, Dağönü, Kevenli, Hazine Piri Kapısı, Yukarı ve Aşağı Anzaf gibi Van çevresindeki yerlerde ortaya çıkarılan yaklaşık on beş Urartu yazıtı ile ve Van Bölgesi dışında kalan Kars-Hanak yazıtı, Ağrı-Pirabat yazıtları ile Urartu yazısı hakkındaki bilgiler giderek artmaktadır. Urartu yazıtlarının sayısının kısa sürede artması ile Urartu dilinin hem gramatiksel özellikleri ve kelime haznesi açısından yeni kazanımlar sağlanmış, hem de Urartu tarihinin karanlık bazı kesimlerine de ışık tutulmuştur. Örnek olarak Pirabat Yazıtı; Ağrı ili'nin Eleşkirt ilçesine bağlı Pirabat köyünde Nezih Başgelen tarafından, ikincil malzeme olarak ev ve bahçe duvarlarında kullanılmış bir tüm yazıt ve iki yazıt parçası saptanmıştır. Bunlardan tüm olan yazıtın, biçim bakımından bir yapıda orthostat olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Topaloğlu, 2006: 89).

3.4.1.4. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu Dini hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birine sahip olan Piotrovskiy, Urartu Devleti dinini incelemek için iki çeşit kaynağın olduğunu belirtmiştir: Çiviyazılı vesikalar ve Kabartmalar.

Bu kaynaklar ayrıntılı olarak incelendiğinde, resmi Urartu dini ve halk inanışları hakkında bilgiler elde etmemizi sağlar. Çivi yazılarındaki bilgiler sınırlı olmasına rağmen, bu belgelerden tanrıların isimleri, sunulan kurbanlar, mabetlerdeki süslemeler öğrenilmektedir. Dini karakterde olan mitler, dualar ve büyü mahiyetindeki metinlere rastlanmamıştır (Piotrovski, 1966: 37).

Urartu Devleti, egemenliği altında bulunan ve çok geniş bir coğrafi bölgede yaşayan, birbirinden ayrı ve kapalı toplulukları tek bir merkezi yönetim altında

birleştirip Urartulaştırmak amacıyla bir devlet dini oluşturmuştur. Resmi devlet dinindeki tanrılar birliğine (pantheon) fethedilmiş ülkelerin ve kentlerin tanrı ve tanrıçalarının yanı sıra eski totem inanışlarını temsil eden tanrılar da katılmıştır (Çilingiroğlu, 1998: 191).

Urartu Devleti'nin oluşumunda rol oynayan halklar farklı dinsel inançlara sahip olabilmekte ve farklı tanrılara ibadet edebilmekteydiler. Urartu Kralları, merkezi otoritenin sağlamlığını ve sürekliliğini sağlamak için, ülke sınırları içerisinde bulunan uluslar ile daha sonra hâkimiyetleri altına aldıkları diğer ulusların inançlarına saygı göstermiş ve bu halklara ait tanrıları kendi panteonlarına katmışlardır. Bunun kanıtı Van il merkezi sınırları içerisindeki Meherkapı (Haldi Kapısı) kutsal kaya nişi yazıtındaki tanrı ve tanrıça adlarından açıkça belli olmaktadır (Salvini, 1994: 205-210). Bu listenin başında tanrılar yer alırken ardından tanrıçalar yer almaktadır. Listenin ilk sıralarını Haldi, Teişeba, Şiuni, Hutuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti ve tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea oluşturmaktadır. Urartu kralları tarafından tanrılara inşa ettirilen anıtsal tapınaklar, içinde tanrı yontusunun bulunduğu bir kutsal oda (cella) ile önünde avlu ve yan odalardan oluşmaktaydı. Bu tapınaklardan, Meherkapı gibi açık hava tapınaklarının yanı sıra genelde kaleler içinde yer alan kule tipli, rizalitli tapınakları da bulunmaktaydı. Belirli zamanlarda bu tanrılar için kurbanlar sunulmaktaydı (Çilingiroğlu, 1998: 153,193; Belli, 1999: 37).

Urartular tapınaklarını kaleler ve yerleşim yerleri çevresinde yapmışlardır. Sarduri II tarafından, Gürpınar ilçesi yakınındaki Çavuştepe Kalesine çıkarken sol tarafta kalan tepenin üzerine yapılan Çavuştepe Tapınağı, Tanrı Haldi'ye adanmıştır. Yine yazıtlardan anlaşıldığı gibi, Rusa II döneminde, Van gölü kıyısında Molla Kasım köyünün arka tarafındaki tepe üzerine kurulmuş Ayanis Kalesinde de Tanrı Haldi'ye adanan tapınak vardır. Bunlarla birlikte, Urartuların Yukarı Anzaf, Toprakkale Altıntepe,…vb. tapınakları okunan yazıtlardan ve bulunan bulgulardan yola çıkarak ortaya çıkarılmıştır. Bazı uygarlıklarda da olduğu gibi, Urartular da tanrının gökte olduğu ve ona yakın olma inancını yaygın olsa gerek ki, tapınaklarını kalelerin en yüksek yerlerine yapmışlardır (Kuşçu, 2005: 12 vd.).

Eskiçağ'da Doğu toplumlarının tamamında olduğu gibi, Urartulular'da da ölümden sonra hayatın devam edeceği düşüncesi egemendi. Bu sebeple mezarlar oda ve

ev biçiminde inşa edilir ölü, eşyalarıyla beraber bu mezarlara gömülürdü. Urartuların ölü gömme adetleri ile bilgiler yazılı belgelerde sınırlı ya da hiç olmadığından, bu bilgileri yalnızca arkeolojik bulgulardan elde edebiliyoruz. Yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartuların ölülerini yakarak ve yakmayarak gömdükleri görülür (Barnett, 1963: 163; Çilinğiroğlu, 1998: 195).

Urartularda neden iki tür gömme geleneğinin bir arada bulunduğu ve ölüyü yakarak gömme geleneğinin ne zamandan beri var olduğu bugüne değin çözümlenememiştir. Yakarak gömme geleneğinin dışarıdan mı geldiği, yoksa yerel bir gelenek mi olduğu sorusu da aynı biçimde karanlıklar içindedir. Ancak yakarak gömme geleneğinin tüm Urartu bölgesinde yaygın olduğu, hem halk hem de yönetici sınıf arasında kullanıldığı ortaya çıkmıştır.

Yakarak ölü gömme geleneği Urartularda en yaygın olan gelenektir. Ceset yakıldıktan sonra kül ve kemikler bir çömleğin (urne) içine konulur ve ağzı yassı bir taş ile kapatılırdı. Eğer mezar ana kayadan oyularak yapılmışsa, çömleğin düz durması için ana kayaya küçük çukurlar açılırdı. Bu tür küllerin olduğu çömleklerin hemen hepsinin omuz yani orta bölümünde iki küçük delik açılmıştır. Bu deliklerin ölünün ruhunun dışarıya çıkmasını sağlamak amacıyla açılmış olduğu sanılmaktadır (Çilingiroğlu, 1998: 195).

Bir diğer ölü gömme geleneği ise ceset gömüsü şeklindeydi. Bunda da ölen kişinin değerli eşyaları ve çeşitli armağanlar cesedin yanına koyulur ve mezar odasında yanmış ceset gömüleriyle beraber aynı mekânda kalırdı (Çevik, 2000: 17).

Urartularda küp mezar geleneğinin de var olduğu, yapılan kazılarla ortaya konulmuştur. Ölülerin dik ya da bükülerek küplerin içine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Van Kalesi Höyüğü'nde ve Suçatı'nda (Bingöl) küp mezarlar belirlenmiştir (Ceylan-Topaloğlu, 2008: 31).

Urartu'nun en görkemli mezarları ise hiç şüphesiz kaya mezarlarıdır. Anıtsal kaya mezarları, Urartu toplumundaki ölü gömme ve mezar anlayışının, muhtemelen soylular için geliştirilmiş bir grubunu oluşturur (Zorlu, 2009: 11). Urartu'da üst sınıfa hitap eden ve büyük bir emek isteyen bu mezarların bölgesel ve mimari anlamda farklılıkları bulunmasına ve benzer yapıların tüm çağlar boyunca inşa edilmesine rağmen, Urartu kaya mezarlarında ortak birkaç özellik ileri sürmek mümkündür. Urartu kaya mezarları

madencilik tecrübesiyle oluşan iş aletlerinin verdiği avantaj sonucu düz ve pürüzsüz bir duvara sahiptir. Urartu kaya mezarlarının tümünün çevresinde aynı döneme ait bir yerleşim yeri kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca Urartu kaya mezarlarında ölü yatağı denilen sekiler bulunmaktadır. Tek veya çok odalı olan bu mezar tipinde bölgesel farklılıklar görülmektedir. Ayrıca özenli işçiliklere sahip olması nedeniyle daha sonraki dönemlerde, sığınak, inziva odası veya kilise haline dönüştürülerek de kullanılmıştır (Çevik, 2000: 6-67).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KERAMİK

4.1. KERAMİK

Doğada su ve rüzgâr etkisiyle ufalanan genellikle kalker silis mika ve demir oksitli kayaçlardan oluşan kil, ortalama 0.002 mm den oluşan küçük tanelerden oluşur. Pişmiş toprak ürünlerin hammaddesi olan kil, bileşiminde bulunan yanıcı maddelerin yoğunluğuna göre sarımtrak, kırmızımtrak veya kahverengi birikintiler halinde bulunur. Su ile karıştırıldıktan sonra şekil verilebilen plastik özellik kazanarak yumuşak bir malzemeye dönüşür. Biçim verildikten sonra kuruyunca şeklini korur. Ve tekrar su ile temas ederse eski haline dönerek yumuşar.

Kilin bu özelliği Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren bilinmekteydi. Bu dönemde kilden heykelcikler ve mağara duvarlarına kabartma figürler yapılmıştı. Çanak-Çömleksiz Çağ'dan itibaren ise yoğun bir şekilde mimaride kullanılmaya başlanmıştır. Kilin mimaride kullanımı ev tabanları duvar sıvası, harç, dam örtüsü ocak kenarı gibi çok farlı şekillerde görülmektedir. Yine bu dönemde kil, elle biçimlendirilerek güneşte kurutulduktan sonra yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Kerpiç adını verdiğimiz bu malzeme kilin geniş yüzeyler halinde hazırlanıp tahta kalıplarla kesilerek güneşte kurutulmasıyla elde edilmektedir. Bu yöntem günümüze kadar devam etmektedir.

Kilin şekil verildikten sonra ateşte pişirildiğinde daha sağlam ve kalıcı hale gelmesinin keşfiyle birlikte, küçük heykelcikler, takılar, açkı aletler ve çeşitli araç-gereçler yapılmaya başlanmıştır. Kap-kaçak yapımında kullanılmasıyla da bugün çömlekçilik adını verdiğiniz uygulamanın başlaması önemli bir devrim sayılabilir (Özdoğan, 2010: 88).

Keramik, topraktan özellikle de sulandırılınca şişerek birbirine kenetlenen plastik killerden yapılan kap-kacaktır. Yunanca "Kil, Killi toprak, Çömlekçi Toprağı ve Topraktan yapılmış kap" anlamına gelen "Keramos" tan türemiştir. İngilizce ceramic, Almanca keramik olarak kullanılır. Bu çalışma esnasında keramik terimini kullanmayı uygun görmekteyiz. Çanak-çömlek ise keramik kaplara verilen isimdir. Latince pişmiş toprak tencere anlamına gelen "Potum" sözcüğü çeşitli Avrupa dillerinde "Pottery", "Poterie" olarak isimlendirilmiştir.

Keramiğin ana malzemesi, su geçirmez killi toprak, balçık ya da çamurdur. Her yerde rahatlıkla bulunabilen ve kolayca şekillendirilebilen bu malzeme, uygarlığın erken dönemlerinde insanoğlunun şekillendirdiği neredeyse tek plastik malzeme olmuştur. Temel bileşenleri çok yalın olmakla birlikte, zamanla daha karmaşık malzeme ve yöntemlerin kullanıma girmesi, keramik üretimini ve sanatını farklı boyutlara ulaştırmıştır. Ayrıca, insanın, kili çarkta kısa sürede biçimlendirebilmesi ve üretim aracı olarak geliştirmesi keramik sanatını sanayileştirmiştir.

İnsanın var olduğu her yerde keramiğin izlerine rastlanmış, keramik tarih boyunca türlü biçim ve işlevlerle günlük yaşamın içinde yerini almıştır. Çağlar boyunca uygarlığın gelişimine ışık tutmuş, yer aldığı toplumun ekonomik, siyasal ve kültürel gelişiminin bir göstergesi olmuştur. Keramik üretimi; insanın uygarlığa yapmış olduğu en eski ve en kalıcı katkılardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda keramik; geçmişimizi daha iyi anlayıp değerlendirebileceğimiz bilgi ve kaynakları günümüze taşımasıyla önemli bir görev üstlenmektedir. Keramiğin gelişimi, ona şekil veren toplumun sosyo- ekonomik ve kültürel evreleriyle paralellik taşımaktadır (Mutlu, 2007: 71).

4.2. KERAMİK YAPIM AŞAMALARI

Keramik, kilin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucunda elde edilmektedir. Kile bazı katkı maddeleri eklenerek hamur haline getirilir. Bir süre dinlendirildikten sonra istenilen biçim verilir. Kurumaya bırakılan kabın yüzeyi, nemliyken çeşitli işlemlerle bezenir. Kuruyan kap pişirilerek kullanıma hazır hale gelir.

Keramik Yapım Aşamaları (Ökse, 2012)

4.2.1. Keramik Hamuru

Kil, belirli miktarda suyla karıştırıldığında kolayca şekil verilebilen ve kuruduğu zaman da şeklini koruyan plastik bir maddedir. Keramiğin hammaddesini oluşturan kil, saf halde ya da doğadaki diğer canlı ve cansız maddelerle karışık bir şekilde akarsu mil birikintilerinde, balçık ve kil yataklarında bulunur. Akarsuyun akış yolunda aşındırdığı kayaçların içeriğini de sürüklediğinden içerisinde kireç (kalker), mika ve maden oksitler bulunur. Bileşiminde bulunan maden oksitlere göre rengi sarımsı, kırmızımsı (demir oksitli kil), kahverengi (limonitli kil), yeşilimsi (bakır oksitli kil) veya siyah (manganez bioksitli kil) olabilir. Saf kil olan kaolin ise beyazdır. Keramik hamuru yapılırken biçimlendirmenin kolay olması ve kabın pişme sırasında çatlamasını önlemek amacıyla içine hamurun esnek olmasını sağlayacak katkı maddeleri eklenir.

Keramik hamurunda katkı maddesi olarak organik ve inorganik maddeler (mineraller) bulunur. Bu maddelerden organik katkı maddeleri bitkisel katkılar ve kavkıdır. Bitkisel katkı bağlayıcı bir işlev görmesi ve kuruma esnasında hamura esneklik kazandırması nedeniyle hamurlara katılmıştır. Bunlar pişme sırasında yanıp yok oldukları için yerleri keramik kırığında ince uzun gözenekler halinde görülür. Kavkı ise beyaz parlak zerrecikler halinde keramik kırığında görülen parçalardır. Bu da bitkisel katkılarla aynı amaca yönelik olarak hamura katılmıştır.

Keramiklerin fırında çatlamasını önlemek amacıyla kurumayı kolaylaştırmak, plastikliği zayıflatmak için hamura kum ve ufalanmış kireç, yemek pişirilen kapların ateşe dayanıklılığını arttırmak amacıyla da ufalanmış mika ve kuvars gibi mineraller katılmıştır.

Keramik biçimlendirme teknikleri el ve çark olmak üzere iki çeşittir. Elde biçimlendirme bilinen en eski tekniktir. Elle yapım çarka göre daha eski olmasına karşın bundan 7000 yıl önce biçim, kenar kalınlığı ve nitelik olarak çarklardan daha “üstün” çanak çömleklerin yapılmış olması bu iki yöntemden birinin diğerine göre üstün ya da daha iyi olduğunun belirlenemeyeceğini kanıtlamaktadır (Kapur, 1984: 223). Elde biçimlendirmede yöntemleri; çimdikleme, şerit merdane ve kalıp yöntemleridir. Çimdikleme küçük hamur parçacıklarının yan yana getirilerek sıkıştırılma yöntemidir. Hamurun şerit haline getirilerek üst üste konmak suretiyle kabın oluşturulması şerit tekniğidir. Genellikle büyük boyutlu kaplar bu yöntemle yapılır. Merdane tekniğinde ise

hamur, ahşap merdanelerle inceltilerek şekillendirilir. Kalıp tekniği iki şekilde uygulanılmaktadır. İlki sepet gibi yanıcı bir madde kalıp olarak seçilir. Kalıbın içi ya da dışı kille sıvanarak fırınlanır. İkincisi ise kil hamurunun bir modelin içine akıtıldıktan ve sıkıştırılarak şekillendirildikten sonra kalıptan çıkartılarak kurutulmaya bırakılır.

Keramik biçimlendirmesinde bir devrim niteliğinde olan çark, kile yuvarlak biçim vermeye yarayan tezgâhtır. Yatay eksende döndürülebilen bir tabla üzerine konan hamur, bir elin içten diğerinin dıştan bastırılmasıyla biçimlendirilir. Çarkta biçimlendirilmiş kap üzerinde özellikle düzeltilmediği takdirde çark izleri görülebilir. Ağır dönem ve hızlı dönen olmak üzere iki çeşit çark bulunmaktadır. Ağır dönen çark elle döndürülen bir tabladan oluşur. Eskiçağlara ait çark tablaları taştan yapılmıştır. Alt yüzünün merkezinde toprağa açılan bir çukura yerleştirilerek taş tablanın dönmesini sağlayan bir çıkıntı bulunur (Özgüç, 1986: 53-69). Hızlı dönen çark ise ayakta döndürülen bir sistemin geliştirilmesi ile çarkın hızının arttırılarak kapların daha düzgün biçimlendirilmesini sağlamıştır (Ökse, 2012: 32).

Günümüzden yaklaşık 6000 yıl önce Mezopotamya'da yavaş dönen çarkın elle biçim vermeyi kolaylaştıran dönen tabladan üretilerek bulunmasıyla birlikte çark yapımı dönemi başlamış; ancak el yapımı da bugüne kadar sürmüştür. Hızlı dönen çarkta merkezkaçtan yararlanılarak elle çekme yöntemiyle çömleğe şekil verilir. Yapılan çömlekler çömleğin orta eksenine göre tam simetriktir. Hızlı dönen çarkla birlikte çömlekçilikte seri ve standart üretim de başlamıştır. Seri üretimin yanı sıra, çanak-çömlek hamurunun da daha incelmesini sağlamıştır. Kentlerden kent devletlerine geçişin gereksinimi olan çarkın kullanıldığı yerler kent devletleriyle sınırlı kalmıştır (Özdoğan, 1997: 381; Frangipane, 2010: 154).

4.2.2. Yüzey İşlemleri

4.2.2.1. Islak sıvazlama

Nemli kabın üzerindeki gözenekleri kapatmak ve yapım izlerini silmek için kap yüzeyinin nemli elle veya sert bir aletle düzeltilmesidir. Yarı kurumuş bir kabın yüzeyinin ıslak elle sıvazlanması halinde çizikli bir yüzey oluşur. Nemli kabın yüzeyinin keskin bir aletle sıyrılarak düzeltilmesi işlemine tıraşlama denir.

4.2.2.2. Açkı

Farsça kökenli perdah anlamına gelen açkı, düzgün bir taş veya kemik gibi sert bir aletle yüzeyin düzgünleştirilmesi ve parlatılması işlemidir. Deri gibi yumuşak bir madde ile de kabın yüzeyi parlatılarak açkı mükemmel bir hale getirilebilir (Ökse, 2012: 55).Açkının asıl amacı gözeneklerin kapatılarak çömleğin geçirimsiz yapılmasıdır (Özdoğan, 1997: 381).

4.2.2.3. Astarlama

Kabın üzerine aynı veya farklı renkte ama farklı dokuda olan bir başka kil hamuruyla kaplamaktır. Sulu kilin kap üzerine fırça ile sürülmesi ya da kabın sulu kile daldırılması yöntemiyle kap yüzeyinin güzelleştirilmesi yöntemidir. (Özdoğan, 1997: 381; Ökse, 2012: 56).

4.2.2.4. Sır

Pişmiş toprak ürünlerin üstünü kapsayan camsı bir maddedir. Bu yöntem Mısır'da M.Ö. III. Bin'de Mezopotamya'da M.Ö. II. Bin'de uygulanmıştır. M.Ö. I. Bin de ise geliştirilerek çeşitlendirilmiştir. İlk sırlar, öğütülmüş cam tozunun suyla karıştırılıp fırınlanmış kap yüzeyine sürülmesi ve ikinci fırınlamada bu malzemenin eriyerek kap üzerinde camsı bir tabaka oluşturulması şeklinde uygulanmıştır. Sır ince kumun en az 725˚C ısıda eriyik hale dönüşmesiyle elde edilir.

4.2.3. Bezeme

Seramik bezeme geleneği, çanak çömlek üretiminin ve kullanımının başladığı en erken dönemlerden itibaren uygulanmıştır. Bir motif bir dönemin özelliği olduğu gibi çağlar boyunca kullanılmış olabilir. Bazı bezemeler yalnız bir kültüre ait olabilir. Bu çanak çömlekler başka alanlarda ortaya çıkınca, ithal mal oldukları anlaşılır (Ökse, 2002: 78).

4.2.3.1. Açkı/ Perdah Tekniği

Kap yüzeyinin açkılanması sırasında açkı için kullanılan malzemenin kap yüzeyinde bıraktığı izlerin düzenli çizgilerden oluşan bir desen oluşturması tekniğidir. Bu şekildeki bezeme tekniği Ön Asya'da geç neolitik dönemden itibaren kullanılmıştır.

4.2.3.2. Baskı Tekniği

Nemli kap yüzeyine parmak, kamış, tarak, damga bastırılarak oluşturulan bir bezeme türüdür. Bu bezeme türü baskı aleti olarak kullanılan cisme göre tarak baskı, parmak baskı gibi isimler alır.

4.2.3.3. Boya Tekniği

Kil boyama ve sır boyama olarak ikiye ayrılır. Kil boyama kabın hamur ya da astar yüzeyine içerdiği değişik bileşimli minerallerden ötürü farklı renk veren kilden yapılmış astar kıvamındaki kil karışımının fırça veya benzeri bir aletle sürülmesiyle yapılan bir bezeme türüdür. Bu bezemede boya olarak değişik renkteki kil karışımlar kullanılarak çok renkli boyalı kaplar elde edilebilir. Sır boyamada ise sır içi boyama sır altı boyama ve sır üstü boyama olarak üçe ayrılır. Sır içi boyama sır içine akıtma tekniği ile birkaç renk sır iç içe akıtılarak renkli bir bezeme elde edilir. Kap boyanıp kurutulduktan sonra saydam sır ile kaplanır. Bu yöntem de sırın yüksek ısıda pişme sırasında boya, sır tabakasının altına çöker. Ve saydamlaşan sırın altındaki bezeme ortaya çıkar. Sır üstü boyama ise pişmiş sırlı kap üzerine kükürt, bakır ya da gümüş oksit ve aşı boyası sürülüp hafif ateşte bir kez daha fırınlanır. Bu işlem sır üzerinde madeni pırıltı oluşmasını sağlar.

4.2.3.4. Dolgu Tekniği

Kap yüzeyinden keskin uçlu bir aletle çıkarılan olukların içi kap piştikten sonra beyaz veya kırmızı bir kil hamuru ile doldurularak yapılan bezeme türüdür.

4.2.3.5. Kazıma Tekniği

Nemli kap yüzeyinin sivri uçlu bir cisimle çizilmesi ya da yarılması yöntemiyle yapılır. Bu bezeme yapım biçimine göre değişiklik gösterir.

- Çizi bezek
- Yiv
- Oluk
- Dalga Bezek
- Çentik/ Kertik
- Tarak Bezek

Çizi bezek, sivri uçlu ince bir aletle yapılan çizgilerdir. Yiv, "V" kesitli kalın ve derin çizgilerden oluşur. Oluk, "U" kesitli kalın ve derin çizgilerden oluşur. Dalga Bezek, yiv ve oluk bezemenin birlikte görüldüğü yüzeyin dalgalı bir görünüm aldığı bezemedir. Çentik, nemli kabın yüzeyine sivri uçlu bir aletle açılan küçük oyuklardır. Tarak bezek ise kap yüzeyinin tarak biçimli bir aletle çizilerek bezenmesidir.

4.2.3.6. Kabartma Tekniği

Nemli kap yüzeyine şerit veya düğme biçimli parçaların yapıştırılmasıyla yapılır.

4.2.3.7. Oyma Tekniği

Kap yüzeyinden ucu sivri ve keskin bir aletle kesilerek parçalar çıkartılması yöntemiyle yapılır.

4.2.3.8. Sıyırma Tekniği

Kap yüzeyi astarlandıktan sonra astarın belirli aralıklarla kap yüzeyinden sıyrılarak hamurun ortaya çıkartıldığı yöntem Saklı Astar tekniğidir. Bu teknikle bezenmiş bir kabın yüzeyine parmak sürüldüğünde sıyrılıp alınan hamur yüzeyi ile astarlı yüzey arasında bir derinlik hissedilebilir (Ökse, 2012: 62 vd.).

4.2.4. Pişirme

Topraktan yapılmış bir kabın pişirilmesi ateş ve hava akımının farklı düzenlendiği ortamlarda farklı ısı derecelerinde gerçekleşir. Hava akımı olan bir yerde pişirilen bir kapla, hava akımı olmayan bir yerde pişirilen kabın arasında sertlik bakımından farklılık vardır. Genellikle kaplar açık ateşte ya da yeterince oksijen sirkülasyonu olan bir yerde fırınlanınca, kırmızı ya da açık bir renk almaktadırlar. Kapalı bir çukurda ya da karbonize ortamda fırınlanan kaplar ise siyah renk almaktadır (Özdoğan, 2002: 98; Frangipane, 2010: 154; Ökse, 2012: 40 vd.).

Pişirme teknikleri açık ateşte pişirme ve fırında pişirme olarak iki çeşittir. Açık ateşte pişirme eskiçağlardan beri kullanılan bir yöntemdir. Toprağa açılan bir çukura yerleştirilen odun gibi yanıcı maddelerin üzerine kaplar ağız kenarları aşağıya gelecek şekilde yerleştirilir. Üzerleri de yanıcı maddelerle kaplandıktan sonra ateşlenir. Bu yöntemle pişme ısısı 750-800 ˚C üzerine ulaşmaz. Bu nedenle kabın her yanı aynı oranda oksijen alamadığı için kap yüzeyi farklı pişme renkleri ve islenme nedeniyle alacalı bir görünüm alır.

M.Ö. IV. Binden itibaren Anadolu'da fırında pişirme yönteminin kullanıldığı bilinmektedir. Ateşleme bölümü ile kapların bulunduğu bölümün bir ızgara ile birbirinden ayrıldığı hava akımını sağlayan delikleri ve bacası olan üzeri kapalı fırınlar kapların daha düzenli ısı alarak pişmelerini sağlar (Ökse, 2012: 42).

4.2.5. Renk

İçerdiği renk sayısının ve türevlerinin uygunluğu ve keramik tanımlamalarında ortak bir renk adlandırması yapılabilmesi amacıyla çeşitli renk katalogları kullanılır. Munsell Renk Kataloğu en yaygın kullanılan katalogdur. Katalog üç aşamalı bir sisteme göre hazırlanmıştır. Sayfalar bir ana renk veya bunlardan ikisinin birbirlerine göre oranlarına göre ayrılmış, sayfa içlerindeki renkler de kendi içlerinde iki aşamalı tonlar halinde düzenlenmiştir. Bu şekilde çeşitli renk grupları elde edilmektedir (Ökse, 2012: 72).

<table>
<tr><th colspan="3">Ana Renkler</th><th colspan="2">Renk Oranı</th><th colspan="4">Renk Tonları</th></tr>
<tr><td>Y</td><td>Yellow</td><td>Sarı</td><td>2.5</td><td>Çeyrek</td><td colspan="2">Dikey Eksen</td><td colspan="2">Yatay Eksen</td></tr>
<tr><td rowspan="2">YR</td><td rowspan="2">Yellow-Red</td><td rowspan="2">Sarı-Kırmızı</td><td rowspan="2">5</td><td rowspan="2">Yarım</td><td>2/</td><td>Siyah</td><td>/0</td><td>Dumanlı</td></tr>
<tr><td>3/</td><td>Çok Koyu</td><td>/2</td><td>İsli</td></tr>
<tr><td rowspan="2">R</td><td rowspan="2">Red</td><td rowspan="2">Kırmızı</td><td rowspan="2">7.5</td><td rowspan="2">Üç-Çeyrek</td><td>4/</td><td>Koyu-Karanlık</td><td>/3</td><td>Uçuk</td></tr>
<tr><td>5/</td><td>Koyu</td><td>/4</td><td>Soluk</td></tr>
<tr><td rowspan="2">RP</td><td rowspan="2">Red-Purple</td><td rowspan="2">Kırmızı-Mor</td><td rowspan="2">10</td><td rowspan="2">Tam</td><td>6-7/</td><td>Açık</td><td>/6</td><td>Canlı</td></tr>
<tr><td>8/</td><td>Çok Açık</td><td>/8</td><td>Parlak</td></tr>
</table>

Munsell Soil Color Charts Ana Renk Grupları (Ökse, 2012)

4.3. KERAMİK BİÇİMLERİ

Arkeolojik yayınlarda çeşitlilikleri sebebiyle farklı isimlerle adlandırılan kap biçimleri genel olarak birkaç ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar, Kap tipleri, Gövde Biçimleri, Ağız Kenarı ve Akıtacak Biçimleri, Dip ve Duraç biçimleri, Kulp ve Tutamak Biçimleridir.

Kap Tipleri: Genel olarak geniş ve dar ağızlı olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar da kendi içlerinde yayvan ya da derin, Kulplu ya da kulpsuz, akıtacaklı ya da emzikli oluşlarına göre alt gruplara ayrılmaktadır. Geniş ağızlı yayvan kaplar genel olarak çanak ve tabak olarak adlandırılabilirler. Çanak tabak ve kâseler kulplu ve kulpsuz olarak karşımıza çıkmaktadır. Geniş ağızlı derin kaplar ise kulplu veya kulpsuz olmak üzere bardak, tas, maşrapa ve kova biçiminde görülmektedir.

Dar ağızlı derin kaplar, ağız çaplarına ve boyutlarına göre farklı kap tipleri oluştururlar. Çömlek, küp, vazo ve şişe bu kap tiplerindendir. Küpler, su yağ buğday gibi sıvı veya katı besinleri depolamaya yarayan derin karınlı dar dipli kaplar için kullanılan bir terimdir. Arkeolojik bölgelerde depolama işlevi dışında mezar kabı olarak da kullanılan bu küpler, Yunanca kökenli "*pithos"* adıyla da anılırlar. Yemek pişirme kabı olarak üretilen çömlekler günümüzde de kullanılmaya devam edilmektedir.

Gövde Biçimleri: Ağız, omuz, karın, dip ve kaide olmak üzere çeşitli bölümlerden oluşur. Gövde profillerini ve parçanın duruş biçimini düz, dışbükey, içbükey gibi çeşitlendirmek mümkündür.

Ağız Kenarı ve Akıtacak Biçimleri: Ağız kenarları düz, yuvarlak, sivri, kütleştirilmiş, inceltilmiş, içe ya da dışa eğik şekilde biçimlendirilebilir. Ağız kenarları kalınlaştırılabilir. Ağız bölümü kap şekillendirilirken parmaklarla ağız kenarlarına bastırılarak kalınlaştırıldığı gibi, kalınlaştırılmak istenen yüzeye hamur parçaları da eklenerek yapılabilir. Akıtacaklar ise, kabın ağız kenarında bulunan sıvının rahat boşaltılmasını sağlayan kanallardır. Testilerde, çanak ve bardaklarda karşımıza çıkmaktadır.

Dip ve Duraç Biçimleri: Dipler düz, yuvarlak, sivri ve halka dipler olmak üzere çeşitlendirilebilir. Çarktan ip yardımıyla kesilerek alınan kaplar, düz dipli olarak tanımlanmaktadır. Toprağa açılan sığ bir çukurda el ya da şerit tekniğiyle biçimlendirilen kapların dipleri yuvarlak formda görülmektedir. Düz diplerin

yontulmasıyla biçimlendirilen dipler, sivri diplerdir. Halka dipler ise düz bir dibin, yontulması ve parça eklenmesiyle elde edilen dip şeklidir. Duraçlar, Arapça "Kaide" sözcüğünden gelen kabın dibine yapışık olan düzgün durmasını sağlayan taban bölümü için kullanılır. Kapların ateş üzerine konmak için yerden yüksek durmasını sağlayan desteklere ise *Ayak* ismi verilmektedir.

Kulp ve Tutamak Biçimleri: Kulplar, ağız kenarına yerleştirilme şekillerine göre, dikey, yatay ve sepet kulp olmak üzere çeşitlendirilmişlerdir. Tutamaklar ise bir kabı tutup kaldırmaya yarayan düğme biçimli yassı veya üçgen biçimli çıkıntılardır. Bir tutamağı ip geçecek bir deliğin açılması ile yapılan tutamak ise ip delikli tutamak olarak isimlendirilir (Ökse, 2012: 87 vdd.).

BEŞİNCİ BÖLÜM

NARMAN İLÇESİNDE BULUNAN ARKEOLOJİK MERKEZLER VE KERAMİK ENVANTERİ

5.1. ALABALIK KALESİ

Narman İlçesi, Alabalık Köyü'nün batısında, 1976 m yükseklikte bulunmaktadır. Kaleden çok bir gözetleme kulesini andırmaktadır. Gözetleme kulesinin hemen alt kısmında mimari kalıntılar bulunmaktadır. Bu kalıntılar, büyük bir kiliseye aittir. Gözetleme kulesi kaçak kazılar ve sel gibi doğal nedenlerle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kalenin hem güneyinden, hem de kuzeyinden dereler akmaktadır. Küçük bir kayalığın üzerine kurulmuş olan kale, aşırı derecede tahrip olmuştur. Gözden uzak bir yerde yapılmış olan kalenin, duvarları kesme taşlardan yapılmış ve yapımında harç kullanılmıştır. Kale bu özelliği ile Orta Çağ özelliği göstermektedir. Kaleye ait keramik verisi tespit edilememiştir (Özgül, 2007: 56; Ceylan, 2008: 296).

5.2. BAŞKALE KALESİ

Narman İlçesi, Başkale Köyü'nde Kargapazarı Dağları'nın eteklerinde, deniz seviyesinden 2004 m yükseklikteki bir tepe üzerine yapılmıştır. Yanıktaş'tan gelen boğazın açıldığı kısımda bulunduğu için önemli bir kaledir. Kale, doğu-batı yönlüdür. Köy kalenin batısında yer almaktadır. Kalenin doğusunda tek bir burç bulunmaktadır. Kale, dik bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Boğakale'nin batısında bulunan kale, Orta Çağ kalesi olup Yanıktaş Kalesi ile aynı dönem özelliği göstermektedir. Çanak-çömlek buluntularının geneli Orta Çağ'a aittir (Özgül, 2007: 55; Ceylan, 2008: 293).

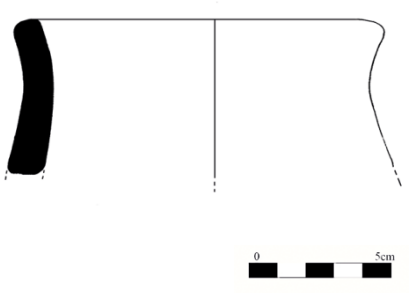
5.2.1.Değerlendirme

Başkale Kalesinde yapılan yüzey araştırmaları sonucu tespit edilen keramiklerin büyük bir bölümü çanak, çömlek ve küçük buluntulardan oluşmaktadır. Tanımlaması yapılan çanak, çömlek parçaları ağız parçalarıdır. Çok az sayıda ise tabak ve kulp parçası mevcuttur. Keramiklerin renk tanımları yapılırken Munsel Soil Color Chart kataloğu kullanılmıştır. Kataloğa göre yapılan tanımlamalarda 2,5 YR 6/6- 5 YR 6/6- 7,5 YR 6/3- 7,5 YR 6/6- 10 YR 6/4- 10 YR 6/6- 10 YR 7/4 renklerinin, yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Keramiklerin yarıya yakını astarlıdır. Astar rengi olarak

kiremit, kırmızı, devetüyü gri ve siyah kullanılmıştır. Parçaların tamamı açkılıdır. Hamur katkı maddesi olarak en çok ince kum, küçük taşçık kullanılmıştır. Bunun yanı sıra orta kum ve mika da görülmektedir. İyi ve orta derecede pişme oranına sahip olan keramiklerin tamamı çark yapımıdır.

Erzurum/Narman/Başkale/2007

Çömlek-Ağız Parçası

No: E/N/BBK/07/1

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 28 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum

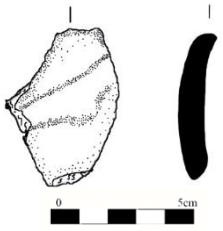
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/BBK/07/2

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 2,5 YR 6/6 - **İç:** 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BBK/07/3

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 24 cm

Hamur Rengi: Dış: 2,5 YR 6/6 Alacalı - **İç:** 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

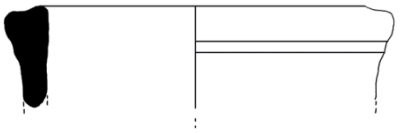
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/4

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 28 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/5

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 28 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

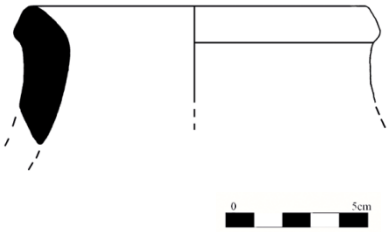
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/6

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/07/7

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Mika

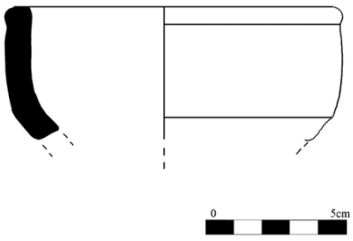
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/8

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 22 cm

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 6/6- **İç:** 5YR 7/4

Astar Rengi: Hamur rengi

Katkı: İnce Kum

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/07/9

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 7/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

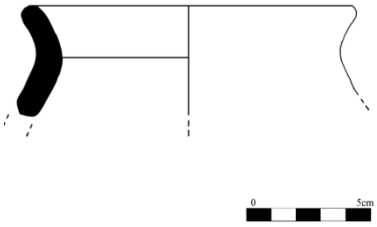
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv /Oluk

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/10

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 26 cm

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 6/4- **İç: 7,**5 YR 7/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

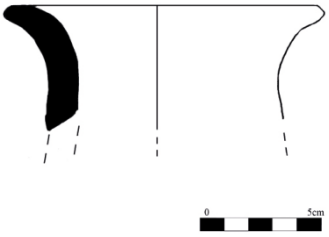
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çömlek-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/11

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 24 cm

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 6/4- **İç:** Alacalı

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

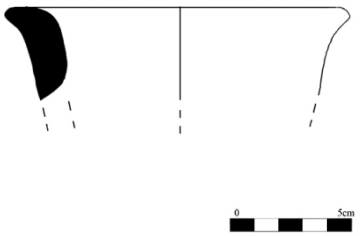
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/12

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 28 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Kum, Orta Taşçık

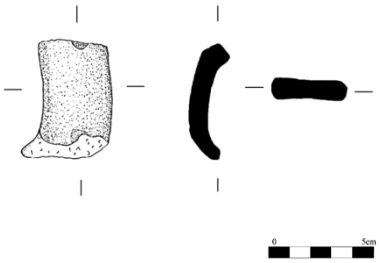
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Kulp

No: E/N/BK/07/13

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 5/2- **İç:** 10 YR 6/4

Astar Rengi: Gri

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

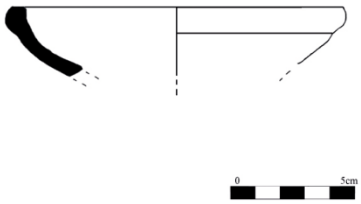
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/14

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 24 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum

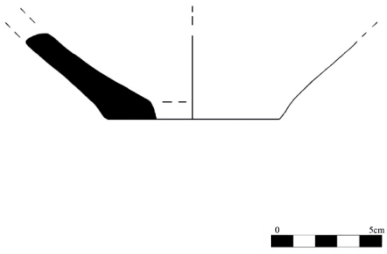
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Dip Parçası

No: E/N/BK/07/15

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 16 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Kırmızı

Katkı: Orta Kum, Büyük Taşçık

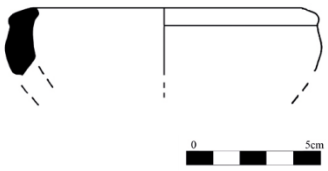
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/16

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: 10 YR 7/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

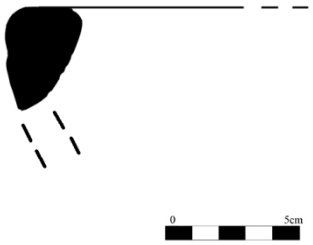
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/17

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

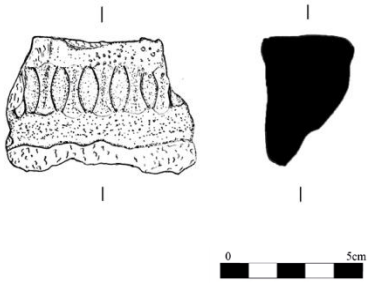
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çömlek-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/18

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 5/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Taşçık

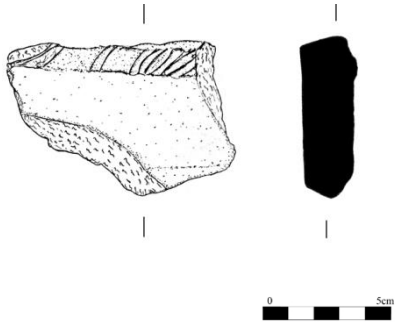
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv/ Oluk

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/07/19

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

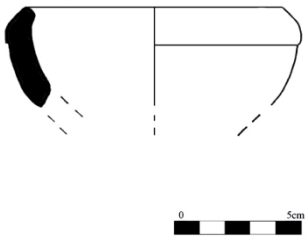
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Kazıma

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/20

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 7/3- **İç:** 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Siyah

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

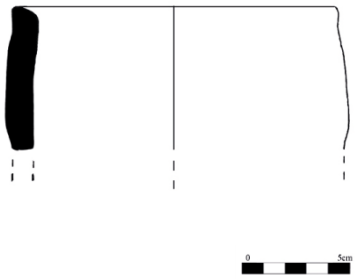
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/21

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 30 cm

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 6/3- **İç:** 10 YR 6/4

Astar Rengi: Gri

Katkı: İnce Kum

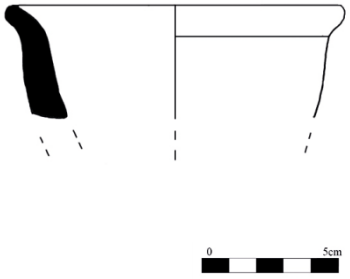
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/22

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 24 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Devetüyü

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

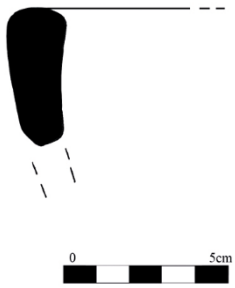
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/23

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: Orta Kum, Büyük Taşçık

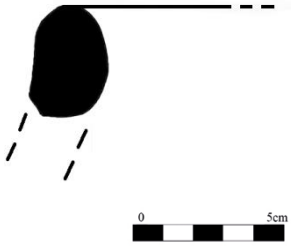
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çömlek-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/24

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Orta Taşçık

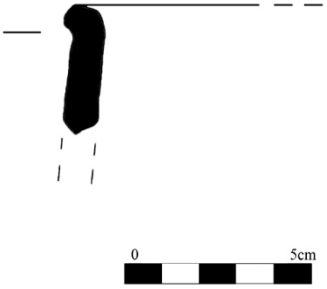
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/25

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 6/6- **İç:** 7,5 YR 7/3

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

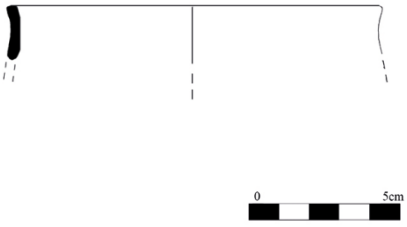
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/07/26

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Devetüyü

Katkı: İnce Kum

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/07/27

Buluntu Yeri: Başkale Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

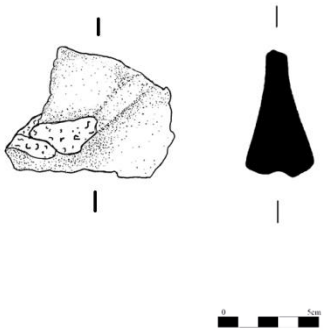
5.3. BOĞAKALE KALESİ

Narman İlçesi, Boğakale Köyü'nde, deniz seviyesinden 2167 m yükseklikte yer almaktadır. Kalenin kuzey kesimi yüksek dağlarla çevrili olup, kalenin altından bir çay geçmektedir. Keramik verisinin büyük bir kısmı Orta Çağ'a aittir. Ancak birkaç parçanın erken döneme tarihlendirilebileceği düşünülmektedir (Özgül, 2007: 56; Ceylan, 2008: 295).

5.3.1.Değerlendirme

Boğa Kale'de 2007 yılında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen keramiklerin büyük bir çoğunluğunu küçük buluntular oluşturmaktadır. Keramiklerin içinde; çanak, çömlek, kulp ve tabak parçaları da bulunmaktadır. Tanımlaması yapılan parçaların yalnızca 1 tanesi dip, diğerleri ağız parçasıdır. Munsel renk kataloğuna göre yapılan tanımlamalarda, 5 YR 6/6- 7,5 YR 6/3- 7,5 YR 6/6- 10 YR 6/6 en çok kullanılan renklerdir. Astar kullanılan parça sayısı çok azdır. Astarlanmış parçalarda, kiremit rengi kullanılmıştır. Keramiklerin hepsi açkılanmıştır. Hamur katkı malzemesinde ince kum, ince taşçık, mika yoğun olarak kullanılan maddelerdir. Bunun yanı sıra orta ve küçük taşçık, orta ve küçük kum da kullanılmıştır. Keramiklerin büyük bir bölümü iyi pişmiş, çok az bir bölümü ise az pişmiştir. Keramiklerin tamamı çark yapımıdır.

Erzurum/Narman/Boğakalesi/2007

Kulp

No: E/N/BK/2007/1

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Kulp

No: E/N/BK/2007/2

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 4/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

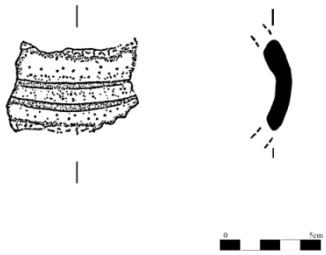
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Parmak

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/2007/3

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, İnce Taşçık

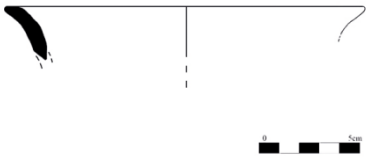
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Derin Yiv Bezek

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/2007/4

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: 18 cm

Hamur Rengi: Dış: 5 YR 6/4 **- İç:** 5 YR 5/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Mika

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/2007/5

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, İnce Taşçık

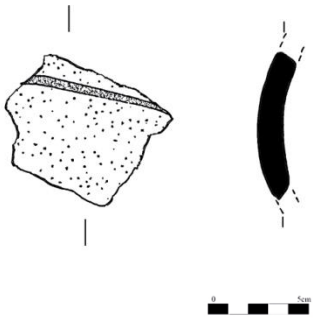
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv/ Oyuk

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/2007/6

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 6/6 **İç:** Alacalı

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, İnce Taşçık

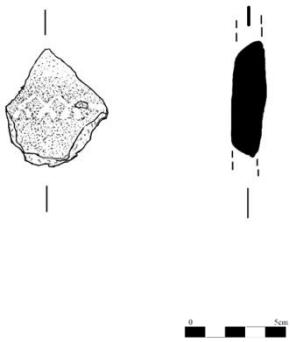
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/2007/7

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 7/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

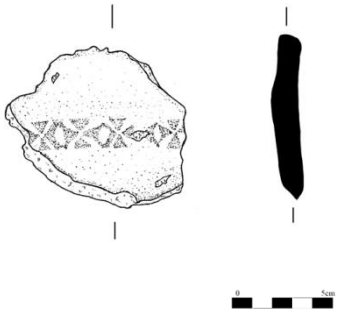
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv

Küçük Buluntu

No: E/N/BK/2007/8

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 6/3- **İç:** 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Kum, Küçük Taşçık

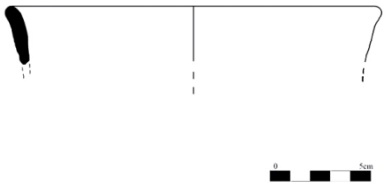
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/BK/2007/9

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: Dış: 7,5 YR 6/3- **İç:** 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Mika

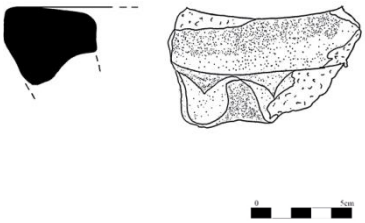
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çömlek-Ağız Parçası

No: E/N/BK/2007/10

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Kum, Orta Taşçık, Mika

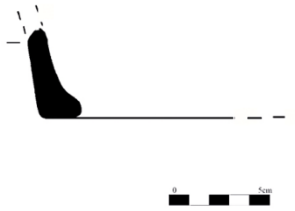
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Kabartma

Tabak-Dip Parçası

No: E/N/BK/2007/11

Buluntu Yeri: Boğakale Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5,5 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

5.4.GÖKDAĞ KALESİ

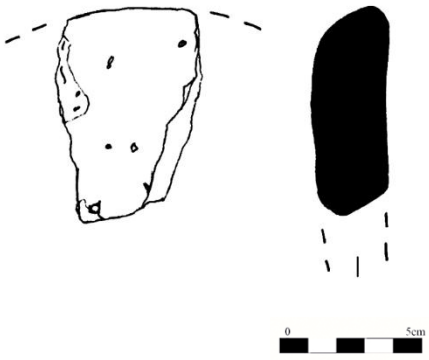
Narman İlçesi'nin 4 km kuzeybatısında bulunan Gökdağ Köyü'nün, 1 km kuzeybatısında kurulmuştur. Doğal bir tepe üzerinde bulunan kale, güneyinden geçen Narman-Erzurum karayolunu kontrol altında tutmaktadır. Kalenin güneyinden Büyük Çay'ın kollarından biri geçmektedir. Kalenin planı ana kayanın doğal yapısına uydurularak yapılmıştır. Yontulmamış dere taşlarından yapılan kalede birleştirici olarak horasan harcı kullanılmıştır. Kuzey-güney doğrultulu olarak inşa edilmiş olan kale iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin iç kısmı 21x7 m büyüklüğündedir. Batı kısmında savunmayı güçlendirmek amacıyla ikinci bir sur yapılmıştır. Kalenin batı kısmındaki sur duvarlarının iç bölümüne pithoslar yerleştirilmiştir. Bu da bölgedeki tarımın güçlü olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Çok sayıdaki pithoslardan ancak bir tanesi insitu halinde, diğerleri ise parçalamış olarak belgelenmiştir. Kale yapısal olarak Orta Çağ özelliği göstermektedir (Özgül, 2007: 54; Ceylan, 2008: 179).

5.4.1. Değerlendirme

Gökdağ Kalesi'nde 2003 yılında yapılan yüzey araştırması sonucunda tespit edilen keramiklerin büyük bir bölümü amorftur. Tanımlaması yapılan keramikler çanak, çömlek, kapak, kulp ve küçük buluntulardan oluşmaktadır. Keramiklerde kullanılan renkler, 10 YR 6/4- 10 YR 6/6- 10 YR 7/4'tür. Astarlanmış olan keramiklerde hamur rengi, kiremit ve alaca kullanılmıştır. Tamamı açkılı olan keramiklerde hamur katkı maddesi olarak ince kum, orta kum, küçük taşçık, orta taşçık ve büyük taşçık ve kireç yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Keramikler orta pişme derecesindedir. Çarka yapımı olan keramiklerin yanı sıra az sayıda el yapımı da tespit edilmiştir.

Erzurum/Narman/Gökdağ Kalesi/2003

Kapak

No: E/N/GK/2003/1

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: 18 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Kum, Büyük Taşçık, Orta Taşçık

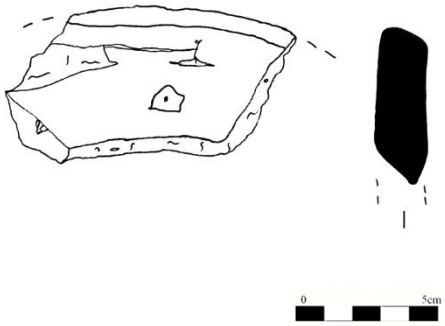
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Kapak

No: E/N/GK/2003/2

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: 22 cm

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 7/6 **İç:** 10 YR 6/6

Astar Rengi: Hamur Rengi

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

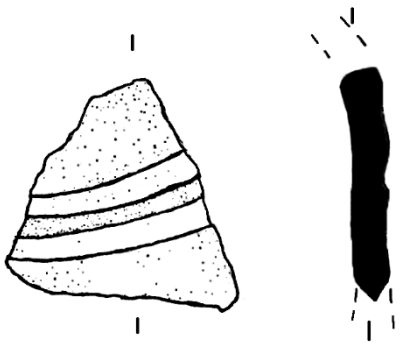
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/GK/2003/3

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

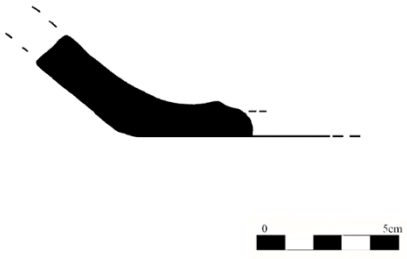
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv

Çömlek-Dip Parçası

No: E/N/GK/2003/4

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 7/4- **İç:** 10 YR 6/4

Astar Rengi: Alaca

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Kireç

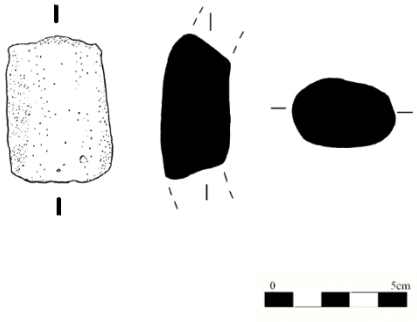
Pişme: Orta

Açkı: Yok

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Kulp

No: E/N/GK/2003/5

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 7/4

Astar Rengi: Hamur Rengi

Katkı: Orta Kum, Büyük Taşçık, Orta Taşçık

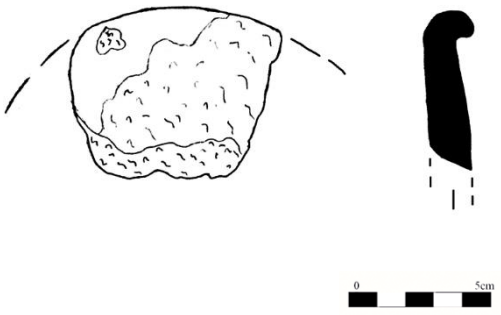
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Kapak

No: E/N/GK/2003/6

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: 16 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Kireç

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/GK/2003/7

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/6

Astar Rengi: Kiremit

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

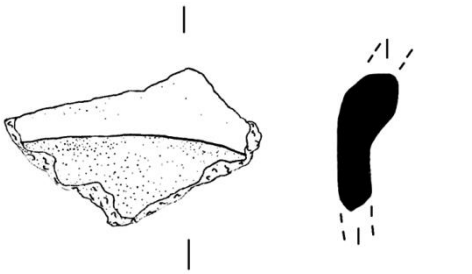
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Dip Parçası

No: E/N/GK/2003/8

Buluntu Yeri: Gökdağ Köyü

Çap: - - -

Hamur Rengi: 10 YR 6/4

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Orta Taşçık, Kireç

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

5.5. SAMİKALE KALESİ

Narman İlçesi'ne 15 km uzaklıktaki Samikale Köyü'nün kuzeydoğusunda, deniz seviyesinden 1796 m yükseklikte bulunan bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin dar olan giriş kapısı, köyün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kalede, günümüzde büyük bir restorasyon yapılmış ve restorasyonla birlikte tarihi özelliği kaybolmuştur. Kalenin en önemli özelliği, doğusunda bulunan geniş ve verimli araziyi kontrol etmesi ve Oltu-Narman karayolunun üzerinde bulunmasıdır. Yapı itibariyle erken dönem kalesi olduğu düşünülmesine rağmen bu görüşü destekleyen herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Elimizde kaleye ait çanak- çömlek verisi bulunmamaktadır (Özgül, 2007: 56; Ceylan, 2008: 295).

5.6. YANIKTAŞ (EKREK) KALESİ

Narman İlçesi, Yanıktaş Köyü'nün kuş uçumu 2-5 km güneybatısında deniz seviyesinden 1976 m yükseklikte bulunan Yanıktaş Kalesi; yalçın bir ana kaya üzerine kurulmuştur. Kalenin doğusundan Cansor Çayı geçmektedir. Kale boğazın tam üzerine kurulmuştur ve boğazın batı yakasındadır. Stratejik açıdan önemli bir konumdadır. Keramik verisi, oldukça iyi açkılanmış ve çark yapımı Orta Çağ keramikleridir. Kalede yoğun olarak kaçak kazı mevcuttur. Kalenin doğusu uçurumdur. Savunması kolaydır. Kalenin batısı çok iyi işlenmiş, kaliteli taşlardan inşa edilmiştir. Taşlar iyi tıraşlanmıştır ve horasan harcı kullanılmıştır. Kalenin iki burcu vardır. Yaklaşık 2.5 m yüksekliğinde bir burç ayaktadır ve ana kaya üzerine kurulmuştur. Burç doğu- batı yönündedir. Güneydeki burç daha küçüktür. Kale iki büyük ana kayadan oluşmuştur (Özgül, 2007: 54; Ceylan, 2008: 291).

5.7 YANIKTAŞ YERLEŞMESİ

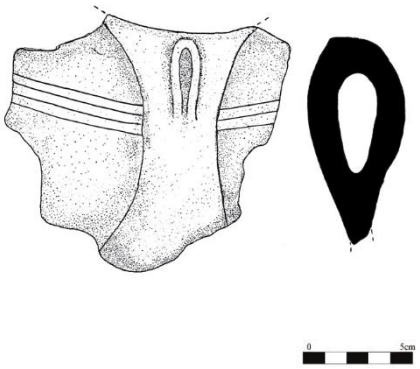
Narman İlçesi Yanıktaş (Ekrek) Köyü'nün yaklaşık 6 km uzağında 2049 m yükseklikte, Yanıktaş (Ekrek) Kalesi'nin 1 km kuzeybatısında yer almaktadır. Bu yerleşme yerinde koç ve koyun heykellerine rastlanmıştır. Yerleşim yerinde çok sayıda tahrip edilmiş mezar kalıntısı vardır. Yanıktaş Kalesi ile aynı tarihte yapıldığı düşünülmektedir. Yerleşmede bol miktarda kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Çanak çömlek parçaları Orta Çağ'a aittir (Özgül, 2007: 55; Ceylan, 2008: 293).

5.7.1.Değerlendirme

Yanıktaş Köyünde 2007 yılında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen keramikler çanak, çömlek, kulp ve tabak parçaları içermektedir. Büyük bir bölümünü ağız parçalarının oluşturduğu keramiklerin yanında az sayıda dip parçası da bulunmaktadır. Tabakların ise hem ağız-dip parçaları bütün olarak tespit edilmiştir. Renk tanımlamalarında, 5 YR 6/6- 5 YR 8/1- 7,5 YR 6/3- 7,5 YR 6/6- 10 YR 6/4- 10 YR 6/6- 10 YR 7/4 renklerinin kullanıldığı görülmektedir. Keramiklerin yarısından fazlası astarsızdır. Astarlı olan keramiklerde ise astar rengi olarak kırmızı, siyah ve hamur rengi kullanılmıştır. Keramiklerin tamamı açkılıdır. Hamur katkı maddesi olarak ince kum ve küçük taşçık yoğun bir şekilde kullanılmıştır. İyi ve orta derecede pişmiş olan keramikler çark yapımıdır.

Erzurum/Narman/Yanıktaş/2007

Kulp-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/1

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

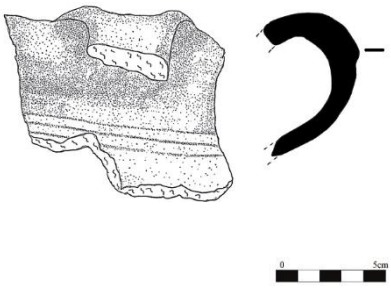
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı (Kulp el ile şekillendirilmiştir)

Bezeme: Derin Yiv Bezek

Kulp-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/2

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Kiremit, alacalı

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Mika

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv Bezek

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/3

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: ---

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/4

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 10 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Kırmızı

Katkı: İnce Kum

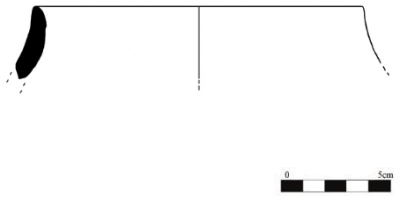
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/5

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 16 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

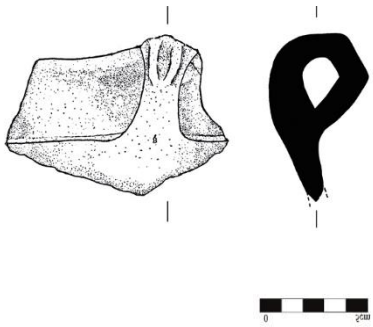
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Kulp-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/6

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: Siyah- **İç:** 5 YR 6/6

Astar Rengi: Siyah

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık, Mika

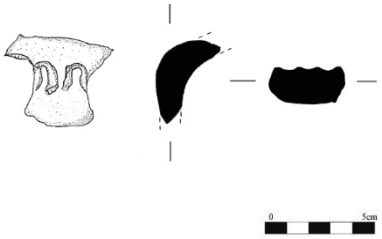
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı (Kulp el ile şekillendirilmiştir)

Bezeme: Yok

Kulp

No: E/N/YK/07/7

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

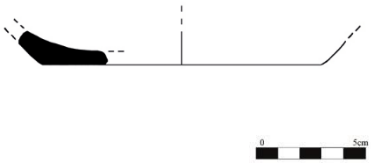
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Parmak

Tabak- Dip Parçası

No: E/N/YK/07/8

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 14 cm

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 6/4- **İç:**10 YR 7/4

Astar Rengi: Hamur Rengi

Katkı: İnce Kum

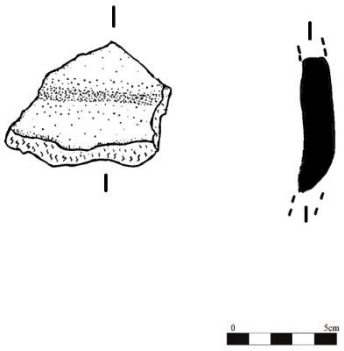
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/YK/07/9

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/10

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

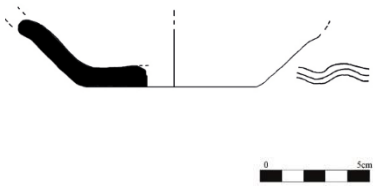
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Dip+Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/11

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 18 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Kırmızı

Katkı: İnce Kum, Mika

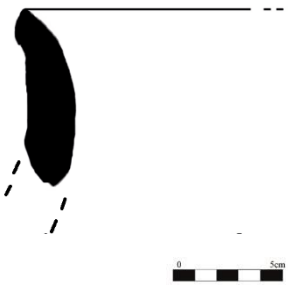
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Derin Yiv Bezek

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/12

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Kırmızı

Katkı: İnce Kum

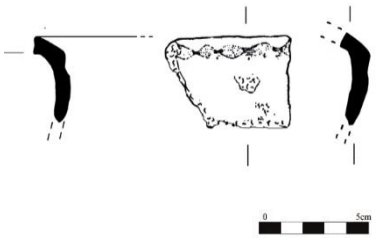
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/13

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 10YR 6/4 - **İç:** 10 YR 7/6

Astar Rengi: Hamur Rengi

Katkı: İnce Kum

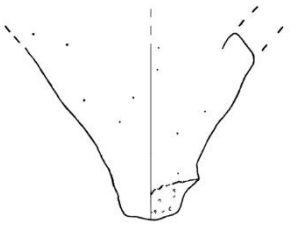
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yiv/Oluk

Dip Parçası

No: E/N/YK/07/14

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: Dış: 10 YR 6/6- **İç:** Siyah

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum, Küçük Taşçık

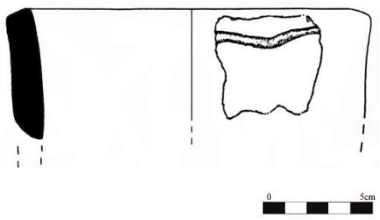
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/15

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 20 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6

Astar Rengi: Kırmızı

Katkı: İnce Kum

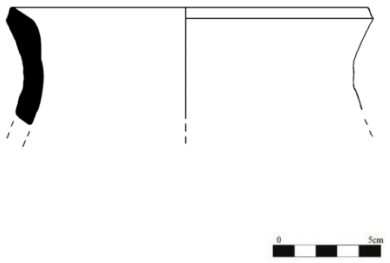
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Derin Yiv Bezek

Çanak-Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/16

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 30 cm

Hamur Rengi: Dış: 10YR 6/4-**İç:** 10 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

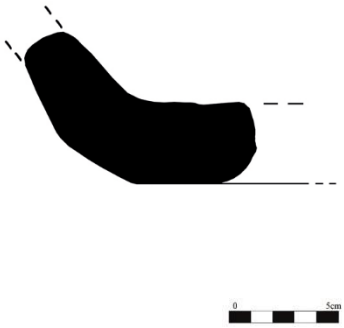
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Dip+Ağız Parçası

No: E/N/YK/07/17

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 5 YR 8/1

Astar Rengi: Yok

Katkı: Orta Kum, Büyük Taşçık

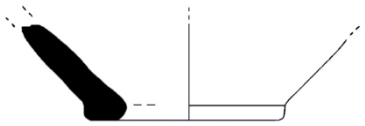
Pişme: Az

Açkı: Var

Yapım: El Yapımı

Bezeme: Yok

Tabak-Dip Parçası

No: E/N/YK/07/18

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 16 cm

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

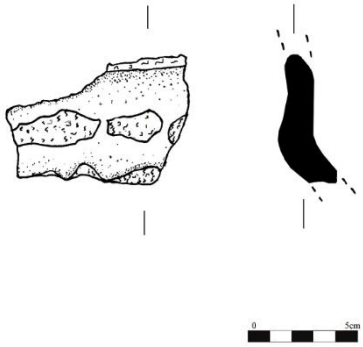
Pişme: İyi

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Küçük Buluntu

No: E/N/YK/07/19

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: - - -

Hamur Rengi: 7,5 YR 6/6

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

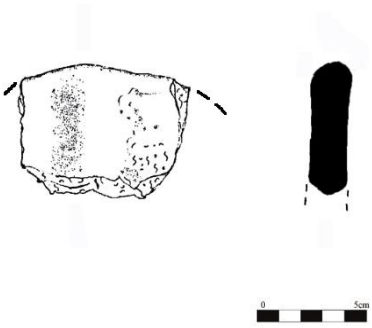
Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

Kapak

No: E/N/YK/07/20

Buluntu Yeri: Yanıktaş Köyü Kalesi

Çap: 24 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4-Alacalı

Astar Rengi: Yok

Katkı: İnce Kum

Pişme: Orta

Açkı: Var

Yapım: Çark Yapımı

Bezeme: Yok

SONUÇ

Tez Çalışmamızı oluşturan Narman İlçesi Erzurum'un 86 km kuzeyinde yer almaktadır. Coğrafi özellikleri ve iklim koşullarının uygunluğu göz önünde bulundurulduğunda erken dönemlerden itibaren yerleşme gördüğü düşünülmektedir.

Narman İlçesi'nde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen yerleşim yerlerinin çoğunlukla kale yerleşmesi olduğu görülmektedir. Bu kalelerde, daha önceden yapılan kaçak kazılar sonucunda tabaka tahribatı olması nedeniyle, tarihlendirme ile ilgili olarak kesin verilere ulaşmak son derece zorlaşmaktadır.

Tespit edilen kaleler, bölgeye hâkim konumda, tarım arazilerini ve geçiş noktalarını kontrol altında tutan stratejik noktalarda kurulmuşlardır. Kaleler yoğun olarak Ortaçağ Kalesi özelliği göstermektedir. Bu kalelerden Alabalık Kalesi'nin gözetleme kulesi olarak yapıldığı düşünülmektedir. Kale duvarlarının ve surlarının yapımında Horasan harcı kullanılmıştır. Kale ve sur duvarları kaçak kazılar sonucunda tahrip olmuştur. Tahrip olan kalelerden sadece Samikale restore edilmiştir. Restorasyon neticesinde ise kalenin orijinalliği tamamen kaybolmuştur.

Tezimizin asıl konusunu oluşturan Narman keramiklerinin tanımlanması ve değerlendirilmesi sonucunda, bölge tarihi için önemli olabileceğini düşündüğümüz birçok sonuç elde edilmiştir. Keramiklerin büyük bir bölümü çanak ağız parçalarından oluşmaktadır. Çömlek, tabak ve kulp parçaları da mevcuttur. Keramik hamurlarında katkı maddesi olarak yoğun bir şekilde ince kum ve küçük taşçıklar kullanılmıştır. Ayrıca orta kum ve orta taşçık da katkı maddesi olarak görülmektedir. Hamur renkleri Munsel Renk Kataloğu (Munsel Soil Color Chart) dikkate alınarak tespit edilmiştir. Buna göre en çok kullanılan renkler 5 YR 6/6, 7,5 YR 6/3, 7,5 YR 6/6, 10 YR 6/4, 10 YR 6/6 VE 10 YR 7/4'tür. Keramikler genellikle açkılı ve astarlıdır. Astarlı olan parçaların astar renkleri hamur rengi, kiremit, kırmızı, devetüyü ve siyahtır. Çark yapımı olan keramiklerin yanında, az da olsa el yapımı parçalar bulunmaktadır. Desenli olan keramik parçaları derin yiv bezeme, kabartma, yiv/ oluk bezeme ve yiv/oyuk bezeme ile süslenmiştir. Bazı kulplarda ise parmak bezeme kullanılmıştır. Keramikler İyi ve orta derecede pişmiştir.

Bölgede tespit edilen kalelerin Ortaçağ kalesi olması keramiklerin de bu döneme tarihlendirilmesi gereğini ortaya koymuştur. Bu durum bizi ya bölgede eskiçağ

yerleşmesi olmadığı ya da yerleşim yerlerinin tahrip edildiği sonucuna ulaştırmaktadır. Ancak, erken demir çağı keramiklerinin en belirgin özelliği olan yiv bezemeli keramiklerin, az da olsa, bulunması bölgede erken demir çağ yerleşiminin olma ihtimalini güçlendirebilmektedir. Ayrıca Narman'a 15-20 km uzaklıkta bulunan ve Horasan-Yazılıtaş köyünde tespit edilen Urartu dönemine ait "Yazılıtaş Yazıtı" bölgede Urartu varlığından söz etmek için önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

Narman ve çevresinde yapılacak olan sistemli kazılar ve yapılan yüzey araştırmalarının sayısının arttırılmasıyla, bölgenin yerleşim görmeye başladığı tarih önemli ölçüde aydınlatılacak ve bölge tarihini daha erken dönemlere tarihlendirilebilmek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Akurgal, E. (2008). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.

Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul.

------- (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları.* İstanbul.

------- (2003). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.

------- (2003a). *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*. İstanbul.

Alişan, L.V. M. (1890). *Airarat.* Venedik.

Alkım, H. (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica* III. 191-193.

Alpman, A. (1981). "Hurriler". *DTCF-TAD* 14/25. Ankara. 284-312.

------- (1998). "Anadolu'da Hurriler" *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. Çorum. 27-37.

Arınç, K. (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II.* Erzurum.

Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTK* 9. Ankara. 67-72.

Atalay, İ. (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi.* Erzurum.

------- (1990).*Vejetasyon Coğrafyasının Esasları.* İzmir.

------- (1992). *Türkiye Coğrafyası.* İstanbul.

------- (2011). *Türkiye Coğrafyası ve jeopolitiği.* İzmir.

Atalay, İ.- Mortan, K. (2006). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.

Bahar, H. (1994). "M.Ö. II. Binyıl Başlarında Anadolu Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* III. Konya. 307- 311.

Balkan, K. (1985). "Urartuların Kökeni ve Dilleri". *Belleten 182*. Ankara. 513-521.

Balkan, K.- Atlı, N.(1995). "A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of Değirmentepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia". *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*. İstanbul. 127-148.

Barnett, R.D. (1963)."Urartian Cemetery at Iğdır". *AS* 13. London. 178- 197.

Bayladı, D. (1996). *Uygarlıklar Kavşağı Anadolu.* İstanbul.

Bayraktutan-Dayan-Yılmaz (1984). *"30 Ekim 1983 Horasan-Narman Depremi: Yeni Oluşan Jeolojik Unsurlar ve Jeolojik Özelliklerin Hasar Artışına Etkileri"*. (Yayımlanmamış). Erzurum.

Becker, M. (1987). "Hassek Höyük'te Yapılan Manyetik Araştırma Hakkında Ön Rapor" *Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları.* Ankara. 129-130.

Behm, M.R. - Blancke. (1985). "Die Ausgrabungen auf dem Hassek Höyük im Jahne 1984". *KST VII.* Ankara. 87-101.

Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (1979). "Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 1-2. İstanbul.19-27.

------- (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I.* İstanbul.139-208.

------- (1985)"Doğu Anadolu Bölgesi'nde Demir Metalurjisinin Araştırılması*". AST III*. Ankara. 365-378.

------- (1999)."1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması". *XVI. AST*- II. Ankara. 267-291.

------- (2000). "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atolyeleri". (Ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999).* Ankara. 415-422.

------- (2000a). "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması" (Ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999).* Ankara. 409-414.

------- (2007). *Tarih Boyunca Van.* İstanbul.

------- (2011). Sulama Yapıları. *Arkeoatlas.* İstanbul. 453.

Belli, O.- Ceylan A. (2005). "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *XXVI. KST*- I (24–28 Mayıs 2004 Konya). Ankara. 175-188.

Benedict, P. (1980). "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması". Çambel-R. Braidwood (Ed.). *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları*-I. İstanbul. 107-149.

Bordaz, L. A.(1965). "Suberde Excavations 1964". *AS* 15. London. 30-32.

-------- (1966). "Recent Archaelogical Research in Turkey: Suberde Excavations 1965" *AS* 16. London. 32-33.

------- (1969). "The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report" *TAD-**17/2.*** 43-71.

------- (1973). “Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Erbaba and Their Chronological Implications” *AJA*-77.New York. 282-288.

Bostancı, E.Y.(1959). “Research on the Mediterrnean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”. *Anadolu (Anatolia)* IV. 129-178.

Burney, C.A.(1956). “Northhern Anatolia Before Classical Times” *AS* 6. London. 179-203.

------- (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *AS* 8. London.157-209.

------- (1966). “First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere”. *AS* 16. London. 55 vd.

------- (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London.

------- (1980). “Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ”, *AS* 30. London. 157-167.

------- (1993). “Arslantepe as a Gateway to the Higlands: A Note on Periods VIA-VID” *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. 311-318.

Burney, C.A.- Lang, D.M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*. London.

Cavaignac, E. (1930). “Marija”. *Revue Hittite et Asianique* I. Paris. 15-17.

------- (1931). *Les Annales de Suppiluliuma.* Strasbourg.

------- (1934). "Le Primer Royaume d'Armenia”. *RHA* 17. Paris. 9-14.

------- (1936). *Le Probleme Hittite.* Paris.

Ceylan, A. (2000a). “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". XVII. *AST*- II. Ankara. 181-193.

------- (2000b). "Çayırlı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*-XV. Erzurum. 277-291.

------- (2001a). “Van Müzesi’ nde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları”. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26. Erzurum. 1-27.

------- (2001b). “Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri”. *Atatürk Üniversitesi Fen*-Edebiyat *Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma*

Dergisi-26. Erzurum. 43-56.

------- (2001c). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". XVIII. *AST*- II. Ankara. 71-82.

------- (2001d). *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar.* Ankara.

------- (2002a). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras*-I. Erzurum. 14-15.

------- (2002b). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". XIX. *AST*-II. Ankara. 165-178.

------- (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". XX. *AST*-II. Ankara. 311-324.

------- (2004a). *"Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na).Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003).* İstanbul. 41-51.

------- (2004b). "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". XXI. *AST*-II. Ankara. 263-272.

------- (2005a). "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age". *Anatolian Iron Ages* V. London. 21-29.

------- (2005b). "2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". XXII. *AST*. Ankara. 189-200.

------- (2006). "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". XXIII. *AST*. Ankara.

------- (2007). "2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları*"*. XXIV. *AST*. Ankara. 1 vdd.

------- (2008a). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır).* Erzurum.

------- (2008b). "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1. Kars. 75-81.

------- (2008c). "2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları*"*. XXV.*AST* III. Ankara 129-149.

------- (2008d). "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi". *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Erzurum.

Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ceylan, A.-Payne M.R. (2003). "A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat". *Studi*

Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2, Roma, 191-201.

Ceylan, A.-Topaloğlu Y. (2008). *Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler*/Doğu Anadolu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY6).* İstanbul. 31-36.

Childe, G. (1952). *Tarihte Neler Oldu.* İstanbul.

------- (1974). *Tarihte Neler Oldu.* Ankara.

------- (1996). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.

Contenau, G. (1934). *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens.* Paris.

Cornelius, F. (1958). "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn Des Hethiterreiches". *RHA* 62. Paris. 5 vd.

------- (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde". *Bi Or XXI /*1- 2. Leiden. 11-15.

------- (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie". *Anatolica* 1. London. 62-77.

------- (1973). *Geschichte der Hethiter.* Dramstadt.

Çevik, N.(2000). *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri.* Ankara.

Çilingiroğlu, A. (1983). "*Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları*" . Anadolu Araştırmaları. IX. İstanbul. 311-323.

------- (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel ilişkiler.* İzmir.

------- (1994).*Urartu Tarihi.* İzmir.

------- (1997). *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı.* İzmir.

Diakonoff, I. M. (1951). "Assiro". V*avilonskie İstocniki po istorii* 2/3. Moskova. 52-73.

Dinçol, A. (1982). "Geç Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* I. İstanbul, 121-136.

Dinçol, A.M.- J. Yakar (1974). "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında". *Belleten 152*. Ankara. 51 vd.

Doğanay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası.* İstanbul.

------- (1988) . *Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri.* Erzurum.

------- (1989). "*Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri*". Şehri Mübarek Erzurum.

Doğanay, H- Şahin-C. Özcan, N.A (2007). *Türkiye Coğrafyası.* Ankara.

Duru, R. (1979). *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı.* Ankara.

------- (1986). "Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu". *Belleten* 50. Ankara. 247-259.

------- (1987). “Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu”. *Belleten* 50. Ankara. 247-259.

------- (1995). “Bademağacı Kazıları 1993”, XVI. *KST*-I. Ankara. 69-77.

------- (1996) “Bademağacı Kazıları 1994”, XVII. *KST*-I. Ankara. 87-93.

------- (1997). “1996 Yılı Bademağacı Kazıları”. *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Dergisi* III. İstanbul.

Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası.* İstanbul. Erol, O. (1972). “Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri”. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* III/IV. Ankara. 13-52.

Erzen, A. (1984). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.

------- (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians.* Ankara.

Erzen, A.-Başaran, S.(1991). Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları”. XII. *KST* -II. Ankara. 155-170.

Esin, U. (1974). “Tepecik Kazısı. 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları.* Ankara.109-121.

------- (1979). İlk üreticiliğe geçiş evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (M.Ö. 10500-7000 yılları arası*). I. Doğal Çevre Sorunu.* İstanbul.

------- (1981). “Değirmentepe Kazısı. 1979”. *II. KST.* Ankara. 91-99.

------- (1989). “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”. *Anatolia* 1989 *and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara. 135-141.

Esin, U.-Arsebük, G. (1974) . “Tülin Tepe Kazısı. 1971”. *TAD* 20/2, Ankara. 63-78.

Farımaz N. (1986). *Narman Havzasında Tabaka Basamaklı Yörenin Problemleri.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Forrer, E. (1931). “Hajasa-Azzi”. *Caucasica* IX. Leipzig. 1-24.

Frangipane, M. (2011). “Çanak Çömleğin Seri Üretimi”. *Arkeoatlas.* İstanbul. 154.

Friedrich, J. (1930). “Staatsvertrage II”. *MVAEG* 34/1. Leipzig. 103 vdd.

------- (1969). "Urartaische Inschriften aus Iran". *AMI* 2. Berlin. 121-122

French, D.H. (1964). “Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report. 1963”. *AS* XIV. London. 125-137.

------- (1970). “Notes on Site Distribution in the Çumra Area”. *AS* 20. London.

139-148.

Garstang, J. (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor". *AJA*- 47. Boston. 35-62.

Garstang, J.- O.R.Gurney (1959). *The Geography of the Hittite Empire.* London.

Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *MVAEG* XXXII. Leipzig. 1-178.

------- (1930). *Verstreute Boghazköi-Texte.* Marburg.

------- (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography.* New Haven.

------- (1957). *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients III.* München.

------- (1962). "Hippologia Hethitica by Annelies Kammanhuber". *JCS* 16/1. New Haven. 30-35.

------- (1964). "State and Society of the Hittites". *Neuere Hethiter Forschungen*. Wiesbaden. 27-32.

------- (1967). "Die Annalen der Mursilis". *MVAEG* 38. Darmstadt. 17 vdd.

------- (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish". *CAH* II */2*. Chambridge. 117-129.

Grayson, A.K. (1972 – 1976). *Assyrian Royal Inscriptions I – II.* Wiesbaden.

Gurney, O. R. (1948). "Mita of Pahhuwa". *AAA* XXVIII. Liverpool. 32-47.

------- (1961). *The Hittites.* London.

------- (1973). "Anatolia c. 1600-1380 B.C.". *CAH* II /1. *Cambridge.* 659-685.

Güngördü, E. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası*. Ankara.

Gürsoy, C. R. (1974)."Türkiye'nin Tabii Yolları" *Türk Coğrafya Dergisi* XXII-XXIII. 24-30.

Güterbock, H.G. (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II". *JCS* X. Boston. 60 vd.

------- (1961). "The North-Central Area of Hittite Anatolia". *JNES* XX. Chicago. 85-97.

------- (1967). "The Hitite Conguest of Cyprus Reconsidered". *JNES XXVI-2*. Chicago. 73 vdd.

Harmankaya, S.- Tanındı, O. (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*-I. İstanbul.

Harmankaya, S.- Tanındı, O.- Özbaşaran, M. (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* II- *Neolitik*. İstanbul.

------- (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* -III-*Kalkolitik.* İstanbul.

Harmankaya, S.- Erdoğu, B. (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*-IV. İstanbul.

Hauptmann, H. (1972). "Norşuntepe Kazısı, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları.*

Ankara. 87-101.

------- (1982). “Norşuntepe Kazıları. 1974”. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları.* Ankara. 13- 40.

Herodotos. *Herodot Tarihi.* İstanbul.

Kansu, Ş.A.(1937).“1936 Yılında Ankara ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Not”. *Ülkü* VIII/48. Ankara. 482-488.

------- (1940). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı 1937.* Ankara.

------- (1945). “Isparta, Burdur İlleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor”. *Belleten* 9. Ankara. 277-286.

Kapur, S.(1984). “Toprak Biliminde X-Işınları Tekniği ve Arkeolojide kullanılan Olanaklar”. *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri 1980*. Ankara.

Kınal, F. (1947). "Şuppiluliuma' nın Suriye Seferleri”. *Belleten* 11. Ankara. 1-13.

------- (1953a). *Géographie et l’Histoire des Pays d’Arzava*. Ankara.

------- (1954). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”. XII. *DTCFD*/1-2. Ankara. 77-89.

------- (1974). “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”. *Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı*. Ankara. 414.

------- (1991). *Eski Anadolu Tarihi.* Ankara.

Kırzıoğlu, F.(1992). *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar.* Ankara.

Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi’nde Hayvancılık.* Erzurum.

Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmalarının Değerlendirilmesi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koşay, H.Z. (1948). “Karaz Sondajı”. *TTK* 3. Ankara. 165-169.

------- (1961). “Pulur (Summary of Archaeological Research)”. *AS* 11. London. 20-21.

------- (1962). “Pulur Kazısı, 1960”. *TAD* 11. Ankara. 25-28.

------- (1970). “Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu*”. Keban Projesi 1968 Çalışmaları*. Ankara. 139-142.

------- (1971). “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*. Ankara. 99-101.

------- (1972). “Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”. *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*. Ankara. 127-128.

------- (1974*). Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.

------- (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*. Ankara.

------- (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi.* Ankara.

Koşay, H.Z.-Sperling, J. (1936). *Troad’da Dört Yerleşme Yeri*. Ankara.

Koşay, H. Z.- Turfan, K. (1959). “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”. *Belleten* 23. Ankara. 349-361.

Koşay, H.Z.-Vary, H. (1964). Pulur Kazısı. *1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*. Ankara.

------- (1967). Güzelova Erzurum Kazısı. Ankara.

Koşay, H.Z.-Akok, M. (1967). “Pulur Kazısı”. *TTK* 6. Ankara. 14-15.

Kozbe, G.-Ceylan A. vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları.* İstanbul.

Kökten, İ.K. (1941). “Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”. *Ülkü* 17/98. 121-124. Ankara.

------- (1945). Kuzey- Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri. *DTCFD*-III-5. Ankara.

------- (1947). “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”. *Belleten* 11. 431-472. Ankara.

------- (1955). “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”. *Belleten* 19. Ankara. 271-283.

------- **(**1971).“Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*. Ankara. 13-16.

König, F. W. (1954). "Zm Herkunst der Armenier nach den Insehriften von Muş und Trmerd". *Handes Amsorya* 6. Viyana. 415-430.

------- (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.

------- (1967). “Handbueh der ehaldisehen Insehriften”. *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrüek.

Kunç, S.- Çukur, A. (1989). “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”. *V. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı.* Ankara. 29-38.

Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Leakey, R. (1988). *İnsanın Kökeni.* İstanbul.

Lehmann- Haupt, C.F. (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* I-II. Berlin Leipzing.

Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia.* London.

------- (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia.* London.

Lloyd, S.- Mellaart, J. (1955). "Beycesultan Excavations: First Preliminary Report". *AS* 5. London. 101-135.

------- (1958). "Beycesultan Excavations". *AS* 8. London. 93-125

------- (1959). "Beycesultan Excavations". *AS* 9. London. 35-50.

------- (1962). *Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*. London.

------- (1965). *Beycesultan II.* London.

Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Record of Assyria and Babylonia.* Chicago.

------- (1968). *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end. Chicago 1926-1927,* New York.

Mellaart, J. (1957). "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Ages,". *AS* 7, London, 55-88.

------- (1959). "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958". *AS* 9. London. 51-65.

------- (1960). "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959". *AS* 10, 83-104.

------- (1961). "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I". *AS* 11, London, 159-184.

------- (1971). "Anatolia, 4000-2300 B.C.". *CAH* I/2. Chambridge. 363-406.

------- (1975). *The Neolithic of the Near East.* London.

Melikişvili, G.A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi.* Moskova.

Melikişvili, G.A. (1971). *Die Urartaische Sprache.* Roma.

Mellink, M.J.(1960). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 64. New Jersey. 57-69.

------- (1965). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 69. New Jersey. 133-149.

------- (1968). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 72. New Jersey. 125-147.

------- (1971). “Archaeology in Asia Minor”. *AJA* 75. New Jersey. 161-181.

------- (1980). “Archaeology in Asia Minor”. *AJA* 84. New Jersey. 501-518.

------- (1981). “Archaeology in Asia Minor”. *AJA* 85. New Jersey. 463-479.

Memiş, E. (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi.* Konya.

------- (2007). *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar.* İstanbul.

Miller, N. (1996). “Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacınebi Tepe”. *Anatolica 22*. Leiden. 168-172.

Miyake, (2011). “Statü Eşyaları”. *Arkeoatlas.* İstanbul. 121.

Mutlu, H. S.(2007).“Zamanın Çarkında Anadolu'da Seramik”. *Anadolu Sanat.* Eskişehir.73.

Ökse, T.A. (1993). *Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri.* İstanbul.

------- (2002). *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri.* İstanbul.

------- (2012). *Ön Asya Arkeolojisinde Çanak Çömlek.* İstanbul.

Özav, L. (1981*). Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması*. Ankara.

------ (1995). “Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme”. *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*. İstanbul. 267-280.

------- (1996). “Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul. 19-30.

------- (1997). “Çanak-Çömlek”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*-I. İstanbul. 380-383.

------- (1999). “Anadolu'dan Avrupa'ya Açılan Kapı: Trakya”. *Arkeoloji Sanat*-90. İstanbul. 2-28.

------- (2002).” İlk Adımlar, Paleolitik Çağ”. *Arkeoatlas*. İstanbul. 46- 57.

------- (2011a). “Paleolitik Çağ, İlk Adımlar”. *Arkeoatlas.* İstanbul. 30- 47.

------- (2011b). “Neolitik, Çanak Çömleksiz”. *Arkeoatlas*. İstanbul. 56- 77.

------- (2011c). “Neolitik, Çanak Çömleksiz”. *Arkeoatlas.* İstanbul. 78- 123.

------- (2011d). “Çanak- Çömlek Teknolojisi”. *Arkeoatlas.* İstanbul. 88 vd.

Özdoğan, M.- Parzinger, H. and Karul, N. (1997). "Kırklareli Kazıları (Aşağıpınar ve Kanlıgeçit Höyükleri". *Arkeoloji ve Sanat*. İstanbul. 2-11.

Özey R. (2002). *Siyasi Coğrafya.* İstanbul.

Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2011). *Eskiçağ' da Yukarı Aras Vadisi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2011a). "Eskiçağ'da Narman Havzası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* Kars. 97-117.

Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/32. Erzurum. 81-93.

Palmieri, A. (1972). "TwoYears of Excavations at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 19/2. Ankara. 203-211.

------- (1977). "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 24/2. Ankara. 123-132.

------- (1985). "Excavations at Arslantepe 1983". VI. *KST*. Ankara. 71-78.

Payne, M.R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu.* İstanbul.

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I.* Van. 168-176.

------- (1991a). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.

------- (1991b). *Hayaşa.* Erzurum.

Piotrovski, B. B. (1966a). *II Regno Dı Van Urartu.* Roma.

------- (1966b). "Urartu Dini", DTCFD 23 / 1–2. Ankara. 37-52.

------- (1969). *Urartu*. Geneva.

Russel, H.F. (1984). "Shalmanaser's Campaing to Urartu in 856 B.C. and Historical Geopraphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sourtces". *AS* 24. London. 185 vd.

Sagona, A. -Erkmen, M. - Sagona, C. -Thomas, I. (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report". *AS* 46. 27-48.

Sagona, A. -Erkmen, M. - Sagona, C. (1997). “Excavations Sos Höyük 1995”. XVIII. *KST*- I. Ankara. 137-143.

------- (1998). “Excavations Sos Höyük 1996*”.* XIX. *KST*-I. Ankara. 245-250.

------- (1999). “Excavations at Sos Höyük, 1997”. XX. *KST*-I. Ankara. 205-206.

Sagona, A.- Sagona, C. - Özkorucuklu, H. (1995). “Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report”. *AS* 45. London. 193-218.

Sagona, A. -Sagona, C. - Erkmen, M.- Howells, S. (1997). “Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report”. *Anatolica* 23. London. 181-226.

------- (1998). “Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report”.

Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri: *Contributa alla Storia della Formazione del Regnodi Urartu*. Roma.

------- (1984). "I documenti". *Tra lo Zagros e l' Urmia*. Rome. 53-137.

------- (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.

------- (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü.* İstanbul.

------- (2008). *M. Corpus Dei Testi Urartei*. Roma.

San, O. (1994). *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2000). “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”. *OLBA* III. Mersin. 19-28.

------- (2005). “Diyarbakır Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bronz İğneleri üzerine Gözlemler ”. *Arkeoloji Anadolu& Avrasya*- II. Diyarbakır.

Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi.* Ankara.

Sayce, A. H. (1882). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III. *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. London. 1-48.

Selen, S. (1943). “Türkiye’nin Yol Sistemi”. *TCD* I-IV. Ankara. 352-371.

Sevin, V. (1976-1977). “Urartu Çömlekçiliğinde Kapak”. *Anadolu Araştırmaları*-IV- V Ankara. 227-233.

------- (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi.(*Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2003). *Anadolu Arkeolojisi.* İstanbul.

------- (2005). "Urartu Çanak-Çömlekçiliği". *Arkeoatlas*-IV. İstanbul. 104-105.

Sommer, F. (1932). *Die Ahhijavā-Urkunden.* München.

Sözer, A.N. (1970). *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. Erzurum.

Stein, G.J. -Mısır, A. (1994a). "Excavations at Hacınebi, 1992". *KST* XV/I. Ankara. 131-152.

------- (1994b). "Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacınebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations". *Anatolica 20*. Leiden. 145-189.

------- (1995). "Excavations at Hacınebi, 1993". *KST XVI/I*. Ankara. 121- 140.

------- (1996). "1994 Excavations at Hacınebi Tepe". *KST XVII/I*. Ankara. 109-128.

Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.

Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi.* Ankara.

Şenyürek, M.S. (1958a). "1958 Yılında Samandağ Yakınında Bir Mağarada Yapılan Sondaj". *Anatolia 3*. Ankara. 57-63.

Şenyürek, M.S. (1958b). "Tıkalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not". *Belleten 23.* Ankara. 10-26.

Tarhan, M.T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları.* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

------- (1982). "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler". *Anadolu Araştırmaları*-VIII. İstanbul. 69-114.

------- (1986). "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri". IX. *TTK*. Ankara. 285-301.

------- (2000). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ' ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar*"*. (Ed. Oktay Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*. Ankara. 191-200.

Tarkan, T. (1974) ."Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*. Erzurum. 7-22.

Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2008). "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Kafkas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*.Kars. 197-216.

-------- (2009). *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

------- (2009a). "Eskiçağ' da Pasin Ovası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-3.* Kars. 245-266.

Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tuncel, M. (1991). "Aras". *DİA* III. Ankara. 332-335.

Tuncel, M. (1996). "Fırat". *DİA* III. Ankara. 31-34.

Türkmenoğlu, A.C.- Göktürk, E.H. "An Investigation on the Manufacturing Technology of the Değirmentepe (Malatya) Pottery". *Archaeometry 94. The Prıceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*. Ankara. 599-607.

Uzun, S. (1986). *Murat Dağı-Narman arasındaki Kütle Hareketleri.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünsal, V. (2006). *Eskiçağda Çoruh Havzası*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.

Von Schuler, E.(1965). *Die Kaşkaer*. Berlin.

Wilhelm, G. (1994). *The Hurrians.* Warminster.

------- (2004). Urartian *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge. 119-137.

Yakar, J. (1979). "Troyand Anatolian Early Bronze Age Chronology". *AS* 29. London. 51-67.

------- (1984). "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia*" AS* 34. Ankara. 59-86.

------- (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR*-2. Oxford. 268 vd.

------- (1985a)."Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia. Part II". *AS* 35. London. 25-38.

------- (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period.* Jerusalem.

------- (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period.* Jerusalem.

------- (1997). "Hacılar". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*. New York. Oxford. 448-449.

------- (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi.* İstanbul.

Yalçın, Ü. (2011). Anadolu'da Demir. *Arkeoatlas.* İstanbul. 332-339.

Yalçınkaya, I. (1985) "Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış". *Antropoloji* XII. Ankara. 395-435.

------- (1990). "1989 Yılı Karain Kazıları". XI. *KST*-I. Ankara. 39-57.

Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihi*. İzmir.

Xenophon. *Anabasis*. İstanbul.

EKLER

HARİTALAR

Harita 1. Doğu Anadolu Bölgesi Haritası- Alpaslan CEYLAN.

Harita 2. Erzurum İl Haritası- Alpaslan CEYLAN

Harita 3. Hayaşa- Azzi ve Hurri- Mitanni Devletleri- Ali DİNÇOL (Anadolu Uygarlıkları)

Harita 4. Urartu Yayılım Alanı- Yasin TOPALOĞLU

Harita 5. Narman Coğrafyası

Harita 6. Narman İlçesinde Bulunan Arkeolojik Yerleşim Yerleri

RESİMLER

Resim 1. Alabalık Kalesi

Resim 2. Alabalık Kalesi

Resim 3. Başkale Kalesi

Resim 4. Başkale Kalesi

Resim 5. Boğakale Kalesi

Resim 6. Boğakale Kalesi

Resim 7. Samikale

Resim 8. Samikale

Resim 9. Yanıktaş Kalesi

Resim 10. Yanıktaş Kalesi

Resim 11. Yanıktaş Yerleşmesi

FİGÜRLER

Figür 1. Başkale Keramikleri

Figür 2. Başkale Keramikleri

Figür 3. Başkale Keramikleri

Figür 4. Başkale Keramikleri

Figür 5. Boğakale Keramikler

Figür 6. Boğakale Keramikleri

Figür 7. Gökdağ Keramikleri

Figür 8. Gökdağ Keramikleri

Figür 9. Yanıktaş Keramikleri

Figür 10. Yanıktaş Keramikleri

Figür 11. Yanıktaş Keramikleri

Figür 12. Yanıktaş Keramikleri

GRAFİKLER

Grafik 1. Katkı Maddeleri

Grafik 2. Yapım Şekilleri

Grafik 3. Form Oranı

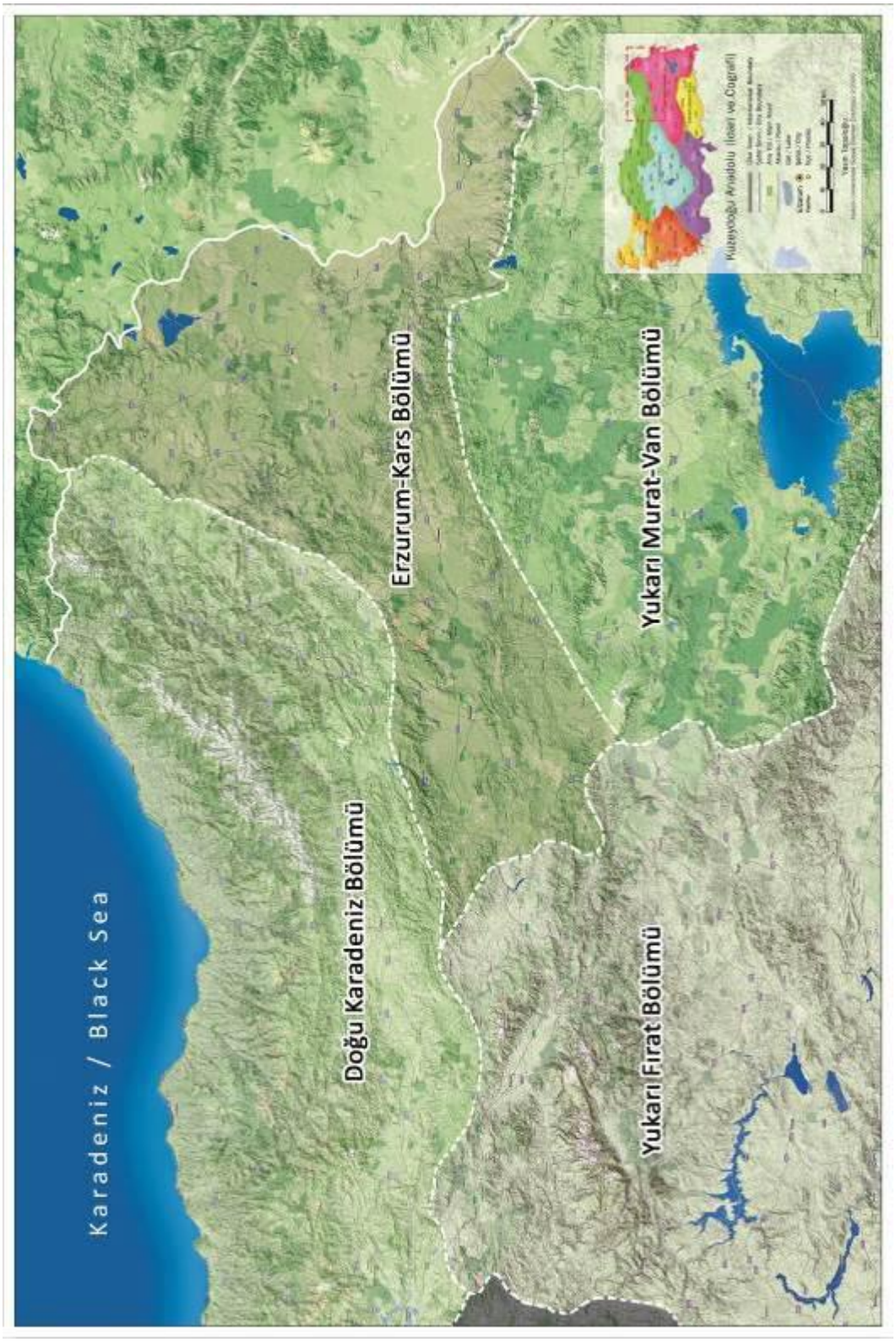
Grafik 4. Form Çeşitleri Oranı

Grafik 5. Açkı Oranı

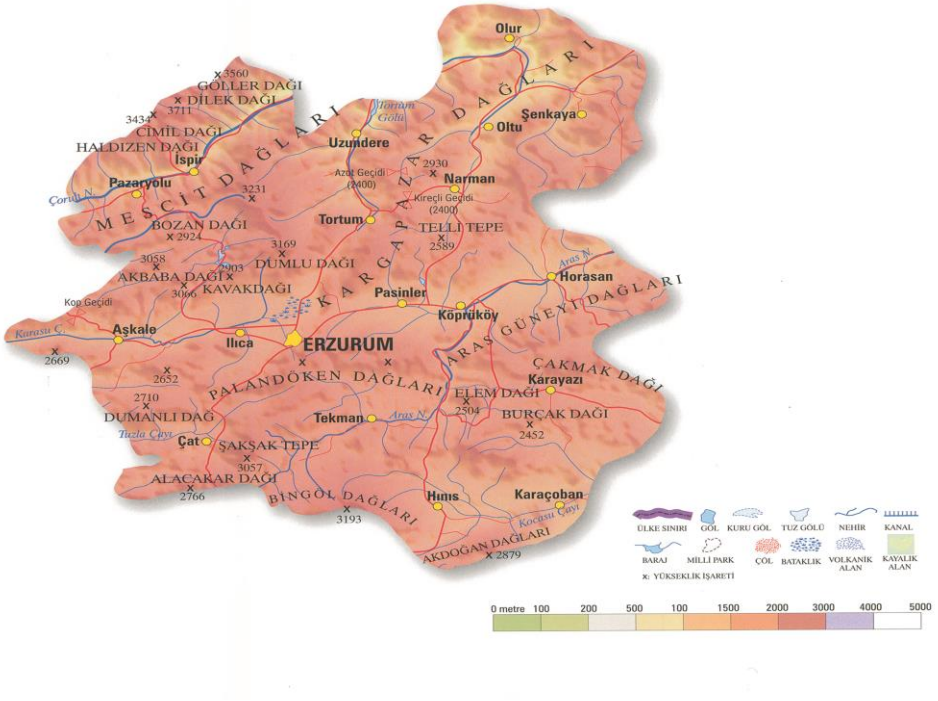
Grafik 6. Astar ve Astar Rengi Oranı

Grafik 7. Pişme Oranı

EK 1- HARİTALAR

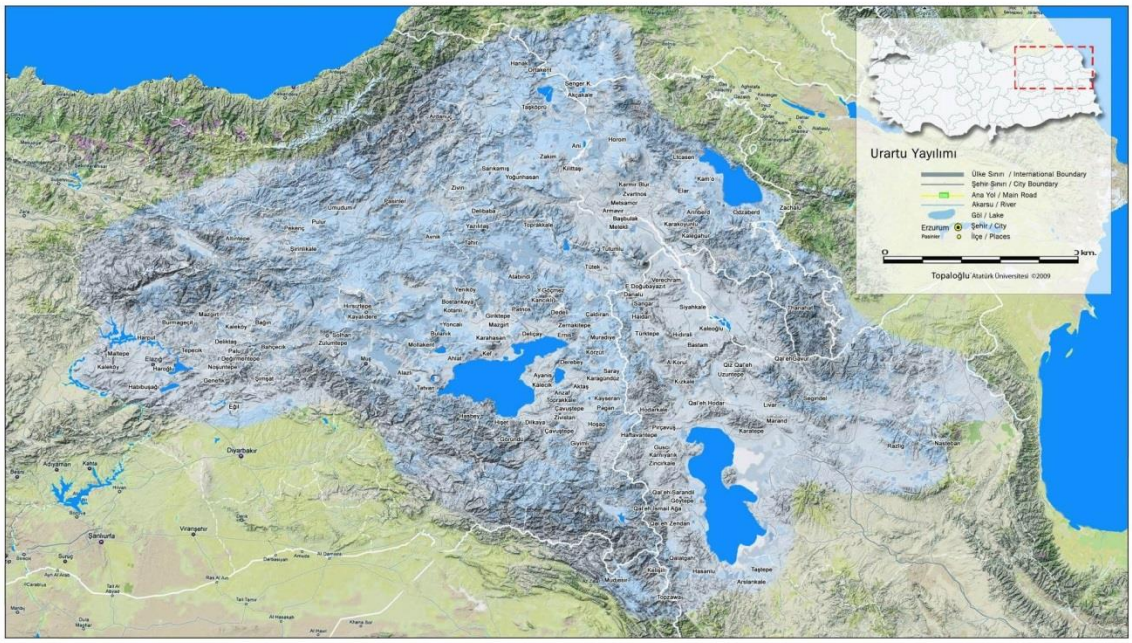
Harita 1: Doğu Anadolu Bölgesi

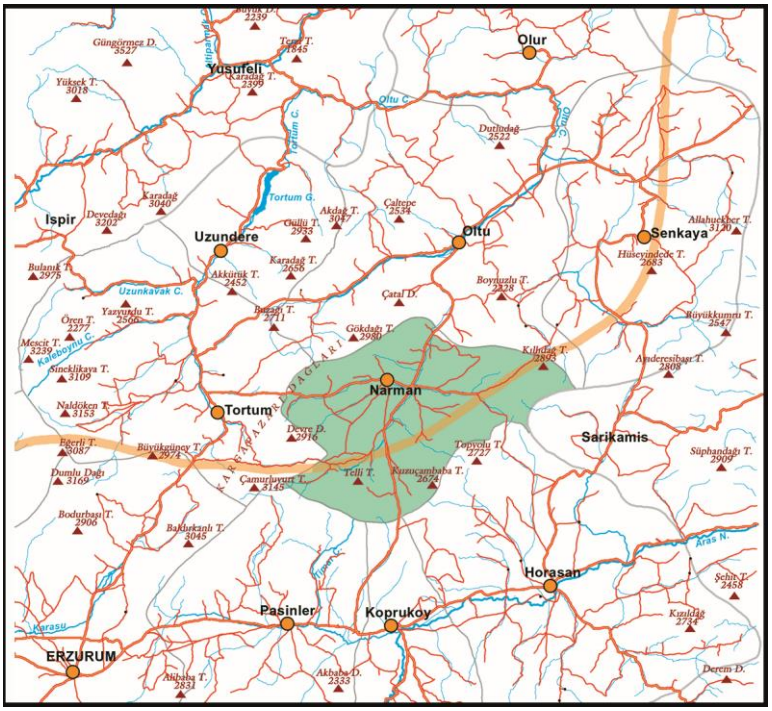
Harita 2: Erzurum Fiziki Haritası

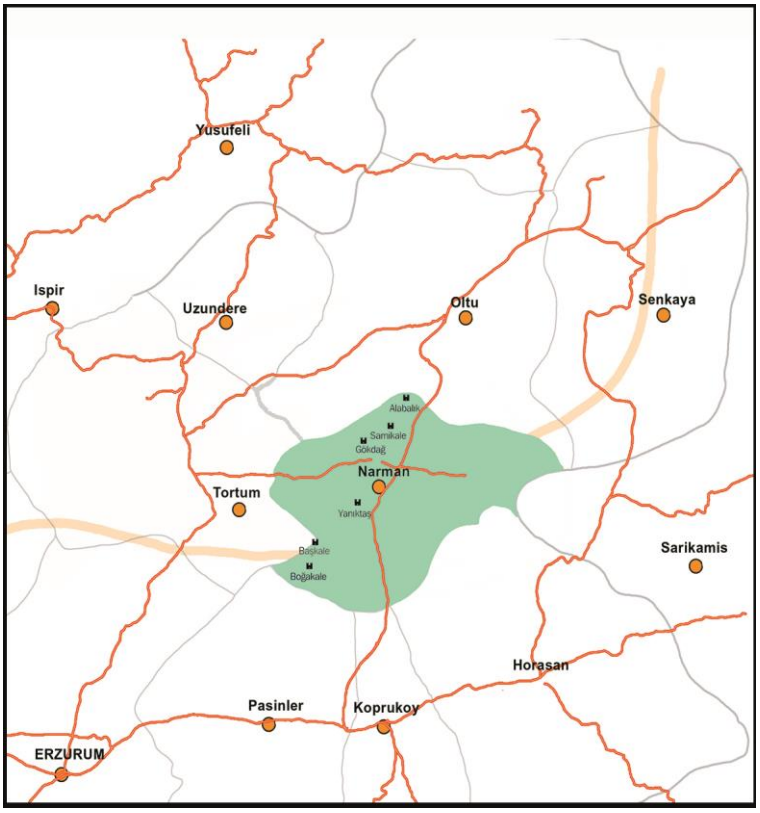
Harita 3: Hayaşa-Azzi ve Hurri-Mitanni Devletleri

Harita 4: Urartu Yayılım Alanı

Harita 5: Narman coğrafyası

Harita 6: Narman İlçesinde Bulunan Arkeolojik Yerleşim Yerleri

EK 2 - RESİMLER

Resim 1: Alabalık Kalesi

Resim 2: Alabalık Kalesi

Resim 3: Başkale Kalesi

Resim 4: Başkale Kalesi

Resim 5: Boğakale Kalesi

Resim 6: Boğakale Kalesi

Resim 7: Samikale Kalesi

Resim 8: Samikale Kalesi

Resim 9: Yanıktaş Kalesi

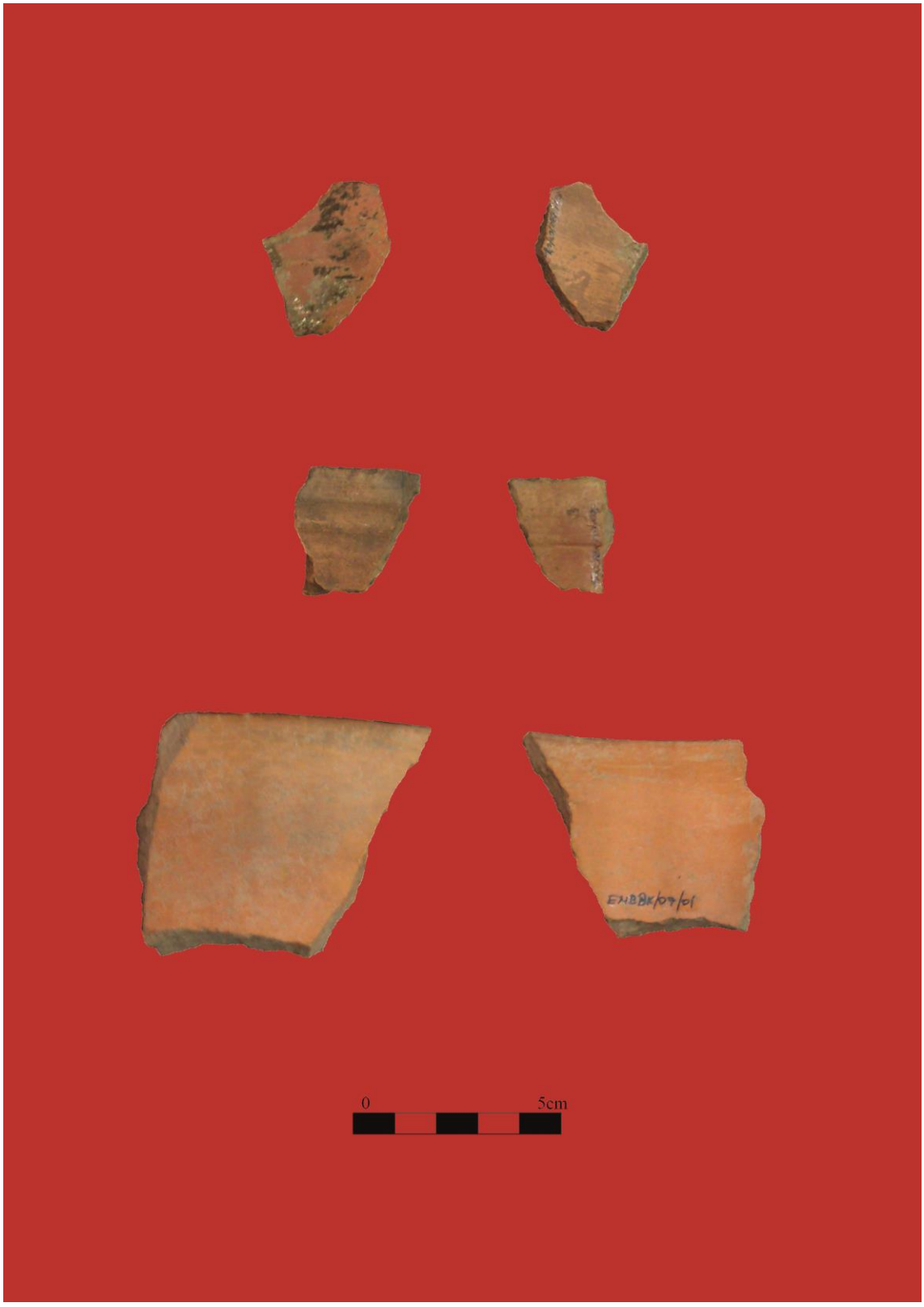

Resim 10: Yanıktaş Kalesi

Resim 11: Yanıktaş Yerleşmesi

EK 3 - FİGÜRLER

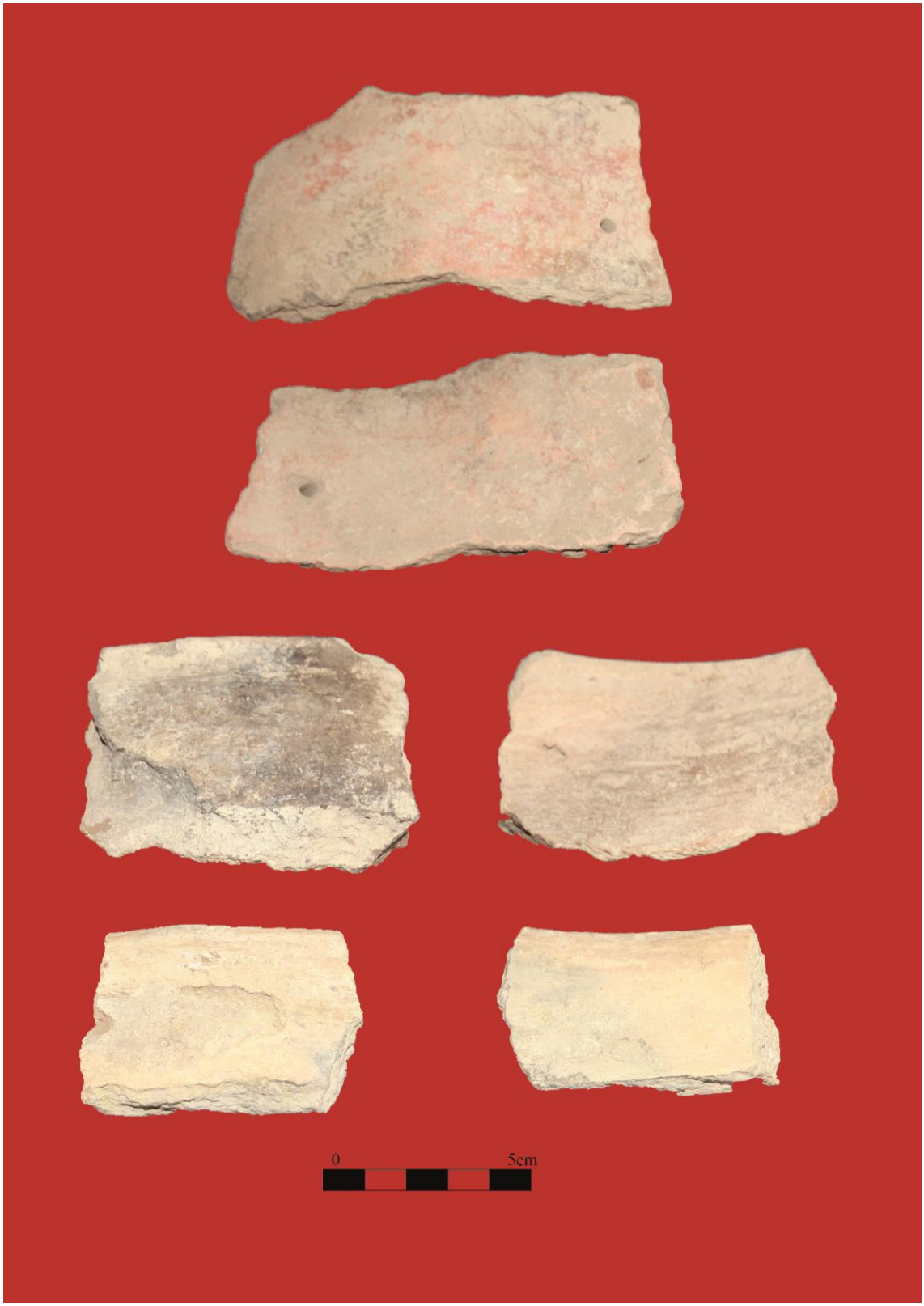
Figür 1: Başkale Keramikleri

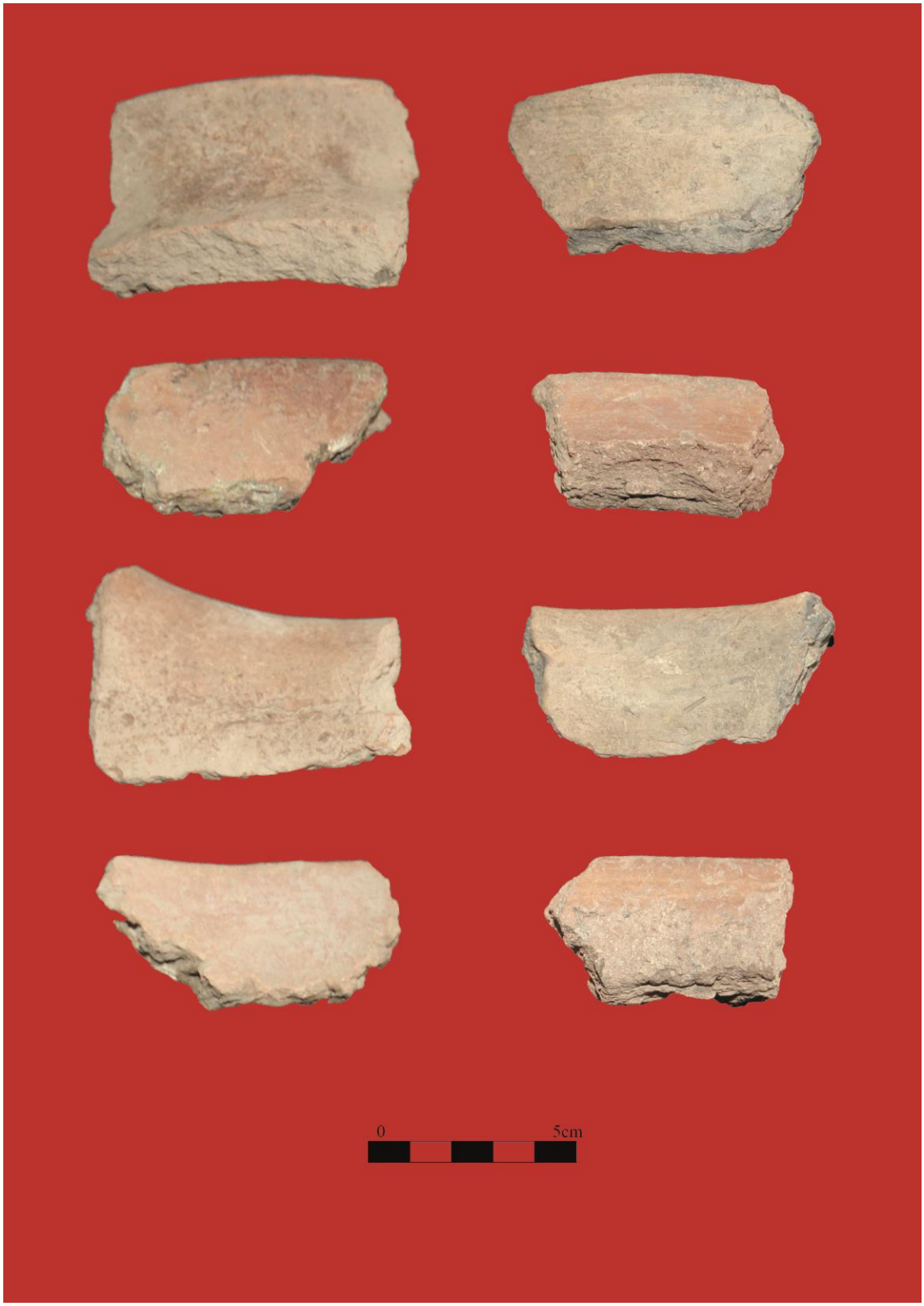
Figür 2: Başkale Keramikleri

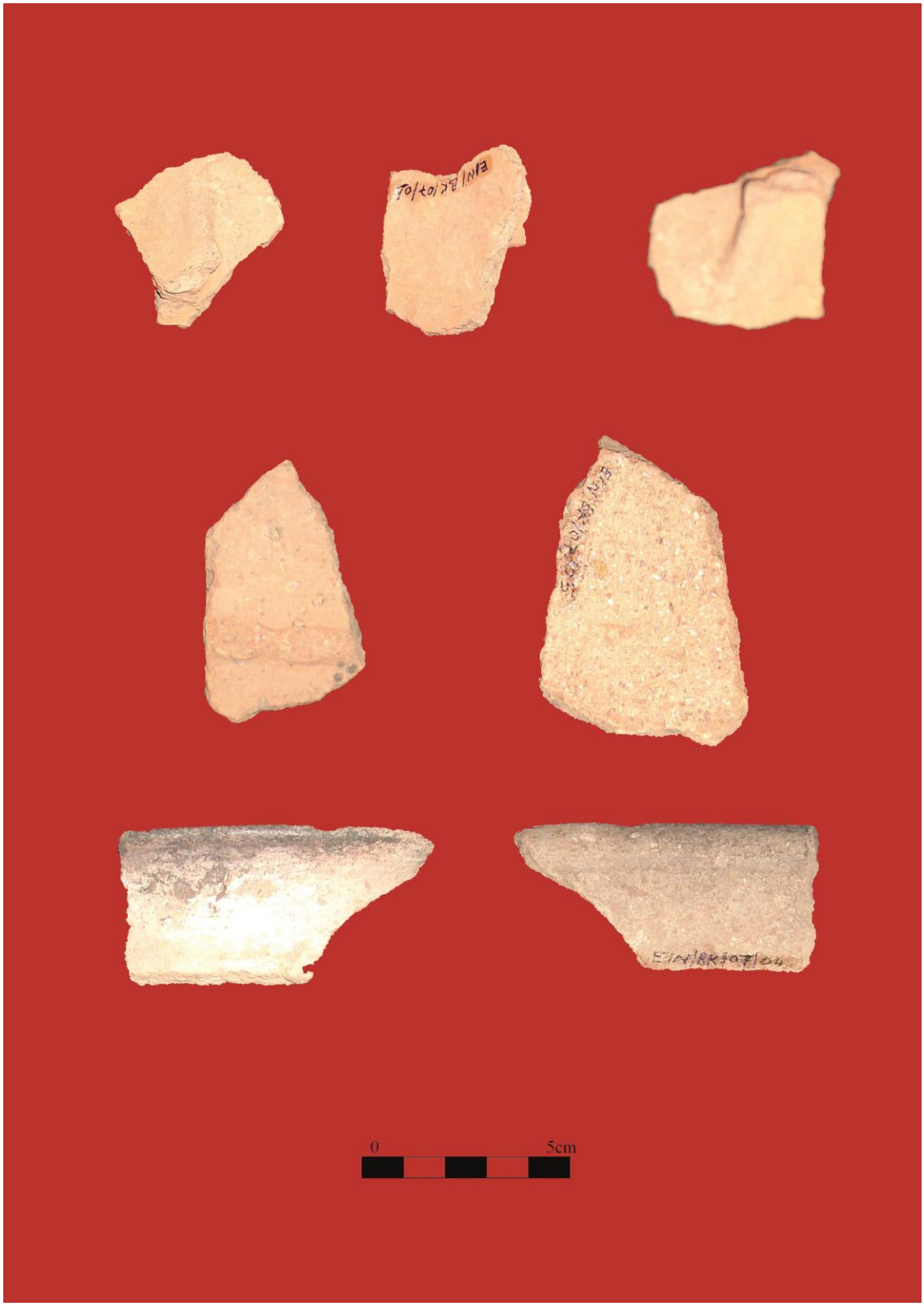
Figür 3: Başkale Keramikleri

Figür 3: Başkale Keramikleri

Figür 4: Başkale Keramikleri

Figür 5: Boğakale Keramikleri

Figür 6: Boğakale Keramikleri

Figür 7: Gökdağ Keramikleri

Figür 8: Gökdağ Keramikleri

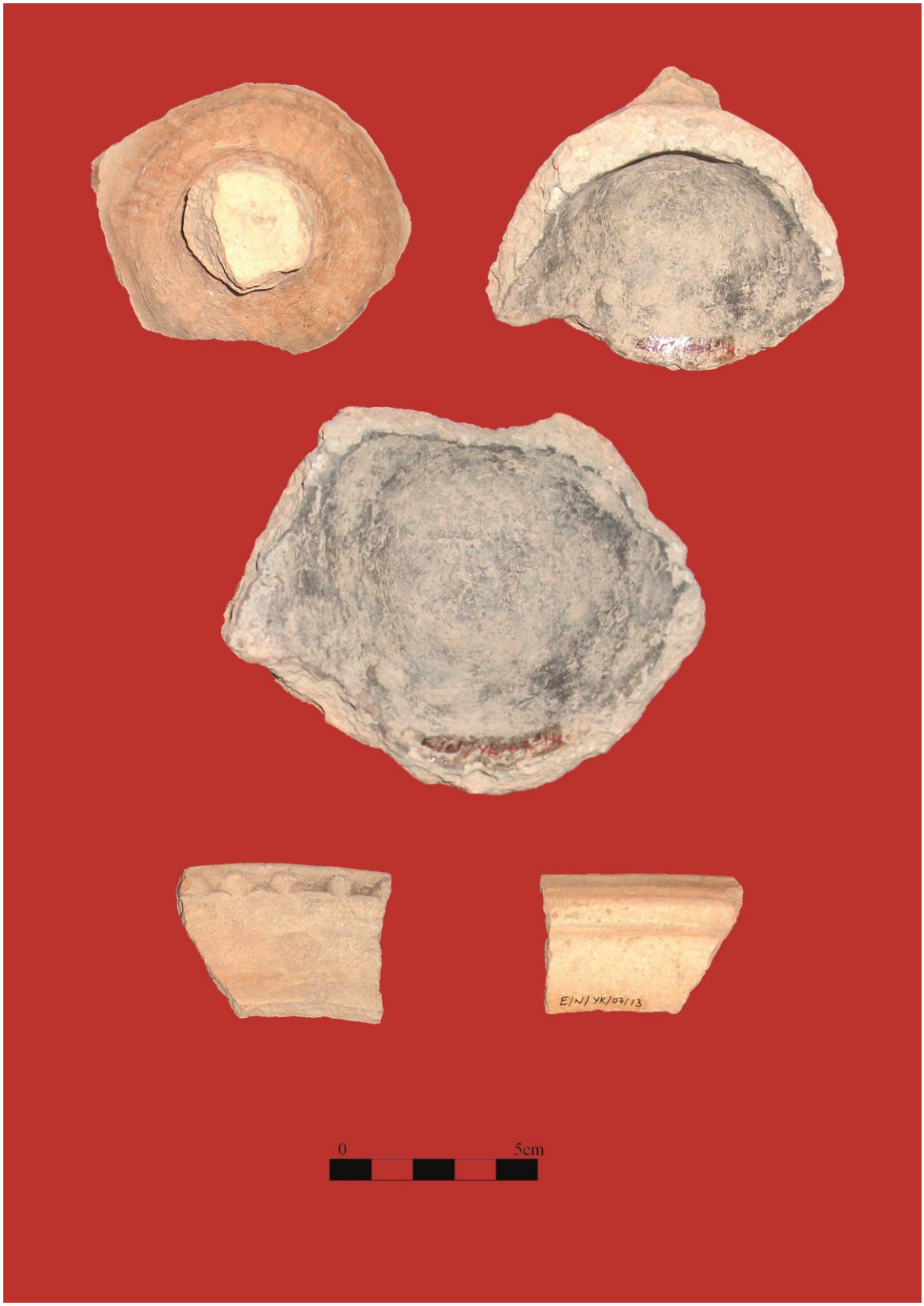
Figür 9: Yanıktaş Keramikleri

Figür 10: Yanıktaş Keramikleri

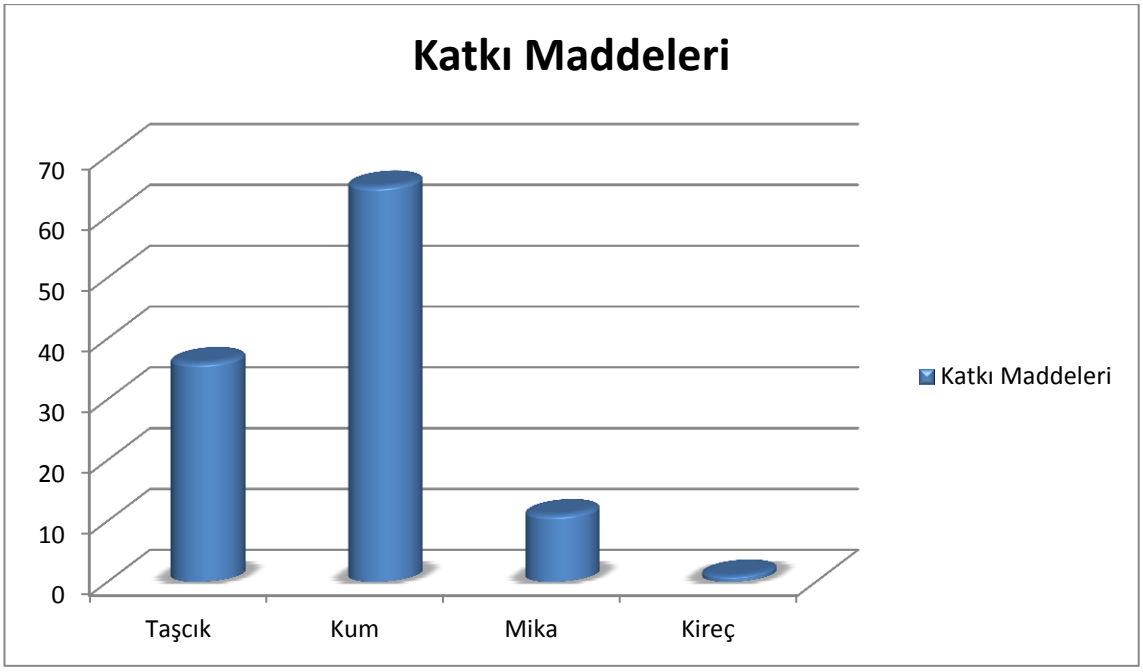

Figür 11: Yanıktaş Keramikleri

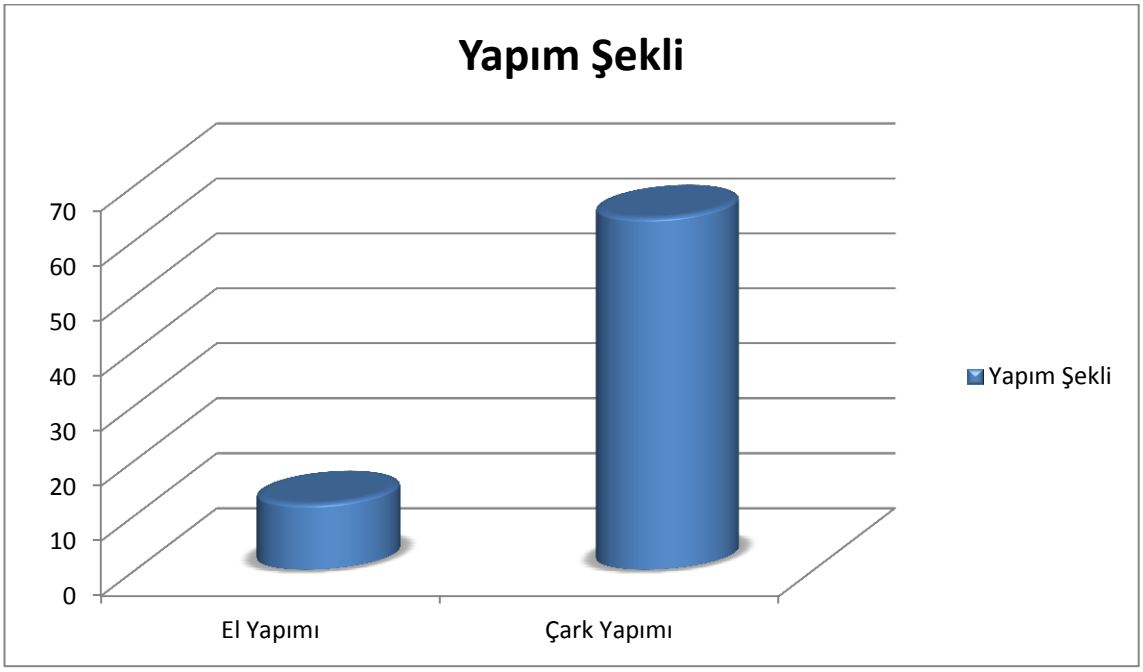

Figür 12: Yanıktaş Keramikleri

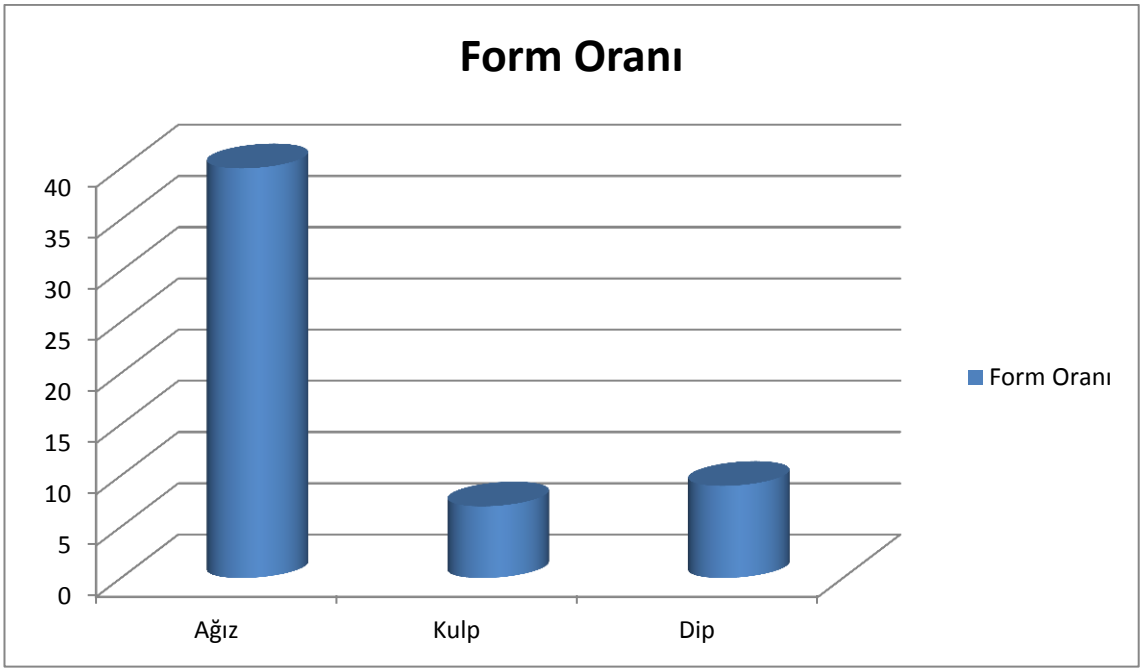
EK 4 - GRAFİKLER

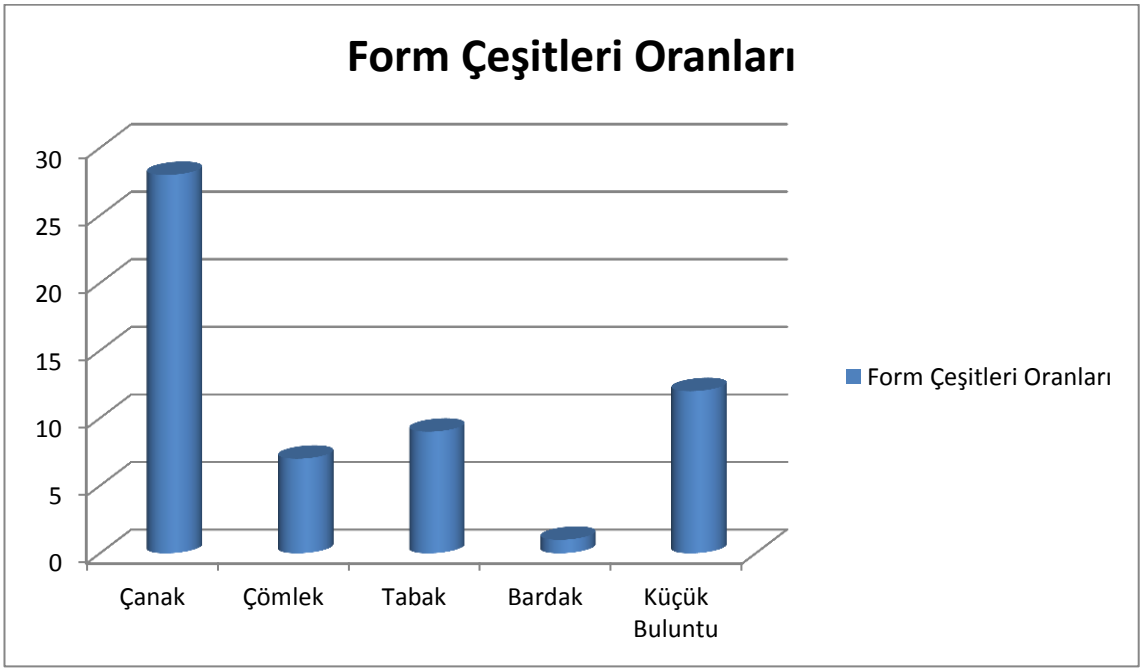
Grafik 1: Katkı Maddeleri

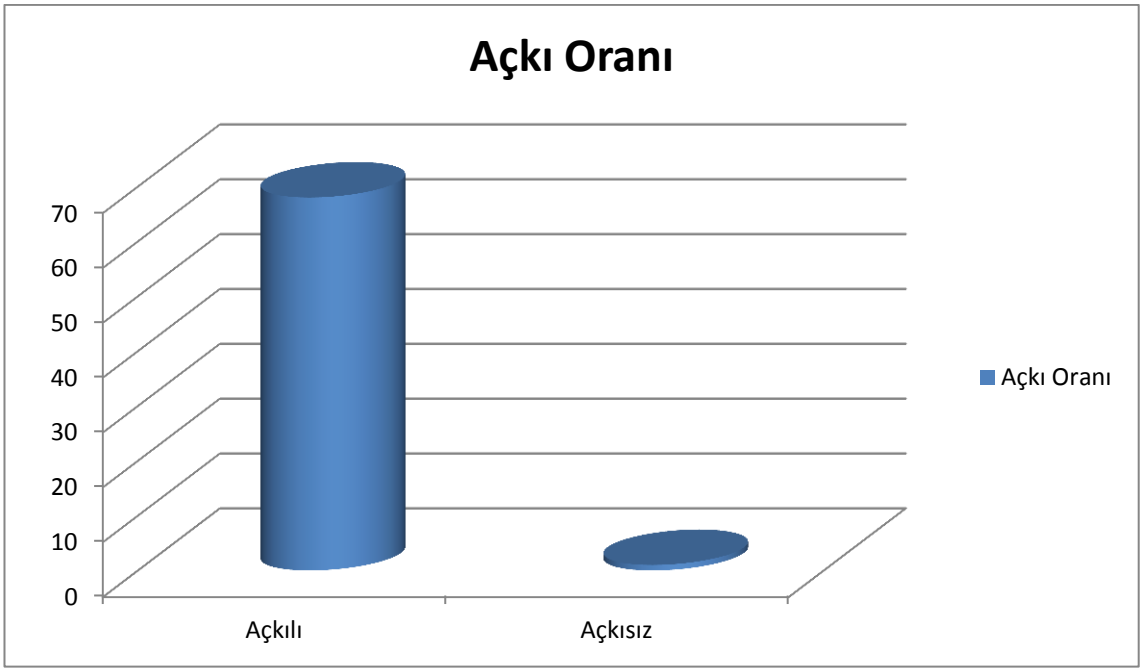
Grafik 2: Yapım Şekli

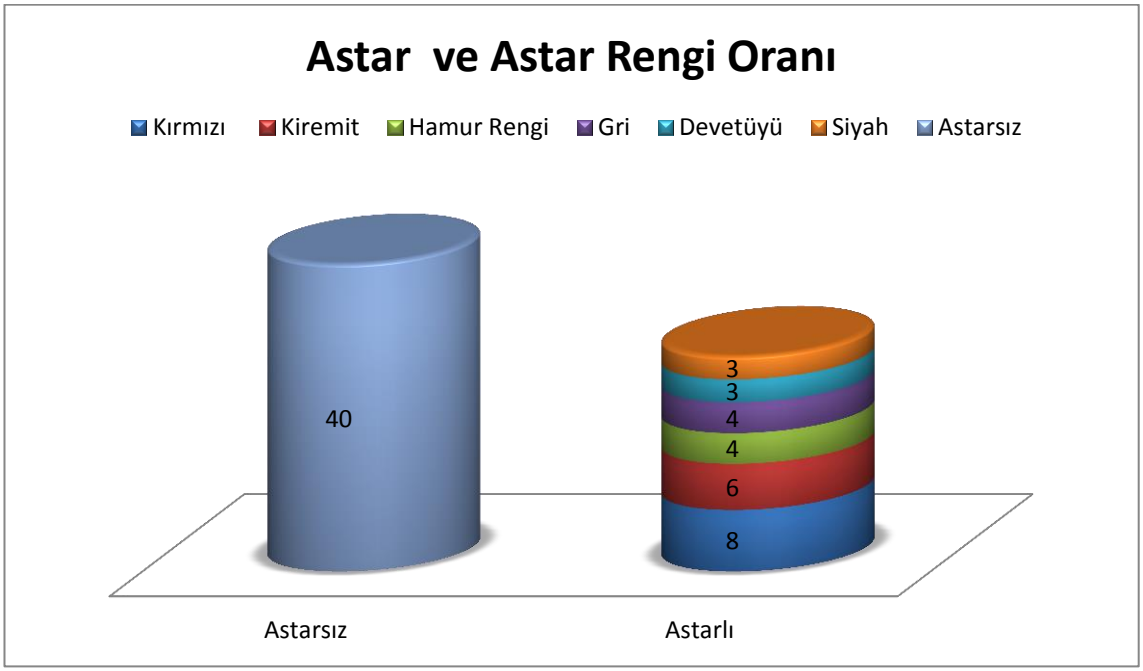
Grafik 3: Form Oranı

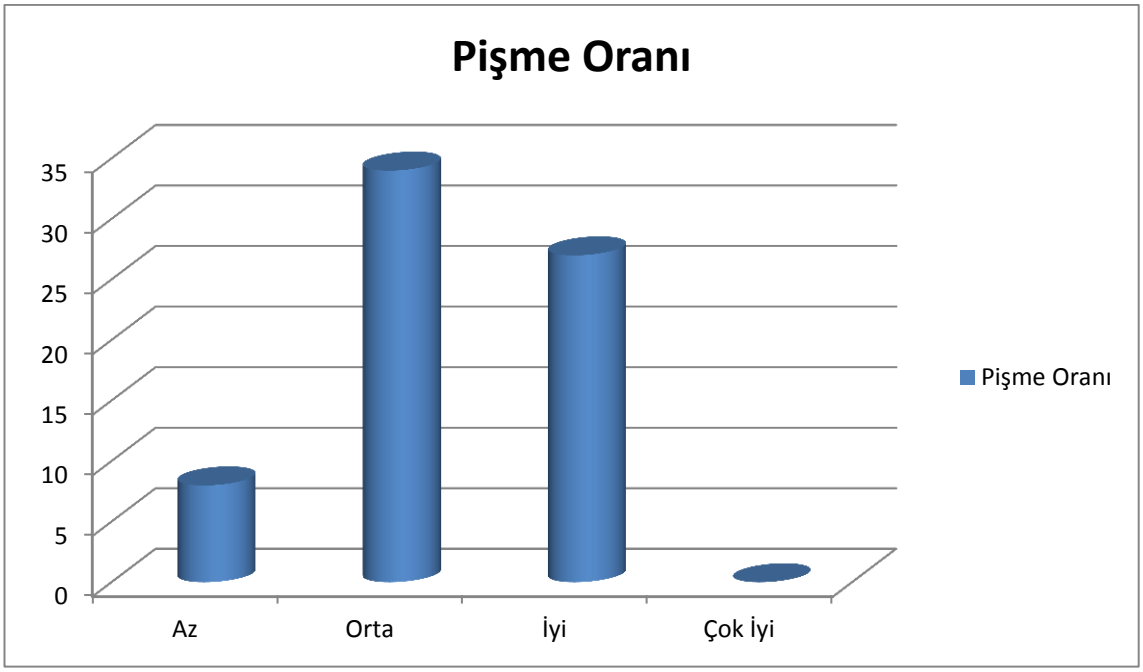
Grafik 4: Form Çeşitleri Oranı

Grafik 5: Açkı Oranı

Grafik 6: Astar ve Astar Rengi Oranı

Grafik 7: Pişme Oranı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ayşe Nur MORKOÇ
Doğum Yeri / Tarihi	Erzurum / 20.08.1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Anadolu Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	"Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi", Ekip Üyesi III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum, Organizasyon Üyesi
İş Deneyimi	
Stajlar	İMKB Lisesi
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	aysenur_morkoc@hotmail.com.
Tarih	16.09.2013